

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

**ANADOLU’NUN KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ: MOĞOL
İSTİLASININ DİNİ ETNİK VE SOSYOKÜLTÜREL
SONUÇLARI (13-14. YÜZYIL)**

FURKAN ŞAHİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

HAZİRAN – 2024

YOZGAT

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ANADOLU’NUN KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ: MOĞOL
İSTİLASININ DİNİ ETNİK VE SOSYOKÜLTÜREL
SONUÇLARI (13-14. YÜZYIL)

FURKAN ŞAHİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

HAZİRAN – 2024

YOZGAT

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Furkan ŞAHİN'in hazırladığı “**Anadolu’nun Kültürel Dönüşümü: Moğol İstilasının Dinî Etnik ve Sosyokültürel Sonuçları (13-14. Yüzyıl)**” başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri gereğince 13/06/2024 Perşembe günü saat 11:00’da yapılmış, tezin onayına oy birliği ile karar verilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet DALKILIÇ

Jüri Üyesi : Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

(Danışman)

Jüri Üyesi :Dr. Öğr. Üyesi Dadaş MUTALLİM

Jüri Üyesi :

Jüri Üyesi :

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun/...../..... tarih ve sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Ümit BUDAK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhine doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğini beyan ederim.

FURKAN ŞAHİN

13/06/2024

ÖN SÖZ

Tarih ilminin en önemli işlevlerinden biri de günümüz dünyasını anlamaya yardımcı olmasıdır. Çalışmamız bugünün Türkiye'sinin dinî ve sosyokültürel anlayışını kavramak için önem arz etmektedir. Çünkü istila hareketi yalnızca siyasî olmamış Anadolu'ya olan yoğun göç hareketi bu coğrafyanın kültürünü tamamıyla değiştirmiştir. Bu dönüşümden sonra günümüze gelene kadar Anadolu'da çok ciddi bir demografik değişim ve kültür dönüşümü olmadığından aynı kültür günümüze kadar gelmiştir. Bundan dolayı günümüzdeki dinî ve kültürel algının tarihi arka planı XIII. yüzyılda yaşanan ve bu coğrafyayı her anlamda değiştiren Moğol istilasını hakkıyla kavramaktan geçmektedir. Bu değişimler iyi bilinir ve tespit edilirse ülkemizdeki insanların dinî, etnik ve sosyokültürel olarak hangi aşamalardan geçip bu günkü birikimi elde ettikleri öğrenilmiş olacaktır.

Çalışmanın her aşamasında bana desteğini esirgemeyen, ele alınan konuların muhtevası hakkında ayrıntılı görüşlerini benimle paylaşan kıymetli danışmanım Prof. Dr. İsmail Pırlanta'ya ve danışmanım olmadığı halde tez konum ile alakadar olup bana kaynak gönderme nezaketinde bulunan değerli Dr. Nilüfer Ateş'e çok teşekkür ediyorum. Tez süresince maddi manevi yanımda olup çoğu zaman haklarından feragat eden aileme ve her zaman desteğini hissettiğim dostlarıma minnettarım. Dil konusunda yardımlarını esirgemeyen Veysel Özgencil'e, baskısı bulunmayan fakat tez için zaruri olan bir kaynağı bana ulaştıran Gülfem Eda Ademoğlu'na ve teknoloji konusunda destek sağlayan Burak Şahin'e teşekkür ediyorum.

FURKAN ŞAHİN

13/06/2024

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANADOLU’NUN KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ: MOĞOL İSTİLASININ DİNİ ETNİK VE SOSYOKÜLTÜREL SONUÇLARI (13-14. YÜZYIL)

FURKAN ŞAHİN

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. İSMAİL PIRLANTA

Dünyanın gördüğü en büyük istila hareketlerinden biri olan Moğol istilasının diğer coğrafyalara nazaran belki en yoğun tesiri Anadolu üzerinde olmuş, bu tesirler sadece siyasî olmakla kalmayıp birçok alanda kendini göstermiştir. Moğol tahakkümü sonrası daha da artan bu tesir dinî, etnik ve sosyokültürel olarak büyük bir dönüşüme vesile olmuştur. Devlet teşkilatında ve idarî sahada hukukî, iktisadî ve askerî olarak Moğol etkisi hissedilmiş, bu etki kendisini Cengiz Yasası, mali vergiler ve askeri unvanlar konusunda göstermiştir. Yaşanan diğer bir gelişme ise demografik değişimdir. Anadolu’daki Türk nüfusu bu göçlerin sonucunda artmış, daha sonra da gelen Moğol boylarının iskân edilmesiyle Moğollar zamanla Türkleşmişlerdir. Coğrafi ve lisan olarak benzerlik taşıyan bu iki ırk bu coğrafyada kaynaşmış ve karşılıklı etkileşime girmiştir. Bu koşullarda Türkçe de doğal olarak ehemmiyet kazanmıştır. Bilhassa istila sonucunda Batı Anadolu’ya göç eden ve beylikler kuran Türkmen unsurlar Türkçeye önem vermişlerdir. Bununla beraber Moğolcadan dilimize kelime girmesi ve Anadolu’nun pek çok yerindeki Moğolca yer adları da bu etkileşimin bir sonucudur. Din konusu ise bu etkinin en bariz yaşandığı ve dönüşümün en fazla olduğu alandır. Yaşanan göçler vesilesiyle Anadolu’da yeni tasavvufî yapıların meydana gelmiş olması bu coğrafyadaki İslam tasavvuru ve algısını köklü değişime uğratmıştır. Daha önceleri kısmen kitabî ve medrese temelli olan İslâm anlayışı Moğol zulmünden kaçan şeyh ve dervişlerin Anadolu’ya akın etmesiyle birlikte değişime uğramıştır. Bu gelen insanlar eski dinleri ile İslâm arasında ortak noktaları çoğaltan heterodoks ve uzlaşmacı din anlayışına sahiptiler. Ayrıca eski Şamanizm kalıntısı adetlerini de muhafaza ediyorlardı. Anadolu’ya gelen Moğol boylarının hoşuna giden bu durum onların da kısmen ihtida etmelerini sağlamış böylece tasavvuf temelli anlayış Anadolu’nun geneline yayılmıştı.

2024, ix + 198 sayfa

Anahtar Kelimeler: Moğol, Selçuklu, Anadolu, Şamanizm, Tasavvuf, Kültürel Etkileşim, Türkleşme, İslamlaşma.

ABSTRACT

MASTER THESIS

CULTURAL CHANGEOVER OF ANATOLIA: RELIGIOUS, ETHNIC AND SOCIOCULTURAL RESULTS OF MONGOL INVASION (13TH – 14TH CENTURY

FURKAN ŞAHİN

YOZGAT BOZOK UNIVERSITY

SCHOOL OF GRADUATES STUDIES

ISLAMIC HISTORY AND ARTS DEPARTMENT

SUPERVISOR: PROF. DR. İSMAİL PIRLANTA

Comparing with the other parts of the world, Anatolia was effected by mongolian invasion which was the widest invasion ever seen in world, the main effects were seen at Anatolia and these effects were in many fields not only political side. The effects which Anatolia faced after the domination of Mongolians has became the reason of changes at socialculturel, religious and ethnic. The mongolian effects were experienced at govermental agency, administrative, legal, financial and military areas an the effects were seen mainly and Cengiz law, taxes, and military degrees. The other effects were changes at demographics. As a result of immigration, the population of Turks at Anatolia were increased and the Mongolian tribes which were placed at Anatolia became Turkish. This two races which were similar to each other get together and effected from each other. The stitution which was changed in benefit of Turks, Turksish language became more important. Because of invasion, The Turkmens which have immigrated to west Anatolia attached importance to Turkish language. In addition to this, words were imported from Mongolian to Turkish language and many place names which are in Mongolian is the result of these effects. Religious effects were the main field and comparing with other fields, more changes were observed. Because of the immigrations effects, there has been new sufism structures and this new sufism structures bring fundamental changes of the idea and sense of islamic sufism. The sense of Islam which was partly based on books and medrese education has changed under the effects of sheikhs and dervishs which were escaped from Mongolian persecution. These people were having a point of view which was based on heterodox and accommodationist religion philosophy and which brings to increase common ideas. In addition to these they were still saving residues of their old religion Shaman. This situation was liked by Mongolian tribes became a reason for their partly conversion and because of this reason sufism based ideas became effective in all Anatolia.

2024, ix + 198 pages

Keywords: Mongolian, Seljuk, Anatolia, Shamanism, Culturel Interaction, To become Turkish, to become Islam, Sufism.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
TEZ BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. MOĞOLLARIN SİYASET SAHNESİNE ÇIKIŞI VE İSLÂM DÜNYASI İLE MÜNASEBETLERİ.....	4
2.1. Siyasî Yönden Moğollar	4
2.1.1. Moğol ismi, Moğolların menşei ve Yaşadıkları Coğrafya.....	4
2.1.2. Temuçin'in Doğumu, Siyasî Birliği Sağlaması ve İstilalar	8
2.1.3. İslâm Dünyası ile ilk Temas ve Otrar Vakası	10
2.1.4. Türkistan ve Harezm Coğrafyasında Yaşananlar.....	13
2.1.5. Cengiz Han'ın Ölümü ve Kişiliği	21
2.1.6. İmparatorluğun Dörde Taksimi ve İlhanlı Devleti'ne (İran Moğolları) Kısa Bir Bakış.....	23
2.2. Türkiye Selçuklu Devleti ve Köseadağ'a Giden Süreçte Anadolu'nun Siyasi Vaziyeti.....	27
2.3. Köseadağ Muharebesi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol Tahakkümüne Girmesi.....	38
2.3.1. Vasal Devlet Dönemi (1243-1277)	45
2.3.2. Doğrudan İlhanlı Hâkimiyeti (1277-1308)	53

2.3.3. İlhanlıların Son Dönemi ve Anadolu’da Yaşanan Gelişmeler	55
3. MOĞOL İSTİLASININ DİNÎ ETNİK VE SOSYOKÜLTÜREL SONUÇLARI.....	58
3.1. Moğol İstilasının Dinî Etkileri	59
3.1.1. Moğolların Dinî İnanişına Kısa Bir Bakış	59
3.1.2. İstiladan Önce Anadolu Türklerinin Din Anlayışı	63
3.1.3. İstila Sonrası Anadolu’ya Gelenler ve Oluşan Dinî Zümreler	69
3.1.4. Din Tasavvurunun Gayri Sünnî ve Mistik Eğilimler Lehine Değişmesi	77
3.2. İstila Sonucu Değişen Etnik ve Demografik Yapı	107
3.2.1. Türk Göçleri ve Anadolu’nun Türkleşmesi	108
3.2.2. Anadolu’da Moğol Nüfusu, Boylar ve Yer Adları.....	115
3.3. İstilanın Sosyokültürel Tesirleri.....	127
3.3.1. İstilanın Dilsel Sonuçları: Moğol İlerleyişinin Türk Dili Bakımından Anadolu Sahasına Etkileri.....	127
3.3.2. Devlet Teşkilatında Moğol Tesirleri: Hukukî, Malî ve İdarî Tesirler.....	140
3.3.3. Kültür Tarihi Bakımından Moğol Tesiri ve Mimari Eserler	147
4. SONUÇ	152
5. KAYNAKLAR	157
EKLER	187

KISALTMALAR LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
ÇEV	: Çeviren
ED	: Editör
HAZ	: Hazırlayan
SAD	: Sadeleştiren
NŞR	: Neşreden
BKZ	: Bakınız
A.MLF	: Aynı Müellif
Ö	: Ölüm
YY	: Yüzyıl
VB	: Ve Benzeri
VD	: Ve Devamı
TS	: Tarihsiz
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
ODTÜ	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

1. GİRİŞ

Çalışmamızda XIII. yüzyılda ortaya çıkan ve dünya siyasetini derinden etkileyen Moğol istilasının Anadolu kültürü üzerindeki etkilerini ele alacağız. Vaziyeti hakkıyla kavramak için önce Moğolların siyasî yaşamlarını inceleyecek daha sonra ise batıya doğru seferleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan dinî ve kültürel dönüşümleri ele alacağız. Bunu yaparken amacımız siyasî, dinî, etnik ve sosyokültürel olarak Anadolu'daki değişimi göstermektir. Bu değişimin doğrudan ve dolaylı olmak üzere etkilerini ele alacağız. Bu etkiler hem Moğol istilasını sebebiyle Anadolu'ya gelen Türklerin baskın olarak sebep olduğu kültür değişimleri, hem de bizzat Moğolların kendi kültürünü Anadolu halkına aktarmalarıdır. Amacımız geniş perspektiften bakıp iki değişimi de ayrıntılı ele almaktır. Kültürler arası karşılıklı etkileşim insanların birbirleriyle olan iletişimin tabii sonucudur. Karşılıklı yakınlaşmalar bu etkileşimi ve değişimi tetiklemekte, değişim bazen baskın medeniyetin karşılıklı etkileşimi bazen de istila eden olduğu halde karşısına çıkan köklü bir medeniyet tarafından kültürel olarak yutulmasıyla sonuçlanmıştır. Çalışmamız Anadolu'nun kültürel değişimindeki aşamaları ortaya koymasını bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışma; bir giriş, iki ana bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır.

Birinci bölümde üç ana başlık yer almaktadır. Bunlar: Siyasî Yönden Moğollar, Türkiye Selçuklu Devleti ve Köseadağ'a Giden Süreçte Anadolu'nun Siyasî Vaziyeti, Köseadağ Muharebesi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol Tahakkümüne Girmesi başlıklarıdır.

Birinci bölümün ilk kısmında Siyasî yönden Moğollar ele alınmış ve sırasıyla; Moğol ismi, Moğolların menşei ve yaşadıkları coğrafyadan bahsedildikten sonra Moğol İmparatorluğu kurucusu Temuçin'in doğumu, siyasî birliği sağlaması ve gerçekleştiği istilalar konu edilmiştir. Cengiz Han'ın ölümü ve kişiliğine yer verildikten sonra "İmparatorluğun Dörde Taksimi ve İlhanlı Devleti'ne (İran Moğolları) Kısa Bir Bakış" başlığı yer almıştır.

Birinci bölümün ikinci kısmında "Türkiye Selçuklu Devleti ve Köseadağ'a Giden Süreçte Anadolu'nun Siyasî Vaziyeti" ele alınmıştır.

Birinci bölümün son kısmında "Köseadağ Muharebesi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol Tahakkümüne Girmesi" başlığı ele alınmıştır. İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki tahakkümü kendi içinde üç başlıkta ele alınmıştır. Bunlar: Vasal Devlet Dönemi (1243-1277), Doğrudan İlhanlı Hâkimiyeti (1277-1308), İlhanlıların Son Dönemi ve Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler başlıklarıdır.

İkinci bölümde ise Moğol istilasının Anadolu'daki dinî, etnik ve sosyokültürel sonuçları ele alınmıştır. Bu bölümde üç başlıkta incelenmiştir. Bunlar: Moğol İstilasının Dinî Etkileri, İstila Sonucu Değişen Etnik ve Demografik Yapı, İstilanın Sosyokültürel Tesirleri başlıklarıdır.

İkinci bölümün birinci kısmında Dinî etkiler şu dört başlık altında incelenmiştir: Moğolların Dinî İnanişına Kısa Bir Bakış, İstiladan Önce Anadolu Türklerinin Din Anlayışı, İstila Sonrası Anadolu'ya Gelenler ve Oluşan Dinî Zümreler, Din Tasavvurunun Gayri Sünni ve Mistik Eğilimler Lehine Değişmesi başlıklarıdır.

İkinci bölümün ikinci kısmında Etnik tesirler ise iki bölümde incelenmiştir. Bunlar: Türk Göçleri ve Anadolu'nun Türkleşmesi, Anadolu'da Moğol Nüfusu, Boylar ve Yer Adları başlıklarıdır.

İkinci bölümün üçüncü kısmında da sosyokültürel tesirler üç başlıkta incelenmiştir. Bunlar: İstilanın Dilsel Sonuçları: Moğol İlerleyişinin Türk Dili Bakımından Anadolu Sahasına Etkileri, Devlet Teşkilatında Moğol Tesirleri: Hukukî, Malî ve İdarî Tesirler, Kültür Tarihi Bakımından Moğol Tesiri ve Mimarî Eserler başlıklarıdır.

Moğollar hakkında umumî bilgileri Moğolların Gizli Tarihi, Reşîdüddin Fazlullah'ın Câmi'üt-Tevârih ve Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin Tarih-i Cihan Güşa kitaplarından edinmekteyiz. Bu kitaplar bize hem Moğolların siyasî faaliyetlerini hem de dinî ve içtimâî yaşamlarını anlatmaktadır. Buna ilaveten Aksarayî'nin "Müsâmeretü'l- Ahbâr", İbn Bibî'nin "El Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l Umûri'l- Alâ'iyye", Münecceimbaşı'nın "Câmiu'd- Düvel", Ahmed bin Mahmud'un "Selçukname" ve Yazıcızâde Ali'nin "Tevârih-i Âl-i Selçuk" isimli eserleri Moğol-Selçuklu ilişkilerinde vazgeçilmez eserlerdir. Moğolların harekâtlarını ve diğer İslâm coğrafyaları ile irtibatını anlamak için de İbnü'l-Esîr'in "El- Kâmil Fi't-Tarih", "İbn Kesîr'in "El Bidâye ve'N-Nihâye", Mîrhând'un "Ravzatu's-Safâ", Vassâf'ın Târîhi, Cûzcânî'nin "Tabakat-ı Nasiri", Kazvînî'nin "Tarih-i Güzide", Nesevî'nin "Sîretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî" ve Ebu'l Ferec'in "Abu'l Farac Tarihi" ile "Târîhu Muhtasari'd- Düvel" kitapları ana kaynaklarımız olmuştur. Aynı zamanda Aknerli Grigor'un "Okçu Milletin Tarihi", Ermeni Müellif Kiragos'un "Moğol Tarihi", Korykoslu Hayton'un "Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı" kitapları da istifade edilen eserler arasındadır. Menakıbnâmelerde dinî bölümü yazarken çok istifade ettiğimiz eserler arasında yer almıştır. "Ariflerin Menkıbeleri", "Velayetnâme" ve "Menâkıbü'l-Kudsiyye" başta gelen eserlerdir.

Araştırma eserlerinde ise Moğolların siyasî ve sosyal tarihine dair; Jean Paul Roux'un "Moğol İmparatorluğu", René Grousset'in, "Bozkır İmparatorluğu", D'ohsson'un "Moğol İmparatorluğu", Bertold Spuler'in "İran Moğolları", Abdulkadir Yuvalı'nın "İlhanlı Tarihi", Barthold'un "Moğol İstilas Devrinde Türkistan" eserleri ile Faruk Sümer'in "Anadolu'da Moğollar" isimli makalesi başı çekmiştir. Bununla birlikte elimizdeki önemli eserlerden biri de Osman Turan'ın eserleridir ki bunlar; "Selçuklular Zamanında Türkiye" ve "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti" kitaplarıdır. Bundan başka Claude Cahen'in "Osmanlılardan Önce Anadolu" isimli eseri, Vladimir Gordlevski'nin "Küçük Asya'da Selçuklular" kitapları da Moğol-Anadolu ilişkilerinde bigâne kalamayacağımız eserlerdendir.

Anadolu'daki heterodoks dinî yapılar üzerine çalışmalar yapan Ahmet Yaşar Ocak'ın "Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler ve Babaîler İsyanı", "Alevîliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin" Teşekkülü kitapları da bu konuda yapılmış tafsilatlı çalışmalardır. Köprülü'nün "Anadolu'da İslamiyet" ve "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" kitaplarından da oldukça istifade ettik.

Ayrıca seyahatnâmeler de gerek Moğollara dair dinî ve içtimâî bilgileri gerekse o dönem Selçuklu Anadolusu'nu anlamamız açısından büyük önem taşımaktadır. Tezde kullandığımız çalışmalar arasında; Carpini'nin "Moğolistan Seyahatnaâmesi", Rubruk'un "Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat", Monte Crucis'in "Doğu Seyahatnâmesi", Marco Polo'nun "Geziler Kitabı", Ch'ang Ch'un'un "Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı", Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu'nun "Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları" isimli çalışmalar yer almaktadır.

2. MOĞOLLARIN SİYASET SAHNESİNE ÇIKIŞI VE İSLÂM DÜNYASI İLE MÜNASEBETLERİ

2.1. Siyasî Yönden Moğollar

2.1.1. Moğol ismi, Moğolların menşei ve Yaşadıkları Coğrafya

Moğol isminin manasına Câmî'üt-Tevârih'de “afallayıp şaşırılmış ve saf” anlamları verilirken¹ bu isim, Şecere-i Türkî'de ise “kaygılı saf kalpli” olarak belirtilmiştir.² Aknerli Grigor Moğol kelimesinin “çevik ve keskin” anlamına geldiğini söylemektedir.³ D'ohsson ise bu kelimenin “zayıf ve sade dil” anlamına geldiğini zikretmektedir.⁴ Kimi araştırmacılar kelimenin ilk kullanımının VII. asra kadar gittiğini söyleseler de⁵ biz Moğol kelimesinin ilk ne zaman kullanıldığı hakkında kesin bir fikre sahip değiliz. Bununla birlikte kelimenin yaygınlaşmasının Cengiz Han'ın başlattığı istila hareketinden sonraya rastladığında şüphe yoktur.⁶

¹ “Moğol sözü aslen “Monkol”du, yani mütehayyir (afallamış, şaşırılmış) ve saf denmektedir.” Reşidüddîn, *Cam'iu't-Tevarih*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ts.), 134.

² “Sözcüğün gerçek biçimi Mungul'dur. Avamın dili dönmediğinden gele gele Moğul dediler. Mung'un anlamı Türklerin tamamı bilir; “kaygu” anlamındadır. Ul'un anlamı da “saf kalpli”, dolayısıyla “kaygılı saf kişi” demek olur” Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk - Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 22.

³ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrand D Anreasyan (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 12.

⁴ Abraham Constantin Mouradzea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Mustafa Rahmi - Ekrem Kalan (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 33.

⁵ Henry Hoyle Howorth, Moğol isminin ilk kez Çin yıllıklarında “Ad Mongu” olarak geçtiğini belirtmekte ve Moğolların Shi wie'lerin bir kısmı olduğunu iddia etmektedir. Henry Hoyle Howorth, *Moğol tarihi: IX asırdan XIX asra kadar*, çev. İrfan Şahinbaş, ts., 45.

⁶ Vladimirtsov, XII. yüzyılda Moğolların kendilerini Moğol diye isimlendirmediklerini söylerken Reşidüddîn ise kendilerine ait hususi isimleri olan kavimlerin bile sonraları övünme gerekçesi olarak kendilerine Moğol dediklerini aktarmıştır. Boris Y. Vladimirtsov, *Cengiz Han*, çev. Hasan Ali Ediz (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1950), 7; Reşidüddîn, *Cam'iu't-Tevarih*, 69. Tatar boyları bunun en güzel örneğidir ki önceden sayıları kalabalık olup sonraları Moğol boyunduruğuna girince tefahür sebebi ile kendilerine Moğol demişlerdir. Mehmet Maksudoğlu, “Tatarlar Moğol mu, Türk mü?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (14 Ocak 2014), 210.

Moğol kelimesi daha çok Orta Asya’da kullanılırken bunun batıdaki karşılığı Tatar olmuştur. Moğol istilasına maruz kalan milletlerden; Araplar,⁷ Çinliler⁸ ve Ruslar⁹ genellikle bu ismi tercih etmişlerdir. Süryani tarihçi Ebü’l-Ferec¹⁰ ve meşhur Moğol tarihi yazarı Ata Melik Cüveynî¹¹ de çoğunlukla bu kavim için Tatar adını kullanmıştır. Aslında Tatar topluluğu Moğolların bir boyu iken bu iki isim özdeşleşip birbirinin yerine kullanılmıştır.¹² Bunda Tatarların çok kalabalık bir boy olması ve Cengiz Han’ın onları itaat altına alarak Moğol komutanların emrinde Batı seferlerine göndermesinin payı büyüktür. Moğol ilerleyişinde komutanların maiyetinde çoğunluk olan Türkler ve Tatarlar kuzeydeki akrabalarıyla ilişki kurmuş böylece Tatar adı batıda yaygınlık kazanmıştır. Bu sebeple Tatar kelimesi, Orta Asya’daki boy ismi olmaktan çıkıp Moğolların emrinde işgal faaliyetine giren ve gittikleri yere yerleşen halkın genel adı haline gelmiştir. Bu insanlar etnik olarak farklı ırklara mensup olsa da siyasi olarak Batı’da her zaman “Tatar” diye anılmışlardır.¹³

Bu konu ile alakalı tartışılan bir diğer mesele ise Moğolların Türklüğü iddiasıdır. Moğollar Türkler ile uzun zaman beraber yaşamışlardır.¹⁴ Yaşanılan coğrafyanın iç içe olması, örf âdetlerin bazılarındaki benzerlik, dillerin benzemesi, Türklerin Moğol maiyetinde istilalara dâhil olması ve Moğolların daha sonra Türkleşmesi gibi olaylar bu konuyu gündeme

⁷ İbnü’l-Esîr, Moğollardan söz ederken daima “Tatar” kelimesini kullanmaktadır. “Tatarların İslâm ülkelerine gelişi, Tatarların Türkistan ve Maverâünnehir’e çıkışı, Kâfir Tatarların Harzemşah üzerine yürüyüşü, Tatarların Kıpçaklara ve Ruslara ne yaptığının anılması” başlıklarında olduğu gibi. Bkz. İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kamil Fi’t-Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 316, 319, 327, 346. İbn Kesîr de Cengiz Han’dan bahsederken “Bu sene Tatar Hanı Cengiz ortaya çıktı” demiştir. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000), 13/119.

⁸ XIII. yüzyıl başlarında Çinlilerin Moğolları; “Beyaz Tatar”, “Kara Tatar” ve “Yabanî Tatar” şeklinde sınıflandırmaları ve Çin yıllıklarında Tatar kelimesinin kullanımı hakkında bkz. Ahmet Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 8/257.

⁹ Ruslar bazen “Moğol” bazen de “Tatar” ismini kullanmışlar, daha sonrasında kurulan ve birer Türk devleti olan Altın Ordu ve Kazan Hanlığı ve halkına da hep Tatar demişlerdir. Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, 8/257.

¹⁰ Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950), 2/476.

¹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 82.

¹² Reşîdüddîn, *Cam’iu’t-Tevarih*, 69-70; Kürşat Yıldırım, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Journal of Turkology* 22/2 (30 Aralık 2012), 182; Maksudoğlu, “Tatarlar”, 206. Ahmet Temir ise XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Tatar boyunun Cengiz Han tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra “Tatar” kelimesinin bazen Moğol bazen Türk anlamında kullanıldığı görüşündedir. Ahmet Temir, “Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976), 913.

¹³ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 41. Sonraki dönemde Rusya’da ve Batı Avrupa’da Osmanlılar hariç bütün Türk halklarına Tatar denmesi bu kelimenin etnik niteleme değil siyasi bir kimlik ifade ettiğini göstermektedir. Maksudoğlu, “Tatarlar”, 210.

¹⁴ İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 8/242.

getirmiş, buna bir de siyasî meşruiyet ve propaganda kaygısı da¹⁵ eklenince bu konu her zaman tazeliğini korumuştur. Bu durum günümüzde bile güncelliğini muhafaza etmektedir.¹⁶

Antropologlar Türkler ile Moğolları net çizgilerle ayırmış, tamamen iki farklı ırk olarak değerlendirmişlerdir.¹⁷ Moğolların mongoloid, Türklerin ise brakisefal kafa yapısına uygun olmaları ve dış görünüş itibarıyla da birbirinden farklı olmaları bu görüşü kuvvetlendirmektedir. İbrahim Kafesoğlu XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde seyahatler yapan Bağdatlı Abdülatif'e istinaden iki ırkı karşılaştırmıştır. Onun aktardığına göre “Tatarlar Türklere nispetle daha yayvan yüzlü, daha geniş göğüslü, kol ve bacakları daha küçük, renkleri daha esmerdir.”¹⁸ Moğolların dış görünüşünü anlatan kaynaklara baktığımızda da benzer sonuçlar görürüz. Örneğin bu konuda yorum yapan Ermeni tarihçileri; Kiragos ve Grigor, Latin gezgini Simon Quentin ve Dominikan Keşiş Monte Crucis, Moğolları; gözleri büyük olan ufak tefek aynı zamanda çıkıntılı göz kapakları olan, göz açıklıkları minicik, yüzleri ve alınları çok geniş, burunları yassı olan insanlar olarak tanımlamışlardır.¹⁹ Bütün

¹⁵ Cumhuriyet kurucu kadrosu inkılap ve icraatları gereği İslâmî figürleri geri plana atarken İslâm'dan önceki Türkleri ön plana çıkarmış, Moğolların tarihteki başarısı da Türklere mâledilmek suretiyle bu meyanda dile getirilmiştir. Türklerin İslâm'dan önce de büyük millet olduklarına ve İslâm'ın milli rabıtayı gevşettiğine dair söylem için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Medenî Bilgiler Türk Milletinin El Kitabı*, sad. Neriman Aydın, haz. Afet İnan (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2010), 44.; Zeki Velidi Togan'ın da Moğolların Türklerin yakın akrabası olduğunu belirtip, Cengiz'den övgüyle bahsedip onun iki ırkı birleştiren bir kahraman olduğunu söylemesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıntılı değerlendirmeleri için bkz. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler* (İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1941). Cengiz ve Hülâgû gibi Moğol isimlerinin Osmanlı döneminde kullanılmayıp Cumhuriyetten sonra yaygınlaşması bu propagandanın eseri olmalıdır. XVIII. asır gibi çok geç bir dönemin şairi Nedim'in sevdiğinden sitem ile bahsederken “Tahammül mülkümü yıktın Hülâgû Han mısın kâfir” demesi, Moğollara bakışta iki dönem arasındaki farkı göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Bkz. Nedîm, *Nedîm Dîvânı*, haz. Muhsin Macit (PDF: Ankara: Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017), 226. Bu konuda yapılacak ufak bir araştırma, Osmanlı tarihçilerinin ve halk edebiyatı eserlerinin Moğol algısının her yönden menfi olduğunu bize gösterecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Ahmet Özdemir, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Yükseliş Dönemi'nde Anadolu'da Moğol Algısı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (01 Temmuz 2010), 21-35; Nihad Sami Banarlı, “Anadolu Vicdanında Moğollar”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 4 (1973), 31-45.

¹⁶ Mesela bkz. Yılmaz Öztuna, “Türklerle Moğolların Irk ve Dil Birliği Yoktur”, *Türkiye Gazetesi* (26 Şubat 2011). Öztuna, “meslek hayatında en çok muhatap olduğu sorulardan biri” olarak bu konuyu belirtmiştir.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi* 5/8 (03 Haziran 2011), 105-136; Cihat Cihan, “Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, “Türkler, Moğollar ve Cengiz'in Milliyeti”, *Türk Yurdu* 252 (1956), 506.

¹⁹ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz (Ankara: Elips Kitap, 2009), 44; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, 23; Simon de Saint-Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu (Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2006), 12; Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 44.

bunlarla birlikte sosyokültürel benzerlikler ve yukarıda saydığımız gerekçeler bu iki ırkı yakınlaştırmış ve zamanla bazı Türkler Moğollaşmış bazı Moğollar da Türkleşmiştir.²⁰

Moğolların göçebe bir toplum olmaları sebebiyle yazılı kaynak bırakmamaları onların kökeni hakkında bilgi sahibi olmamızı zorlaştırmaktadır. En eski kaynak “Moğolların Gizli Tarihi” isimli eserdir ki o da XIII. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu eser de Moğolları ve Cengiz Han’ı, Türklerin Türeyiş ve Ergenekon Destanlarındaki gibi yarı mitolojik bir şekilde anlatmaktadır. Hatta bu destanlarda yer alan kurt motifi burada da yer almaktadır. Eserde Moğolların bozkurttan ve onun eşi olan bir geyikten türediği belirtilmiştir.²¹

Moğolların yaşadıkları coğrafya; kuzeyinde Kırgız ve Selengay’ın yer aldığı, doğusunda Hıтай, batısında da Uygur ile çevrili yerdir ki o zamanın değerlendirmesine göre ülkenin eni ve boyu yedi sekiz aylık bir yoldan fazladır.²² Bu coğrafya kuzeyde Baykal Gölünden güneyde Gobi Çölüne kadar, doğuda Kingan Dağlarından batıda Altay Dağlarına kadar uzanan geniş bir bölgeyi içine almaktadır. Moğolistan bozkırı diye nitelenen bu bölgenin yüzölçümü yaklaşık 1.565.000 km² olarak belirtilmektedir.²³

Moğollar bu coğrafyada konar göçer bir yaşam sürdürüyorlar, otlak ve su azlığı sebebiyle devamlı yer değiştirmek ve kabileler ile mücadele etmek zorunda kalıyorlardı.²⁴ Ziraata elverişli olmayan²⁵ bu topraklarda gece gündüz farkı da dayanılmaz boyutlarda oluyor, kış çok soğuk yaz ise çok sıcak geçiyordu.²⁶ Buzlarla kaplı dağların çevrelediği, üzerinde bir şey yetişmeyen çoğu kumluk vadilerle kaplı, göllerin senenin dört beş ayında donduğu ve yağmur fırtına ve depremlerin eksik olmadığı yaşaması çok zor bir coğrafyada hayat süren Moğolların ekonomik durumu da haliyle çok kötü idi.²⁷

²⁰ Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, 8/256.

²¹ Efsaneye göre bu kurdun adı “Börteçine” geyiğin adı ise “Maral” idi. Ahmet Temir (ed.), *Moğolların Gizli Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), 3.

²² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 82-83; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/476; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 450; Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 37.

²³ İbrahim Güner, “Moğolistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 44/275.

²⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 83; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 450. Kabileler arası mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşîdüddîn, *Cam'iu't-Tevarih*, 21 vd.

²⁵ Cüveynî hava soğukluğu sebebiyle sadece yaban fıstığı yetiştiğini söyler. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 83. Vladimirtsov ise bu duruma şöyle dikkat çeker: “ ... yerde ağaçlar bitmez, biten şey yalnız yabani otlardır, burada ekin yetişmez” B. Y Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı - Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 60.

²⁶ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 39.

²⁷ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 27-28.

2.1.2. Temuçin'in Doğumu, Siyasî Birliği Sağlaması ve İstilalar

Daha sonraları Cengiz ismiyle anılacak olan Temuçin, 1155²⁸ yılında Onon Irmağı kıyısında ve Burhan Haldun dağı etrafında doğmuştur. Kabilesi, Onon ve Kerülen nehirleri arasında göçebe olarak yaşayan Kara Tatarların Börçiginler koludur.²⁹ Efsaneye göre Temuçin, tıpkı Oğuz Kağan gibi avucunda kan pıhtısı ile doğmuştur³⁰ ve fiziksel özelliklerinin birçoğu onunla aynıdır.³¹

Temuçin'in babası Yesügey Bahadır kabilesine başkanlık ediyordu. Eskiden yaptığı yağmalar ve kız kaçırma olayı sebebiyle Tatarlar tarafından içkisine zehir konmak suretiyle öldürüldü.³² Bunun üzerine 9 veya 13 yaşında babasız kalan Temuçin'e kabilesi küçüklüğü sebebiyle itaat etmemiş, onu yalnızlığa terk etmişti. Çok zor şartlarda sadece su avcılığı ile yaşamaya mecbur kalan Temuçin Tayciutlara esir düşmüş ve çok zor kurtulmuştu.³³

Bu sıralarda Asya'daki siyasî duruma bakacak olursak Moğollar içinde Naymanlar, Merkitler, Kerayitler ve Öngütler gibi siyasî gruplar vardı. Çin ikiye bölünmüş vaziyetteydi ve Batı Asya'da da Karahıtaylar, Harzemşahlar ve Abbasi hilafeti gibi siyasî teşekküller bulunmaktaydı.³⁴

1175 yılında Temuçin, babasının yakın arkadaşı olan Kerayit hükümdarı Tuğrul Handan yardım istedi ve sadece 12 kişi olan ailesiyle birlikte hayatta kalma mücadelesi verdi. Daha sonra ailesiyle Merkitlerin baskınına uğradı ve bu baskında eşi Börte esir edildi. Temuçin, karısını Tuğrul Han ve Cacirat kabilesinin başkanı Camuka'nın desteği ile kurtarabildi.³⁵

²⁸ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 471; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 36. İranlı tarihçiler 1155, Çin kaynakları 1162 ve Paul Pelliot'un incelediği diğer Çin metinleri ise 1167 yılında doğduğunu belirtir. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 62. Bu çalışmada araştırmacıların çoğunun birleştiği 1155 tarihi esas alınmıştır.

²⁹ Temir, *Gizli Tarih*, 3-5; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/476. Bu konuda farklı değerlendirmeler için bkz. Sebahattin Ağaladağ, "Moğol Devleti", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 8/436. Cengiz Han'ın soyu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Gülensoy, "Moğolların Gizli Tarihi'ne ve Altan Tobçi'ye Göre Çinggis-Han'ın Şeceresi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (01 Mayıs 1967), 189-191.

³⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 62. Aynı efsaneyi Manas destanında Manas'ın doğumu anlatılırken de görüyoruz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 1/498.

³¹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 43-44.

³² Temir, *Gizli Tarih*, 21-22; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 72-73; Ağaladağ, "Moğol Devleti", 8/268.

³³ Temir, *Gizli Tarih*, 25-33; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 471; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 75-78; David-Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, çev. Inan Kaya (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020), 156; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila / Cengiz Han / Timur*, çev. M. Reşat Uzman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 228; Ağaladağ, "Moğol Devleti", 8/268.

³⁴ Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası* (İstanbul: İnkılâp, 1987), 43; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 29.

³⁵ Temir, *Gizli Tarih*, 37-39; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 84-87; Ağaladağ, "Moğol Devleti", 8/268; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 162.

Camuka ve Temuçin kan kardeşi olup bir sene beraber hareket ettiler fakat ikisi de Moğolların hükümdarı olmak istediğinden aralarında düşmanlık çıktı. 1196 yılında Moğol ileri gelenleri Camuka'ya karşı Temuçin'i destekledi ve onu han yaptılar. Han olunca ilk işi geçmişte kendisi ile ittifak kuran Kerayit hükümdarı Tuğrul Bey'e han olduğunu bildiren elçi göndermek oldu. Tuğrul, önceleri Temuçin'in hanlığını kabul edip onu desteklese de daha sonra araları açıldı. Tuğrul Bey de dahil kendisine rakip olan dört kişiyle sırayla hesaplaşan Temuçin, hepsini ortadan kaldırdı. Tuğrul Bey'den başka onun rakipleri; Temuçin'in kan kardeşi olan Cacirat kabile reisi Camuka, Naymanların reisi Buyruk Han ve Merkitlerin başı Togtoga Beki idi.³⁶

1206 yılına gelindiğinde rakip olarak önünde kimse kalmamıştı. Kerayit, Nayman ve Merkitleri bozguna uğratmış ve yapılan büyük kurultayda hemen hemen bütün Moğol kabilelerini tek bayrak altında toplamıştı. Hanlık alameti olarak dokuz tuğ dikilen kurultayda Büyük Han (Kağan) seçilen Temuçin'e Çinggis³⁷ (Cengiz) ismi verildi.³⁸ Tarihçi Baasanjav'ın tespitiyle; “Cengiz Han 1185-1206 yıllar arasında büyük ve küçük 32 savaşta düşmanlarını yenip çadır halklarını birleştirerek kendi hâkimiyetini kurmayı başarmış ve devletin batı sınırını Harezm ülkesine ve Altay Dağlarının batı tarafına kadar ilerletmişti.”³⁹

Cengiz Han böylece teşkilatsız ve devamlı birbiriyle kavga eden boyları cihan hâkimiyeti ülküsü etrafında birleştirmişti.⁴⁰ 1206 yılında gerçekleşen kurultay sadece siyasî birliği sağlamakla kalmadı aynı zamanda devlet teşkilatından ordu yapısı ve içtimaî hayata kadar

³⁶ Temir, *Gizli Tarih*, 55-145; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 97-100; Ağaldağ, “Moğol Devleti”, 8/268.

³⁷ G. Nemeth, Cengiz'in deniz ve göl anlamına geldiğini söylemektedir. Vladimirtsov ise Çingiz'in şamanlar tarafından tapılan nuranî bir ruhun adı olduğunu belirtmektedir. Ağaldağ, “Moğol Devleti”, 8/269. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten* 5/19 (1941), 267-276.

³⁸ Temir, *Gizli Tarih*, 43,133-134; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 471; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 67; Şeyh Muhammed Bek b. Yar, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han: Tatar Han Sultanlarının Tarihi*, çev. M. Akif Erdoğan - Ayşe Değerli (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 24; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent Kaya (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 82; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 137-140; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 247; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 50.

³⁹ Ganbat Lkhundev, *XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013), 4-5. Temuçin'in hayatının ilk evrelerinde yaşadığı olayların ilerideki izlerine etkisinin takip edilip şaşırtıcı bazı sonuçlara dikkat çekildiği psiko-tarih alanında bir değerlendirme için bkz. H. Ahmet Özdemir, “Klandan İmparatorluğa Cengiz Han'ın, Soyu, Yetiştirdiği Ortam Çocukluğu Kişiliği ve Yasası -Psikotarih Bağlamında Bir Deneme”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11/1 (30 Nisan 2011), 31-50.

⁴⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 82-84; Minhac-ı Sirac Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 47-49; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/476-478; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş Ortaçağ ve Erken Yeniçağda Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 293-297; Spuler, *İran Moğolları*, 32-33.

bir dizi düzenlemeler getirdi. Bu birliğin en somut sonucu ise Cengiz Yasası (Yasak) olarak bilinen kanunlardı.⁴¹

Toplumsal birliği birbirine daha da kenetleyen Cengiz Han'ın bu konuda en güçlü argümanı kendisini, tanrısal bir kuvvet ile desteklenen biri olarak göstermesiydi. Şahsına yeryüzünü yönetmesi için ulvi bir görev ile Tanrı tarafından gönderilen yarı dinî bir rol biçmişti. Onun düşüncesinin kaynağı, bozkır ahalisinin alışıktığı kut inancı etrafında şekillenen Gök Tengri'nin kendisine dünyayı vadettiği ve diğer milletlerin ona boyun eğmesi gerektiği anlayışıydı.⁴²

Cengiz Han büyük bir imparatorluk kurmak için Tangut ülkesini ve Çin'i fethetmek istemekteydi. Bu ülkelerin ikisi de yerleşik ve ileri düzey medeniyetlerdi. 1209'da Tangutlar ile yapılan harp Moğolların göçebe olmayan bir milletle ilk defa karşılaşmasıydı. Tangutlar yazı, kültür ve medeniyette ileri olan Uygur Türkleri ile sınırdaş olduklarından diğer Moğol kavimlerine göre daha yüksek bir medeni seviyede idiler.⁴³ Cengiz Han Tangutları bu seferle itaat altına almayı başardı.⁴⁴

Çin'e yönelen Cengiz Han, 1211 yılında bölgeyi kuşatmaya başlasa da 1213 yılına kadar bir sonuç alamadı. Daha sonra organize bir şekilde üç ayrı orduyla savaşa devam edildi. Nihayetinde 1214 yılında Pekin teslim oldu ve 1215 yılında yapılan büyük savaşta Çin ele geçirildi. Moğollar kendilerine teslim olmayan herkesi kılıçtan geçirip büyük bir katliam yaptılar.⁴⁵ Daha sonra Cengiz Han Çin'deki orduyu başarılı kumandanı Mukali'ye emanet edip kendisi Karahıtaylar ile hesaplaşmak için batıya yöneldi. Mukali burada başarıyla mücadele edip Çin idaresini yedi sene Honan havalisine sıkıştırarak âdeta hapis hayatı yaşattı.

2.1.3. İslâm Dünyası ile ilk Temas ve Otrar Vakası

Cengiz Han'ın 1215 yılında elde ettiği Çin zaferi Moğol boyları arasındaki bağı daha da güçlendirmiş aynı zamanda Çin'in zenginlikleri Moğolların refah seviyesini artırmıştı.

⁴¹ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/478-479; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 93.

⁴² Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/477-478; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yalıtıkaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 5-6; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2014), 83; Özdemir, *Moğol İstilas*, 44-45.

⁴³ Heyet, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer Vakfı Yayınları, 2021), 9/15.

⁴⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 158-161; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 258-259.

⁴⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 162-172; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 258-265; Ağaladağ, "Moğol Devleti", 8/270.

Sınırlar ise Harzemşah Devleti'ne kadar dayanmıştı. Harzemşahlar (1097-1231) o günlerde İslâm Dünyasının en güçlü devleti olarak gösterilse de iç karışıklıkların yaşandığı ve orduda ikiliğin baş gösterdiği zor bir dönemden geçmekteydi. Bununla birlikte devletin sınırlarının tahminen 5.000.000 km².yi bulduğu bilinmektedir ki bu alan içerisinde Harzem şehri, İran ülkesi, Dağıstan, Umman Denizi, Afganistan, Maveraünnehir, Güney Kafkasya, Balkaş ile Aral Gölleri arası bulunmaktaydı.⁴⁶ Devletin başında bulunan Alâeddin Muhammed Harzemşah, Afganistan, İran ve Maveraünnehir bölgelerinin fethini tamamlayarak kendisini İskender-i Sani ve Sancar isimleriyle tanımlamaktaydı.⁴⁷

Şanını daha da artırmak ve doğunun zenginliklerine ulaşmak için Çin'i fethetmeyi kafasına koymuştu. Fakat onun bunları düşündüğü tarihlerde Cengiz Han neredeyse kuzey Çin'in tamamını ele geçirdi. Tüccarlardan aldığı bu habere inanmak istemeyen Alâeddin Muhammed bir elçi heyeti hazırlatıp Cengiz Han'a gönderdi.⁴⁸ Heyete Seyyid Bahâeddin Râzî başkanlık etmekteydi. Heyet Moğolların yanına ulaştığında Pekin düşmüştü. Heyet gördükleri karşısında şoka uğradı. Zira her yer ölmüş insan kemikleriyle doluydu ve toprak âdeti insan yağıyla yoğrulmuştu. Çürüyen cesetler sebebiyle çıkan hastalık gruptan birçok kişinin ölümüne yol açtı.⁴⁹

Cengiz Han elçi heyetini iltifatla ve saygıyla karşıladı. Kendisinin doğunun Harzemşah'ın da batının efendisi olduğunu söyledikten sonra ülkelerin ticaretle imar edileceğini, bu minvalde tüccarların rahat seyahat etmesi gerektiğini belirtip dostluk ve ticaret anlaşması teklif etti.⁵⁰ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Cengiz Han Harzemşahlar ile dostluk kurmak niyetindeydi.

Kendisine gelen elçilik heyetine karşılık vermek üzere Cengiz Han da Harzemşah Alâeddin Muhammed'e başlarında Harezmli Mahmut Yalvaç'ın olduğu bir elçilik heyeti gönderdi.

⁴⁶ Harzemşahlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şehâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, çev. Necip Asım Yazıksız (Ankara: Maarif Vekaleti Yayınları Devlet Matbaası, (639/1241); Aydın Taneri, *Harezmşahlar Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1984); İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984).

⁴⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 302; Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmşah İmparatorluğunun Dağılışı", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/1434-1435.

⁴⁸ Aslında Alâeddin Muhammed daha önce 1214-1215 Kıpçak seferi sırasında Moğollar ile tesadüfen karşılaşmış, onların savaştaki cesaretini görmüştü. Belki bu heyetin gönderilmesiyle amaçlanan Çin'in vaziyetini öğrenmekle birlikte daha yeni kurulan bu devletin gücünü anlama ve onları yerinde görme merakıydı. Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 40.

⁴⁹ Çakmak, "Moğol İstilas", 4/1434-1435; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 263; Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 40.

⁵⁰ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 362; Ağaladağ, "Moğol Devleti", 8/271; Çakmak, "Moğol İstilas", 4/1434-1435.

Gelen heyet çok pahalı ve kıymetli hediyelerle gelmişti.⁵¹ Elçiler; Cengiz Han'ın, Harzemşahların gücünü bilip takdir ettiğini, kendisinin de doğuda büyük bir devlet kurduğunu, aynı zamanda Cengiz Han'ın Harzemşah'ı "Kendi oğullarıyla bir tuttuğunu"⁵² iletiler. Bunun üzerine Harzemşah Alâeddin Muhammed kendisiyle aynı memleketten olan Mahmud Yalvaç ile gizlice görüştü ve Cengiz'in yanında kendisine bağlı casusu olarak hizmet etmesi için teklifte bulundu. Yalvaç bunu kabul etmese de Sultandan çekinip Harzemşah ordusunun Moğol ordusundan daha güçlü olduğu yalanını söyleyerek sultanın gazabını hafifletmeye çalıştı.⁵³

Yukarıda bahsedilenin dışında Moğollar tarafından bir heyet daha gönderilmiştir. Bu tüccar kafilesi daha fazla kişiden oluşmaktaydı. Bu kabile ileride Moğol istilasının başlangıcı olarak nitelenebilecek ve tarihe Otrar faciası olarak geçen olaya sebep olacaktı. 450 kişiden oluşan⁵⁴ kalabalık ve zengin tüccar kafilesi, Harezm ülkesinin doğu sınırı olan Otrar şehrine geldiğinde, Vali İnalçık tarafından durduruldu ve ajan oldukları iddiasıyla malları yağma edilip tüm kabile kılıçtan geçirildi.⁵⁵

İnalçık'ın bu hamleyi sultanın emriyle mi yoksa kendi tasarrufuyla mı yaptığı meselesi tarihçileri ikiye bölmüştür. İbnü'l-Esîr, Kazvinî, Cüveynî ve Ebü'l-Ferec bu katliamın sultanın emri ve bilgisi dâhilinde yapıldığını söylerken,⁵⁶ Nesevî ve Cüzcanî ise bu işte birinci sorumlunun vali İnalçık olduğunu söylerler. Zira o, evvela tüccarları katletmiş sonra

⁵¹ Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 28; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 83.

⁵² Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 76; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 83; Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, ed. Gülnar Kara, çev. Seniha Sami Moralı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 394. Araştırmacıların çoğu "oğlum" kelimesinin hükümdarlar arasında tebaiyet bildiren bir ifade olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Moğolların Anadolu valisi Baycu Noyan Moğollara bağlı bir devlet konumunda olan Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'a "oğlum" diye seslenmiş, o da kendisine "pederim" diye mukabelede bulunmuştur. Yine aynı şekilde IV. Kılıçarslan'ın, ağabeyi II. İzzeddin Keykâvus'a yazdığı mektupta Baycu Noyan'dan "büyük kumandan babamız" diye bahsetmesi, oğlum tabirinin hükümdarlar arasında tebaiyet manasına geldiğini göstermektedir. Bkz. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 578; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 61. Bununla birlikte Cengiz Han'ın o günkü koşullarda Harzemşah sultanını itaate çağırması pek olası gözükmemektedir. Zira kendisinin daha yeni ticaret antlaşması yapmış ya da yapmak üzere olduğu bir vasatta bu ihtimalden bahsetmek zor gözükmemektedir. Alâeddin Muhammed de bu lafa hayret edip hazmedememiş ve "Devletimin genişliğini bilirsiniz. Nasıl oluyor da bu mel'un bana oğlum demeğe cesaret ediyor. Onun orduları ne kadardır?" demekten kendini alamamıştır. Bkz. Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 28-29.

⁵³ Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 28-29; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 76; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 177; Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 40; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 198.

⁵⁴ Kafilede; Cüveynî'ye göre 450, Ebü'l-Ferec'e göre 400, Kazvinî'ye göre de 500 kişi bulunuyordu. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 117; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/482; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 395-396.

⁵⁵ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 49; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 395-396; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 118; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 77-78; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 8; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 235.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 12/321; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 395-396; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 118; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/482.

da bunu yapma sebebi olarak sultana mektup yazıp tüccarların casus olduklarını iddia etmiş ve sultanı yanlış bilgilendirmiştir.⁵⁷ Sultan Alâeddin Muhammed'in hali hazırda bürokraside güçlü bir kadın olan annesi Terken Hatun ile devlet işlerinde ters düştüğü bilinmekteydi. Vali İncalcık'ın Terken Hatun'un kardeşi olduğu ve sultana karşı olan bu grubun, askerlerin güçlü bir kısmını da elinde bulundurduğu hatırd tutulursa Nesevî ve Cüzcanî'ye hak verilebilir. Belki İncalcık bu hareketiyle sultanı gözden düşürmek istemekteydi. Bununla birlikte bir valinin sultandan izinsiz bu kadar büyük çaplı ve riskli bir işe girişme olasılığı da tartışmaya açıktır. Sonuç olarak olay nasıl yaşanmış olursa olsun Otrar'da olup biten bu hadise bölge insanları için pahalıya mal olacaktı.

Otrar'da yaşananların haberi Cengiz Han'a ulaşınca Moğol hükümdarı kısas için İncalcık'ın teslim edilmesini istedi. Alâeddin Muhammed bunu kabul etmediği gibi gelen Moğol elçisini öldürttü.⁵⁸ Zaten valiyi teslim edecek kudreti de yoktu. Zira asker sahibi emirlerin birçoğu valinin akrabası idiler. Sultan sertliğine yenilmiş, kibrine mağlup olmuştu. Daha sonra bu hareketinden pişman oldu. Kazvinî'nin deyişiyle "Sultan'ı bir korku almış ve padişahlıktan hevesi kaçmıştı."⁵⁹ Cengiz bu olanları da duyduktan sonra soğukkanlılığını yitirdi ve intikam almak için yemin etti.

2.1.4. Türkistan ve Harezm Coğrafyasında Yaşananlar

Cengiz Han Harzemşahlara giden yolun önündeki engeli kaldırmak için 1218 senesinde Türkistan'a Cebe Noyan komutasında 20.000 kişilik ordu gönderdi. Bu ordu Karahıtaylar reisi Küçlüğ üzerine yola çıktı. Küçlüğ, Nesturi bir Hristiyan olup halka zulmetmekte ve Müslümanları dinden dönmedikleri gerekçesiyle öldürmekteydi. Bu zulümlere sessiz kalamayan Hoten imamı medrese kapısında haça gerilip öldürülmüştü. Bu sebeple Moğol ordusu Müslümanlar tarafından kurtarıcı gibi karşılandı. Hiç direniş olmadan ve Müslümanların yardımıyla Balasagun düştü ve Karahıtay Devleti ortadan kaldırıldı. Böylelikle İli, Issık Göl, Talas ve bütün Doğu Türkistan Moğolların hâkimiyetine girdi.⁶⁰

⁵⁷ Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 29; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 53.

⁵⁸ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 395; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 30.

⁵⁹ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 395-396.

⁶⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 109-110; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 175-176; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 268; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 193-194.

Cengiz Han bundan sonra Otrar katliamının intikamı için kendisine bağlı bulunan bütün kavimlerden asker talep etti. Alâeddin Muhammed Harzemşah'a elçi göndererek yaptıklarının intikamını almak için geldiğini ve hazırlıklı olmasını istedi.⁶¹

Harzemşah sultanı Moğolları toplu bir şekilde karşılamayı ordusunu Ceyhun nehri ve Maverâünnehir arasında muhtelif bölgelere dağıtmayı tercih etti. Böylece sayıca üstün olmalarına rağmen ordu dağıtıldığı için her bölgede zayıflamış olmaktaydı. Sultan uyguladığı bu taktikle Moğolların merkezi kuvvetini parçalayarak onları yenmeyi düşünmekteydi.⁶²

Cengiz Han ise büyük oğlu Cuci'yi Cend üzerine, bir grup askeri de Hocend ve Fenaket tarafına gönderdi. Oğulları Çağatay ile Ögedey'i Otrar'da bıraktı ve kendisi de Buhara üzerine yürüdü. Bunu yapmaktaki amacı ordusunu şehirlerin arasına girdirerek şehirler arasındaki yardımı imkânsız hale getirmektir.⁶³ Bu plan başarılı olmuş Otrar, Cend ve Buhara üçgeni oluşturulup şehirlerin iletişimi kesilmişti. Otrar şehri Moğol ordusuna 5 ay⁶⁴ dayanabildi ve nihayetinde şehir düştü. Vali İnalçık teslim olmayıp son ana kadar mücadele verse de onu canlı yakalamak üzerine emir alan Moğol askerleri tarafından ele geçirildi.⁶⁵ Ağzı, burnu ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülmek suretiyle öldürüldü.⁶⁶ Daha sonra şehirde büyük küçük herkes kılıçtan geçirildi.⁶⁷

Cengiz, 7 Şubat 1220'de Buhara'yı kuşattı. Buranın halkı korkunç katliamlara tabi tutuldu ve tüm şehir ateşe verildi.⁶⁸ Moğol hükümdar Ulu Cami'ye atıyla girdi. Buradaki Kuran

⁶¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 119; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 78.

⁶² Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 30; Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, 401-402; Taneri, *Harezmsahlr Tarihi*, 42; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri*, 364-365; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 271; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 185-186; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 203-204.

⁶³ Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 34; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 121; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 79-80; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 9; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 88; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 186.

⁶⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 9; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 88. İbrahim Kafesoğlu, Maverâünnehir'deki tüm Moğol istilaları göz önüne alındığında, Gürgenç'den sonra en fazla mukavemet gösteren şehrin Otrar olduğunu belirtir. Kafesoğlu, *Harezmsahlr*, 261.

⁶⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 121-122; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 30.

⁶⁶ Bu şekilde değerli bir madenin eritilip başından dökülmesi, ona acılı bir ölüm tattırılması için olsa da asıl verilmek istenen mesaj, Vali İnalçık'ın ticaret kervanındaki malları yağmalamasına binaen gasp ettiği şeyin onu ölüme götürdüğünün belirtilmesi olmalıdır. Nitekim Nesevî de İnalçık'ı bu konuda o kadar suçlamaktadır ki onun bu şekilde ölümü hak ettiğini belirtir. "İnalçık'ı huzuruna getirtti. Göz ve kulaklarına erimiş gümüş döküldü. Şu gaddarâne ölüm İnalçık'ın layık olduğu haklı bir cezadır." Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 30. D'ohsson da bu şekilde öldürülmesinin "para hırsıyla öldürdüğü tüccarların intikamını almak için" olduğunu söyler. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 88.

⁶⁷ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 55; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 82.

⁶⁸ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 57; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 81; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 13/191; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 271-272; Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, 406-407; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 91.

dolaplarını atlarına yem teknesi yaptı ve şarkıcıları mescide doldurup şarap içip eğlendi.⁶⁹ Neredeyse bir asır sonra şehri dolaşıp gözlemlerini not eden İbn Battûta, tahribatın derecesine özellikle dikkat çekmiştir.⁷⁰ İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle: "Nihayet Buhara şehri sanki dün ortada yokmuşçasına evlerinin çatıları çökmüş, şehir tamamen harabeye dönüşmüş, ıssız bir kent haline gelmişti."⁷¹ Ebü'l-Ferec'in nakline göre Buhara'dan Horasan'a kaçabilenlere şu sorulmuştur: "Size nasıl muamele ettiler?" Onlar da şöyle cevap vermişlerdi: "Bize bu çeşit sualleri sorup bizi niçin yoruyorsunuz? Tatarlar geldiler, definelerimizi ortaya çıkardılar, sonra yaktılar, yağmaladılar ve gittiler. İbret almak isteyen alsın."⁷² Cüveynî ise bu cevabı şöyle nakleder: "Geldiler, yıktılar, yaktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler" ve ekler: "Bunu duyan bilgili kimseler, bu olayın bundan daha veciz bir şekilde anlatılamayacağı görüşünde birleştiler."⁷³

Cengiz Han'ın önce Buhara'ya saldırması ana ordusuyla Semerkant'ta bulunan Sultan Alâeddin Muhammed'i zor duruma sokmuştu. Böylece Semerkant ile diğer şehirlerin bağlantısı tamamen kesilmiş oluyordu. Çağatay ve Ögedey, Otrar'ı ele geçirdikten sonra babasıyla Semerkant'ta buluşmak için yola çıktılar. Sultan Semerkant'ı terk etmişti. Bu şartlar altında şehir Moğol ordusuna yalnızca beş gün dayanabildi. Burada çok ağır katliamlar yapıldı.⁷⁴ Buhara'nın düşüşünden takriben bir ay sonra, 1220 yılının Mart ayında bu şehir de düştü. Cüveynî'nin "Dünyada cenneti görmek istersen, Semerkand'ı gör"⁷⁵ dediği şehir viraneye döndü.

⁶⁹ Ebü'l-Ferec bu olaydan şöyle bahseder: "Cengiz Han şehri ele geçirdikten sonra burada gezmeye başladı. Büyük bir caminin kapısı önüne gelince durdu ve etrafındakilere sordu: "Burası hükümdarın sarayı mı?" Kâtipler: "Hayır, burası Tanrı evidir." dediler. Cengiz Han atından inerek içeri girdi ve mihrabın önüne oturdu. Tuli de minberin basamaklarına çıktı. Cengiz Han: "Atlarım açtır ve ovada bunları besleyecek ot yok." dedi. Bunun üzerine halk gidip buğday ve arpa getirdi. Bunun dışında şarap da getirdiler. Şarkı söyleyen ve raks eden erkek ve kadınlar içeriye alındı ve bunlar şarkı söyleyip raks ettiler." Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 10-11; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/505-506. Aynı olayı Cüveynî de nakletmekle birlikte Kur'ân-ı Kerîm sayfalarının Cengiz ve askerinin ayakları altında kaldığını da ekler. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 134-135.

⁷⁰ İbn Battûta, Buhara'dan şöyle bahseder: "Tatar kökenli mel'un Çingiz tarafından tahrip edilmiş. Mescitleri, medreseleri ve çarşıları harap vaziyettedir. Çok az bir kısmı mamurdur. Halkı sefil ve perişan!" İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 350.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 325.

⁷² Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/506.

⁷³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 137.

⁷⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 145-147; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 12; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 57-58; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 13/198; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/512-513; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 85; Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, 409-410; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 272; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 207-208; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 187-189; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 93.

⁷⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 143.

Cengiz'in büyük oğlu Cuci, Cend'i yakıp yıktıktan sonra⁷⁶ Harzemşahların eski başkenti Gürgenç'e geldi. Buradaki katliamlar hakkında kaynaklar inanılması güç rakamlardan bahseder.⁷⁷ Gürgenç'in istilasını Cüveynî şu sözlerle özetler:

“Yiğitlerin yatağı, güzel kadınların kaynağı, refah ve mutluluğun eşğine baş koyduğu ve devlet kuşunun yuva yaptığı⁷⁸ yer olan Harezm; çakalların gezindiği, baykuş ve kargaların yuva yaptığı bir yer oldu. Evleri ve köşkleri viraneye, gül bahçeleri çöplüğe, birer mimari şaheseri olan sarayları taş ve toprak yığınlarına döndü.”⁷⁹

Harzemşah sultanı ise bu istilalar karşısında hiç mukavemet gösteremeyip önce Belh'e, sonra Nişabur'a, ardından da Rey şehrine geri çekildi. Sultanı bulup öldürmesi için Cengiz Han, Cebe ve Subutay'ı görevlendirdi. Tus, Damgan ve Semnan şehirleri istilalara karşı koydu ve bunun üzerine ahali Subutay Noyan tarafından katliama uğradı. Daha sonra Rey şehrini de ele geçiren Subutay burada da erkekleri öldürdü, kadın ve çocukları esir etti.⁸⁰ Rey'in düşüşünü müteakip Sultan Hazar Denizi'nde bir adaya⁸¹ kaçtı. Uzun süren koşuşturmacadan bıkmıştı. Validesi Türkan Hatun'un Moğollara esir düştüğünü ve Harzemşah şehzadelerinin de katledildiğini öğrenen Sultan 1220 yılında tahtı oğlu Celâleddin Mengüberti'ye devredip⁸² perişan bir vaziyette vefat etti.⁸³

Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah'ın vefatından sonra Cengiz Han istilalarını Afganistan ve Horasan tarafına çevirdi. Belh'de diğer şehirlerin kaderini paylaşp halkının

⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 125; Ebûlğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 83.

⁷⁷ Reşîdüddîn, burada katledilenlerle ilgili olarak korkunç rakamlar verir. Ona göre Moğollar 100.000 civarında esnaf ve sanatkârla kadınları ve çocukları ayırmışlar ve geri kalan halkı öldürmüşlerdir. Her bir Moğol neferi kendi payına düşen 24 Müslümanı katletmiştir. O gün için orada 50.000 Moğol askeri olduğunu düşünen Reşîdüddîn'in bu hesabına göre Gürgenç'te öldürülenlerin sayısı 1.200.000 civarındadır. Ebü'l-Ferec de her bir Moğol askerinin 24 kişiyi katlettiğini teyit eder. Cüveynî ise katliamın boyutlarını “Bu savaşta iki tarafın kaybettiği insan sayısını bana söyledikleri zaman inanmadım. Onun için de buraya yazmadım.” sözleriyle anlatmıştır. Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, 429-430; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 13; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 151. O dönemin nüfus tahminleri baz alındığı zaman bu rakamlar imkânsız gözükmektedir. Bununla birlikte bu ifadelerin oluşturduğu ortak kanaat, Moğolların bu şehirde katliamı en üst seviyede tutup çok fazla insan öldürdüğüdür.

⁷⁸ Cüveynî, Gürgenç'in Harezm'in eski başkenti olması sebebiyle şehri bu kelimelerle tavsif etmektedir.

⁷⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 151.

⁸⁰ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 97.

⁸¹ Bu adanın Hazar Denizi'ndeki Âbeskûn Adası olduğu belirtilmektedir. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 395-396; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 36-37.

⁸² Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 398. Nesevî olayı şöyle aktarır: “Şehzadelerini çağırttı. Şöyle dedi: “Hükümdarlığın bağları gevşedi, hânedanın temeli kuvvetle sarsıldı, yıkılma tehlikesini gösterdi. Düşmanımızın hareket vasıtaları kuvvetlendi, hükümeti pençesine aldı, istediği gibi dışlıyor. Mengüberti'den başka öcümü alacak, alımdan lekeyi silecek oğlum yoktur. Kendisini bunun için halef nasbediyorum; Kendisine itaat ve sancağına dehalet ediniz.” Sultan bunun üzerine eliyle kılıcını Calâlüddin'e bağladı. Bu merasimden birkaç gün sonra Sultan vefat etti.” Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 40-41.

⁸³ Sultan öldüğünde defnedilecek kefen bulunamamış ve üzerindeki kıyafetler kefen yapılmıştır. Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 37; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 395-396; Ebûlğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 92.

çoğu kılıçtan geçirilmiş, kalanlar esir edilmişti.⁸⁴ Aynı durum Cengiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından çatışmasız teslim olan Merv şehrine de yaşatılmıştı.⁸⁵ Nişabur'a ise tıpkı Otrar olayındaki gibi intikam hisleriyle saldırılmış, şehir savunmasında öldürülen Cengiz Han'ın damadı Togaçar'ın intikamı tüm şehirden alınmış ve akla hayale gelmeyecek katliamlar yapılmıştı.⁸⁶

Moğollar yönünü doğuya çevirmiş ve Tâlekan şehrine doğru yönelmişlerdi. Alâeddin Muhammed'in ölmeden önce veliaht tayin ettiği oğlu Celâleddin Harzemşah ise Gazne'de yaklaşık 60.000 kişiden oluşan bir ordu kurmuştu. Bu ordu Moğol istilası başladığından beri kaleye sığınmadan onların karşısına çıkacak olan ilk düzenli orduydü. Celâleddin'in ordu topladığını öğrenen Cengiz Han bu tehlikeyi bertaraf etmesi için komutanlarından Şigi Kutugu'yu 30.000 kişiyle onun üzerine gönderdi. Tâlekan ile Gazne arasında yer alan Pervan bölgesinde karşılaşan iki ordudan galip gelen Harzemşahlar oldu.⁸⁷

Moğollar ilk defa mağlup olmuş ve bu galibiyet Harezm ülkesinde bir umut ışığı olmuştu. Bu zaferden aldıkları cesaretle Merv ve Herat şehirleri başlarındaki Moğol valisini öldürmüşler ve şehri geri almışlardı. Daha sonra Cengiz Han bu iki şehri tekrar almak için iki komutanını göndermiş kendisi de İndus Nehri'ne doğru Celâleddin'in peşinden gitmişti. Sayıları yaklaşık 50.000 olan iki ordu İndus nehri kıyısında 1221'de karşılaştı. Celâleddin Harzemşah'ın ordusu Moğollar karşısında bozuldu ve geri çekilmek zorunda kaldı.⁸⁸ Moğolların, kadınların namuslarına tasallut olduklarını iyi bilen Celâleddin'in haremi: "Bizi

⁸⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 153; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 13; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 88.

⁸⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 171-172; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 95-96; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 273.

⁸⁶ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 96. Cüveynî yapılanları şu şekilde anlatır: "Moğollar duruma hâkim olunca sağ kalan kadın, erkek, çocuk herkesi, şehrin dışındaki boş alana sürdüler. Togacar'ın öcünü almak için şehrin ziraat yapılamayacak hale getirilmesi, kedi ve köpek dahil şehirde hiçbir canlı bırakılmaması emredilmişti. Cengiz Han'ın kızı olan, Togacar'ın hanımı ordusuyla gelip canlı kalmış olan herkesin hayatına son verdi. Yalnız içlerinden dört yüz kadar sanatkârı seçip Türkistan'a götürdüler. Şimdi hala orada onların çocukları yaşamaktadır. Öldürdükleri insanların başlarını keserek erkeklerinkini, kadınlarınkini ve çocuklarınkini ayrı ayrı yerlere yığdılar." Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 183.

⁸⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 345-346; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 69-70; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 40-41; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 200-201; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 13/203; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 274; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 222; Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, 436; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 112. Tarih-i Güzide müellifi Celâleddin Harzemşah'ın, Pervan dahil irili ufaklı yedi harpte Moğolları mağlup ettiğini söylerken, Cüzcanî ise birkaç kez kelimesi ile bu durumu belirtmiştir. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 398; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 77.

⁸⁸ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 398-399; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 77; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 14; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 347-348; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/515; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 46; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 114; Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, 439; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 274-275; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 223; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 202-204.

öldür bunlara verme” deyince O, askerlerine emir verip karısını ve ailesini nehre atmalarını istedi. Onların ölümünü kahrolarak izledi. Daha sonra az sayıdaki adamıyla nehri zor da olsa geçerek karşı kıyıya ulaştı.⁸⁹ Cengiz Han bu durum karşısında hem şaşkınlık hem de takdir ile oğullarına dönüp şu cümleleri söylemiştir:

“Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki bela girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başımıza büyük işler açacak. Akıllı insan onun karşısında gafil olmamalıdır.”⁹⁰

Sadece savaşı değil bütün mirasını da kaybeden Celâleddin Harzemşah Hindistan’a doğru yöneldi.⁹¹

Mehmet Emin Şen; Sübkî’den aktarımla, Cengiz’in zulümlerinin insanları öldürmek ile kalmadığını belirterek ayrıntılı bilgiler verir:

“Tatarlar yeryüzünde imar edilen birçok yeri ele geçirip yıktılar. Mescitleri, camileri, medreseleri yerle bir ederek bıraktılar. Mushafları ve kitapları yaktılar. Bir şehre girince o şehrin diyeti sadece halkın kanını akıtmakla oluyordu. Beraberindeki yükleri taşıyamadıklarından ateş çukurlarına atıp küle dönüştürürlerdi. Karşılarında birileri durunca askerleri öldürme, talan etme ve esir almayı da artırırlardı.”⁹²

Cüveynî de Moğol mezâlimini eserinin muhtelif yerlerinde ayrıntılı olarak anlatmıştır.⁹³ Grousset ise Cengiz’in, terörü ve katliamı metotlu bir müessese haline getirip zalimliğinin kendinden önceki tüm hükümdarları aştığını söyler.⁹⁴ İbnü’l-Esîr’in ifadesiyle “Moğol istilacılarının geçtikleri hiçbir şehri yakıp yıkmadan, uğradıkları en ufak bir köyü ateşe verip yağmalamadan geçtikleri vaki değildi. Kendilerine yarayanı alıyor, yaramayanların hepsini ateşe atıyorlardı.”⁹⁵ O, bu zulmün boyutunu şu çarpıcı ifadelerle nakletmiştir:

“Şayet birisi çıkar da: Cenâb-ı Allah’ın Hz. Âdem’i yarattığı günden bugüne kadar bu büyük felaketin benzeri görülmüş ve yaşanmış değildir” derse mutlaka doğru söylemiş olacaktır. Moğol istilasını felaketini yazan tarihler bu olayı bütün dehşetiyle ne kadar anlatıp dursalar yine de

⁸⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 348-349; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 398-399; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 77; Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Muhtasari’d-Düvel*, 14; Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/515; Nesevî, *Sîret’ü-Celâleddîn*, 55-56; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 274-275; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, 223-224; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 202-204; Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, 439-440; D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 114-115.

⁹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 349; Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Muhtasari’d-Düvel*, 14; Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/515; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 399.

⁹¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 349; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 399; Nesevî, *Sîret’ü-Celâleddîn*, 58.

⁹² Mehmet Emin Şen, “Bilim Tarihçisi Subki’ye Göre Cengiz Han”, *Gazi Akademik Bakış* 11 (2012), 257.

⁹³ Abdülkadir Donuk, “Cüveynî ve Moğol Mezalimi”, *Tarih Dergisi* 47 (06 Haziran 2012), 47-57.

⁹⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 281.

⁹⁵ Moğolların istila şekilleri ve zalimlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 316-319.

kıyısından kenarından geçmemişlerdir diyebilirim. Bütün şehirler yakın bir zamanda bu dehşet verici istilanın kendilerine ulaşacağını korkuyla beklemekte idiler.”⁹⁶

“Moğollar yeryüzünde hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Kadınları, erkekleri, küçük yaştaki çocukları toptan katliama uğrattılar; hatta hamile kadınların karınlarını deşerek taşıdıkları ceninleri bile öldürdüler. Böyle bir musibet karşısında “İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn; velâ havle velâ kuvvete illâ billâhi’l-aliyyi’l-azim” demekten başka bir çaremiz yoktur.”⁹⁷

Bir Ermeni kaynağında yer alan şu şiir Moğol zulmünün boyutlarını göstermesi açısından ilginçtir:

“Yaşlarımızla dolan, çeşmede yok, nehir de yok artık.

Tatarların geçmediği, dağda yok, tarlada yok artık.

Sadece zar zor nefes alıyoruz, akıl ve duygularımız yok artık.”⁹⁸

Tarihi Güzide müellifi Kazvinî ise Şeyh Evhadüddin Kirmanî’nin şiirindeki şu mısraları paylaşıyor:

“Eğer daha bin yıl hiçbir afet ve bela görmeseler

Hep adalet ve insaf hâkim olsa, o zaman bile bellerini doğrultamazlar.”⁹⁹

Yüzyıllar boyunca ilim ve kültürde İslâm medeniyetinin gözdesi ve temsilcisi olan şehirler birbiri ardına ve çok kısa zaman içinde düşmüş, Maverâünnehir, Horasan, İran ve Türkistan¹⁰⁰ Moğolların eline geçmişti.¹⁰¹

Moğol istilasının sebepleri anlatılırken her ne kadar seçilmiş millet ve dünya devleti gibi söylemlerden bahsedilse de asıl sebebin ekonomik olduğu ortadadır. Devletin hızla

⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 316.

⁹⁷ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 317.

⁹⁸ İlyas Kamalov, “Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 140 (2002), 167.

⁹⁹ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 472.

¹⁰⁰ Moğolların Türkistan istilasını ve istiladan sonra o bölgedeki dönüşüm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, *Moğol İstilasını Devrinde Türkistan*; Yılmaz Bilen, *Moğolların Türkistan Fethi ve Sonuçları (13.-14. Yüzyıllar)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019).

¹⁰¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 119-184; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 55-98; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 472; Nesevî, *Sîret’ü-Celâleddîn*, 30-60; Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/481-483, 512-516; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 78-98; Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Muhtasari’d-Düvel*, 9-14; Ötemiş Hacı, *Cengizname*, çev. Tuncer Gülensoy (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 27; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 269-279; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 183-214; D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 75-118; Spuler, *İran Moğolları*, 31-44; Barthold, *Moğol İstilasını Devrinde Türkistan*, 401-450; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 253-285; Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 42-43; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 67-73; Özdemir, *Moğol İstilasını*, 145-178.

büyümesi sonucu ihtiyaçların artması bu istilada en mühim amil olmuştur.¹⁰² Aynı zamanda buradaki uluslararası ticaret yollarını ele geçirmek siyasî alanda güçlenen devleti ekonomik alanda da zenginleştirip refaha kavuşturacaktı.

İslâm aleminin içinde bulunduğu kaos ortamı ve ihtilaflar ise Moğolların işini daha da kolaylaştırmıştır. İslâm devletlerinin aralarındaki ihtilaflar İslâm coğrafyasında birçok siyasî teşekkülün doğmasını beraberinde getirmiş, bu durum ise Müslüman tüccarların her bölgede vergi ödemesine yol açtığından ekonomik buhrana sebep olmuştur. Bağdat'tan yola çıkan bir tüccar elindeki ticari emtia için Buhara'ya gelene kadar 18 yerde vergi ödemekte, bu durum tacirlerin belini bükmekteydi.¹⁰³

Bununla birlikte Harzemşahların güçlü devlet olduğu görüşü ve Türkistan'ın sosyoekonomik refah düzeyi dile getirilirken bazı şeylerin göz ardı edildiği düşünülebilir.¹⁰⁴ Müslüman tarihçilerin, Harzemşahlar'ın bütün İslâm Dünyasını derinden sarsan tahribatlarından bahsetmeleri buna delildir.¹⁰⁵ Ayrıca Harzemşah ordusunun ikiye bölünüp bir kısmının sultanın, bir kısmının da sultanın annesine bağlı devlet adamlarının kontrolünde olması¹⁰⁶ bu devletin dışardan gözüktüğü kadar sağlam temellere oturmadığını göstermektedir. Esasen Harzemşahlar'ın hâkimiyeti altında olan Türkistan'da çürüme, Moğollardan evvel başlamış, mezhep kavgaları ve Oğuz-Türkmen çatışmasının oluşturduğu göç dalgaları bu bölgeyi bir hayli yıpratmıştır.

¹⁰² Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 296; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 190; Özdemir, *Moğol İstilası*, 62.

¹⁰³ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 355.

¹⁰⁴ Taneri ve Grousset de Harzemşah Devleti'nin dış görünüş itibarıyla haşmetli olsa da iç bünyesinin iyice zayıfladığını ve birçok karmaşa içinde olduğunu belirtirler. Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 39; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 269-270.

¹⁰⁵ Harzemşahların bilhassa halife ile düşmanca çekişmesi ve Bağdat'a ordu göndermesi İslâm tarihçilerinin nefretine neden olmuştu. Öyle ki devletin yıkılışını bu manevi haddi aşmaya bağlayanlar olmuştur. Zahirüddîn-i Faryabî ismindeki şairin şu şiiri dikkat çekicidir: “Ey şah! Acem senin kılıcınla Müslüman olunca, Mustafa'nın yattığı yere asker gönderdin. Sonra Kabe'yi yık, oluğu getir; harem toprağını zerre gibi havaya savur.” Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 391.

¹⁰⁶ Sultanın ordusunun Moğollardan kalabalık olmasına rağmen onların karşısına tek elden yönetilen bir orduyla çıkmaması belki de iki klik arasındaki anlaşmazlıkların neticesiydi.

2.1.5. Cengiz Han'ın Ölümü ve Kişiliği

Cengiz bu istilalardan sonra 1224 yılında geri döndü¹⁰⁷ ve 1225'te Moğolistan'a ulaştı.¹⁰⁸ İki yıl sonra da Tangut ülkesine yürüdü.¹⁰⁹ Bu ülkenin ele geçirilmesi tamamlanmadan da 1227'de öldü.¹¹⁰ Öldüğünde 70 veya 72 yaşında bulunan¹¹¹ Cengiz Han'ın cesedi Moğolistan'a getirildi ve doğduğu yer olan Onon ve Kerülen nehirleri yakınlarında bulunan kutsal kabul edilen Burhan Haldun dağında bir yere gömüldü. Defnedildiği yer Moğol geleneklerine göre gizli tutuldu.¹¹²

Cengiz'in yedi oğlu vardı fakat bunlardan dördü öne çıkıyordu.¹¹³ Sebebi ise Moğol geleneklerine göre ilk hanımdan doğan erkek evlatların diğerlerine nazaran üstün tutulmasıydı.¹¹⁴ Cengiz, ölümünden evvel kendisinden sonra devleti yönetecek olan hükümdara karar vermişti. Bir kısım tarihçiler bu kararın Harezmi seferi öncesi olduğunu söylerken, bazıları da bu kararın ölümünden hemen önce alındığını söylemişlerdir. Muasır kaynak olan Moğolların Gizli Tarihi adlı esere göre Cengiz Han 1219'da batıya yönelmeden önce Tatar eşi Yesü Hatun ona ölümü halinde kargaşa olacağını söyleyerek bunun önüne geçmek için kendisinin bir halef bırakmasını tavsiye etti. Daha sonra Cengiz Han en büyük olması sebebiyle halefim Cuci'dir dedi. Fakat kardeşi Çağatay'ın onun Merkit soyundan olma olasılığını gündeme getirmesiyle bu karar şiddetli itiraza uğradı.¹¹⁵ Cuci bu sözlerle alındı ve kardeşiyle babasının önünde şiddetli bir kavgaya tutuştu. Her ne kadar beylerin müdahalesiyle taraflar arasındaki gerginlik yatıştırılsa da Cengiz Han buna çok üzüldü ve bir daha Cuci'nin nesebi hakkında tartışmayı ve söz söylemeyi yasakladı. Ardından Cengiz,

¹⁰⁷ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 472.

¹⁰⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 157; Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, 449; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 215; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 280.

¹⁰⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 185.

¹¹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 184-187; Temir, *Gizli Tarih*, 190; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 101.

¹¹¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 232; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 281.

¹¹² Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 472; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 233-234; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 280-281. Cengiz Han öldükten sonra üç gün üç gece Cengiz'in ruhu için yemek dağıtılıp, Noyanların ailelerinden en güzel kırk bakire seçilerek süslenip kurban edilmiştir. Cüveynî, Hülâgû'nun cenazesinde de böyle yapıldığını Tarih-i Vassaf'ı kaynak göstererek söyler. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 190-191.

¹¹³ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 472; Şeyh Muhammed Bek b. Yar, *Tarih-i Selâtîn-i Tatar Han*, 24.

¹¹⁴ Çetin Kaya, "Büyük Moğol Ulusu'nda İlk Veliaht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 14 (02 Temmuz 2021), 25.

¹¹⁵ Burada Çağatay'ın kastettiği, Cuci'nin nesebinin Merkitlere ait olmasıdır. Cengiz'in hanımı Börte, Merkitler tarafından kaçırılmış ve Cengiz onu kurtardıktan kısa süre sonra da Cuci'yi doğurmuştu. Bu nedenle Cuci'nin soyu hakkında bazı şüpheler bulunmaktadır. Ekrem Kalan, "Tarihi Kaynaklara Göre Cuçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/1 (01 Haziran 2012), 119-130; Şirin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 126; Saadetin Yağmur Gömeç, "Çingiz Han'ın Topraklarında Bölünme", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (20 Temmuz 2019), 204.

evlatlarına veliahtlık meselesi hakkındaki görüşlerini sordu. İlk sözü alan Çağatay kardeşi Ögedey'i önerdi ve Cuci'de bunu uygun buldu. Daha sonra en küçük evlat Tuluy'un da bu görüşte olduğunu bildirmesinden sonra Cengiz, halefi olarak Ögedey'i seçti ve ilan etti.¹¹⁶

Sonraki dönem kaynaklarında ise bu meselenin Cengiz'in hemen ölümünden önce konuşulup karara bağlandığı belirtilmektedir. Aynı zamanda bu kaynaklardaki rivayetler Cengiz Han'ın istişaresiz bir şekilde kendisinden sonraki Han'ın Ögedey olacağını emrettiği ve oğullarının bu karara uymalarını istediği şeklindedir. Bu aktarıma göre de olay şu şekilde cereyan etmiştir: Cengiz ölmeden evvel oğullarına şöyle seslendi:

“Çocuklarım, ömrümün sonuna yaklaşmaktayım. Tengri'nin yardımıyla size öyle büyük bir imparatorluk bırakıyorum ki, bir uçtan bir ucuna bir yıl yürüyüş mesafesi vardır. Onu korumak istiyorsanız birleşik kalın, düşmanlarınıza karşı el birliğiyle hareket edin, size sadık olanların zenginliklerini arttırmak için anlaşın. Aranızdan birinin tahtta bulunması gerekiyor. Ögedey halefim olacaktır. Bu seçimime ölümümünden sonra saygı duyun ve muhalefet etmeyin. Vasiyetnamem ve yasanın dışına çıkmayın.”¹¹⁷

Vassaf, Benâketî, Ahmed Tebrîzi ve Muhammed Mîrhand gibi muahhar kaynaklar da olayın bu şekilde gerçekleştiği görüşünde birleşmektedirler.¹¹⁸ Cengiz'in halef olarak Ögedey'i seçmesinin sebebi; onun, insanlara karşı müşfik olması, av ve savaşlardaki başarısı ve dengeli bir kişilik yapısı olmasıydı. Tek kusuru aşırı alkol tüketmesiydi. Çağatay insanlara karşı çok katı ve sert davranırken Tuluy ise Ögedey'den daha çok içki içen biriydi ve hemen sinirlenen bir yapıya sahipti. Bütün bunlar abisi dururken Ögedey'in taht için tercih edilmesindeki nedenlerdir.¹¹⁹

Cengiz Han'ın şahsiyetine gelince onu en iyi anlamamızı sağlayacak olan şey, onun 1219'da ünlü Taoist rahip Ch'ang Ch'un'a yazdığı mektuptur. O, rahibi davet mektubunda kendisinden şöyle bahsetmekteydi:

“Kuzeyin ıssız çöllerinde yaşadığım için ihtirasım yoktur. Lüks yaşamdan nefret ederim ve ölçülü bir hayat tarzım var. Benim için bir lokma ve bir hırka kâfidir. Basit çobanlar ile aynı yiyeceği yer, aynı paçavraları giyerim. Bütün halkı çocuklarım gibi severim, gerektiğinde onlarla

¹¹⁶ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 174-176, 179-181; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 216.

¹¹⁷ Temir, *Gizli Tarih*, 175-176; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 95, 181, 185-186; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 105, 124; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 472; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/522-523; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 15; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 232.

¹¹⁸ Kaya, “Moğollarda İlk Veliht Tayini”, 23-34.

¹¹⁹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 105; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 185; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 100-101; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 255.

kardeşimmiş gibi ilgilenirim. Askerî talimlerde daima ön safta bulundum, savaş zamanında da asla geride kalmadım.”¹²⁰

Cengiz Han hayatının sonuna kadar ümmî olarak kaldı.¹²¹ Alışkanlıkları ile hayattan zevk almak anlayışı bakımından tipik bir göçebeydi. Bütün göçebelerde olduğu gibi avlanmak en büyük zevkiydi. Atlardan çok iyi anlıyordu. Halkının ve yaşadığı çağın alışkanlıklarına bakarak şehvet düşkünü olmamakla beraber birçok karısı ve pek çok odalığı vardı. Tebaasını aşırı içki içmemek konusunda ikaz etmekle beraber kendisi şarabı severdi. Hatta bazı bakımlardan birlikte olduklarından daha iptidâî ve vahşiydi. Onun en büyük zevki “düşmanı yenmek, mallarını yağma etmek, onların sevdiklerini ağlatmak ve kızlarını kucaklamaktı.”¹²² Herkese yeteneğine göre vazife verir, kimseden gücünün yetmeyeceği işleri talep etmezdi. Misafire ikram konusunda hassas davranır, askerlerine karşı sağduyu ile hareket ederdi. İhanet edenleri de asla affetmez bu sayede sadakatin önemini öğrettiğine inanırdı. Adaletli olduğu, asker ve ahali içerisinde onun döneminde hırsızlığın yaşanmadığı gerçeği ise düşmanları tarafından¹²³ bile kabul edilmiştir.¹²⁴

2.1.6. İmparatorluğun Dörde Taksimi ve İlhanlı Devleti’ne (İran Moğolları) Kısa Bir Bakış

Cengiz Han’ın ölümü her yana duyuruldu ve vefatından sonra eşi naibe olarak hükmetti. Dört bir yanda bulunan oğul, torun ve komutanlar kurultay için çağrıldılar ve iki yıl sonra 1229’da büyük bir kurultay toplandı. Üç oğlu, torunları ve Moğol Noyanlarının bulunduğu bu toplantıda Cengiz Han’ın vasiyeti gereği oğlu Ögedey han olarak seçildi. O, abisi veya amcaları dururken kendisinin han olmasının geleneklere aykırı olduğunu söyleyip itiraz etse de ona Cengiz’in vasiyetine karşı çıkılamayacağı hatırlatıldı. Kardeşleri Çağatay ve Tuluy tarafından tahta oturtuldu.¹²⁵ Ögedey’den Kubilay sonrasına kadar gelen Moğol

¹²⁰ Chang Chun, *Cengiz Han’ın Ölümsüzlük Arayışı: Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi*, çev. Gülşah Hasgüçmen (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 82-83.

¹²¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 248; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 282.

¹²² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 238; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 282; D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 133-134.

¹²³ Cüzcanî, Cengiz’in ölümünü anlattığı bölümü “Cengiz Han’ın Türkistan tarafına dönmesi ve cehenneme gitmesinin anlatımı” şeklinde isimlendirip, ondan her seferinde kâfir, putperest vs. gibi nefret ifadeleri ile bahsetmesine rağmen, aynı bölümde hakkını verip onun adalette zirve olduğu, ordu ve ahalinin arasında hırsızlığın tasavvur dahi edilemeyeceğini söylemiştir. Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 99.

¹²⁴ D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 129-133; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 281-287; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 235-239.

¹²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 188-189; Temir, *Gizli Tarih*, 191; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 216; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 103; Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Muhtasari’d-Düvel*, 15-16; Devletşah bin

imparatorları şunlardır: Güyük Han (1246–1248), Mengü Han (1251–1259), Kubilay Han (1260–1294).¹²⁶

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol imparatorluğu 4 oğlu arasında paylaşıldı. Cengiz Han hayattayken ölen en büyük evlat Cuci'ye zaten ülkenin kuzey batı toprakları olan Kıpçak ülkesi ve Doğu Sibiryaya verilmişti.¹²⁷ Cengiz Han, Çağatay'a Uygur topraklarından Buhara ve Semerkant'a uzanan merkezi bugünkü Almalık bölgesi olan Türkistan topraklarını¹²⁸, Ögedey'e merkezin batı kısımları ve en küçük evlat Tuluy'a da merkeze ilaveten doğu ülkelerini verdi.¹²⁹ Tuluy'un bu topraklara ilaveten Moğol geleneğine bağlı olarak ölen babanın ocağını devam ettirme, mal ve haremüne sahip çıkma görevleri de bulunmaktaydı. Cengiz Han kardeşlerini de gözetmiş Kasar ile Temüğe'ye ülkenin doğu bölgelerini bağışlamıştı.¹³⁰

Cengiz Han'ın vefatından sonra kurulan dört devlet merkeze bağlı bir eyalet şeklindeydi. Ögedey, Güyük ve Mengü Han dönemlerinde bu siyasî yapılar Karakurum'daki Büyük Han'a bağlı olarak yönetildi. Konumu üçünün üzerinde olan Büyük Han ise Çin Denizinden Moğol çölüne kadarki bölgeyi kontrol etmekteydi. Bu bölünmeye sebep, yapılan taksimat gibi gözüксе de bilhassa Mengü Han'dan sonra Tuluy'un oğulları Kubilay ve Arık Böke arasındaki taht mücadelesi bu federatif yapıdaki siyasî teşekküllerin devletleşme sürecine giden yolu açtı. Bu çatışmadan sonra Kubilay, Han ilan edildi ve başkenti Çin'e taşıdı. Burada Yuan Hânedanı'nı kurması hem şaşkınlıkla beraber büyük bir tesir oluşturdu hem de Büyük Hanlığa bağlı devletlerin tamamen bağımsız hareket etmesini sağladı. Bu durumda ulus adı verilen her siyasî yapı müstakilleşti. Cuci'nin oğlu Batu Han ise bu tarihten önce de

Alaüddevele Bahtışah el-Gazi es-Semerkandi, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Tercüman, 1977), 209; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 473; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/523.

¹²⁶ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 88.

¹²⁷ Barthold, *Moğol İstilasası Devrinde Türkistan*, 389; Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 137. Cengiz Han, Sibiryaya seferinden başarıyla dönen oğluna “Oğullarımın en büyüğü sen, evden ilk defa ayrılmaya rağmen yolunu şaşırmadın. Yabancı ülkelerde insan ve hayvan kaybetmedin. Orman halklarını tabi kıldın. Bu ahaliyi sana veriyorum” der. Temir, *Gizli Tarih*, 160.

¹²⁸ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, nşr. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949), 10; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 95,248; Vasiliy Vladimiroviç Barthold, “Çağatay”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1988), 3/266; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 467; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 151.

¹²⁹ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 472.

¹³⁰ Defterdar Seyfî Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, çev. Serkan Acar (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 41; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 288-290; Ötemiş Hacı, *Cengizname*, 27; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/88.

kendi ulusunu bağımsız yönetmekteydi.¹³¹ Akdes Nimet Kurat bunu baz alarak Mengü'nün ölümü olan 1259 tarihini Moğol Devleti'nin yıkılışı olarak belirtmiş, Kubilay'ı Büyük Han olarak değil Yuan hükümdarı olarak telakki etmiştir.¹³²

Sonuç olarak yukarıda bahsettiğimiz bölünmenin sınırları Mengü Han'ın ölümüyle daha da keskinleşmiş, daha önce değişken hudutlardan oluşan merkeze bağlı federatif yapılar; Yuan (Kubilay), Altın Orda (Cuci Ulusu), İlhanlı (Hülâgû) ve Çağataylı (Çağatay) olmak üzere devletleşmişlerdir.

Moğollarda Ögedey zamanında da tek dünya devleti telakkisinin gereği olarak istilalara devam edildi. 1230 yılında Azerbaycan ve Ermeni topraklarına ilaveten Rus Knezliklerine savaş açıldı. 1234'te Kin Hânedanı yıkıldı. 1235'te Ögedey başkanlığında toplanan kurultaydan batıya sefer kararı çıktı ve 1236'da Bulgar ili sınırına kadar gelindi. Bunun sonucunda imparatorluğun sınırları Karadeniz ve Kafkaslardan Moskova'ya kuzeyde İdil-Kama bölgesinden tüm Batı Asya'ya kadar uzandı.¹³³ Aynı yıl İdil bölgesindeki Finler, 1238'de Moskova ve 1240-1241 yıllarında da Kiev bu işgallerden nasibini aldı. Daha sonra Moğol komutan Subutay, Polonya ve Doğu Almanya topraklarına girdi ve kışı geçirmek için güneye gittiği yılda Macaristan ve Avusturya'yı istila etti.¹³⁴ 1243'ten itibaren de Anadolu hâkimiyet altına alındı.¹³⁵

Ögedey'den sonra 1246'da yapılan kurultayda oğlu Güyük, Han olarak seçildi.¹³⁶ Sadece iki sene hüküm süren Güyük Han'ın (1246-1248) ani ölümü sonrasında yerine Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy'un evladı Mengü (1251-1259) geçti.¹³⁷ Mengü Han İran ve Ön Asya'nın fethinin tamamlanması gerektiğini düşünmekteydi.¹³⁸ Bu minvalde kardeşi Hülâgû'yu kalabalık bir orduyla¹³⁹ batıya gönderdi.¹⁴⁰ Aynı zamanda dünya hâkimiyeti mefkûresine

¹³¹ Lkhundev, *Türk-Moğol Halklarının Tarihi*, 59, 62, 64.

¹³² Akdes Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1992), 127.

¹³³ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım (Ankara: Odtü, 2011), 160.

¹³⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 2019, 279-280; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, 160.

¹³⁵ İbn Bîbî, *El-Evami'rü'l-Alâ'iyye*, 505-508.

¹³⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 198; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 476; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 184; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 3022-3304.

¹³⁷ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 476-477; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 319-320.

¹³⁸ Ahmet Özdemir bu istila hareketinin temelde üç sebebinin olduğunu düşünmektedir. Müellife göre bunlar; genişleme isteği, İsmâîlîler ve Halife ile ilgili istihbarat ve Hristiyanların, Moğolları bu coğrafyayı fethetmelerine yönelik kışkırtmaları idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *Moğol İstilasası*, 209-231.

¹³⁹ Zeki Velidi Togan bu konuda; "Han (Mengü), bütün Moğol ülkelerinden ordunun %20' sinin verilmesini emretmişti. Buna göre teşkil edilen ordunun 280.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir." demiştir. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/347.

¹⁴⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 325-326.

bağlı olarak diğer istilaların tamamlanması için diğer kardeşi Kubilay'ı da doğu ve güney tarafına gönderdi.¹⁴¹

Yukarıda bahsedildiği gibi Avrupa ve Anadolu'nun hâkimiyet altına alınmasından sonra Moğollar için sıradaki hedef Batıniler, Abbasiler ve daha ileride de Memlükler olmuştur.¹⁴² Bu hedefleri gerçekleştirmek için yola çıkan Hülâgû, evvela yıllardır terör faaliyetleri içerisinde bulunan Haşhaşîler olarak bilinen Bâtınîler'in üzerine yürüdü ve merkezleri Alamut kalesini alarak liderlerini de öldürdü.¹⁴³

Bu mesele hallolduktan sonra Bağdat'a saldırıldı ve burada akıl almaz katliamlar yapıldı. Siyaseten bir gücü kalmasa da İslâm âleminin manevi lideri konumunda olan halife de katledildi. Böylece her yönden İslâm âleminin en önemli şehirlerinden biri olan Bağdat'ta 1258 yılında Moğol hâkimiyeti tesis edildi.¹⁴⁴

Moğollar Bağdat'tan sonra Suriye ve Mısır'a doğru ilerlediler. Bu sırada Mengü Han'ın ölüm haberini alan Hülâgû sadece 20.000 asker bırakarak hızlı bir şekilde Moğolistan'a hareket etti. Memlükler, Ketboğa Noyan komutasındaki bu kalan kuvvete 3 Eylül 1260'ta Ayn Calut'ta saldırdı ve Moğolları ağır bir mağlubiyete uğrattı.¹⁴⁵ Bu mağlubiyetle Moğollar ilk defa güney-batı Asya'da geri çekildiler.¹⁴⁶ Ayn Calut muharebesi Moğolların Suriye ve Mısır'a girmesini engellemesi bakımından İslâm Dünyası'nda bir dönüm noktasını teşkil etti. Henüz 10 yıl önce kurulan Memlükler Müslümanların yeni umudu olarak belirdi ve siyaset sahnesinde güçlü bir oyuncu olarak yerini aldı.¹⁴⁷ Bununla birlikte bu muharebenin

¹⁴¹ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 25; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, 325-326. Mengü Han, kardeşi Kubilay'ı 70.000 olduğu söylenen bir kuvvetle Çin'e göndermişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 497-498; Spuler, *İran Moğolları*, 59; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih: (İlhanlılar kısmı)*, çev. İsmail Aka vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 13; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 132.

¹⁴² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 497-498; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 13; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 132.

¹⁴³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 505-509; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 18-19; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/560; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, 161; Spuler, *İran Moğolları*, 60-61; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 43; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 140-143.

¹⁴⁴ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 38-48; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2016, 155-161; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 33-35; Kerîmüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), 38-40; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 13/368; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, 161.

¹⁴⁵ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 478; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 13/388-390; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 55-60; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan (Selenge Yayınları, 2015), 119.

¹⁴⁶ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, 161.

¹⁴⁷ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 55-60; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 43-44; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 478; Spuler, *İran Moğolları*, 67-68; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 175-176.

Moğolların genel siyasî gidişatı içerisinde düşünüldüğünde mühim bir netice doğurduğu söylenemez.

İlhanlı Devleti'nin resmi kuruluşu da 1256-1260 yılları arasındaki bu devreye rastlamaktadır. Bağdat'ta hâkimiyet tesis edildikten sonra Hülâgû ağabeyi Mengü Han'a ne yapması gerektiğine dair soru sormuş, buna cevaben Mengü Han onu fethettiği bölgelerin hanı olarak atamıştır. Bu buyruk üzerine 1258-1259 tarihlerinde İlhanlı Devleti, Mengü Han'ın izni ve bilgisi dâhilinde resmi olarak kurulmuş oldu.¹⁴⁸ Mengü Han daha sonra bir kurultay topladı ve Hülâgû'yu "İl-Han" olarak seçti.¹⁴⁹ Kök Türkçede "il" devlet ve ülke manalarına gelmekteydi.¹⁵⁰ Eski Türkçede ise "el" ya da "il" siyasî ve idarî bakımdan tam teşkilatlı müstakil millet topluluğuna verilen isimdi.¹⁵¹ Burada Hülâgû'ye verilen il-hanlık ise Büyük Han'ı metbu tanımakla beraber kendi içinde tam bağımsız bir devlet başkanlığıydı. Böylece Hülâgû İlhanlı Devleti'nin ilk hanı oldu. Hülâgû'den sonra İlhanlı Devleti (1256/58-1335) sırasıyla, Hülâgû'nün oğlu Abaka (1265-1282), kardeşi Ahmed Teküder (1282-1284), Abaka'nın oğlu Argun (1284-1291), Argun'un kardeşi Geyhatu (1291-1295), kardeşi Baydu (1295), Argun'un oğlu Gazan (1294-1304), kardeşi Olcaytu (1304-1316), Olcaytu'nun oğlu Ebû Said (1316-1335) tarafından yönetildi.¹⁵² Hâkim oldukları topraklar ise İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Doğu Anadolu ve Türkistan'ın muhtelif bölgeleriydi.¹⁵³

2.2. Türkiye Selçuklu Devleti ve Köseadağ'a Giden Süreçte Anadolu'nun Siyasi Vaziyeti

Türk gaziler daha evvel Anadolu'ya akınlar düzenlemiş olsalar da¹⁵⁴ bölgeye yapılan ilk Selçuklu akınları, 1018 yılında Selçukluların atası Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey

¹⁴⁸ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 29.

¹⁴⁹ Lkhundev, *Türk-Moğol Halklarının Tarihi*, 97.

¹⁵⁰ Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 195; a.mlf. "Terken Ünvanı Hakkında", *Türkoloji Dergisi* 17/2 (01 Ağustos 2010), 109.

¹⁵¹ Üçler Bulduk, "Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya", *Yeni Türkiye* 3/15 (1997), 468.

¹⁵² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 9-10; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 309.

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*; Spuler, *İran Moğolları*.

¹⁵⁴ Orta Asya sınırlarında geçimlerini temin eden gaziler İslâm'a girince önlerinde gidecekleri gayri müslim toprak olarak iki seçenek kalmıştı ki bunlardan biri Hindistan diğeri de Anadolu topraklarıydı. Yapılan akınlarda bu tercihler etkili olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 23; Claude (F) Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 1-6; Refik Turan (ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 34.

riyasetinde yapılmıştır.¹⁵⁵ 1030'dan sonra ise Tuğrul Bey'in Oğuzların lideri olarak yer için diğer Türk devleti Gazneliler ile çatışmaktansa gayri müslim yurdu olan Anadolu'ya gitmek istediği bilinmektedir. Bununla birlikte Oğuz Türklerini kendisine tehdit gören Gazneliler Selçuklular ile çatışmaya girmiş ve aralarında irili ufaklı beş savaş cereyan etmiştir. Bu savaşların en büyüğü ve meşhuru 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Muharebesi'dir ki bu savaş ile hem Tuğrul Bey'in ismi duyulmuş hem de Selçuklular bağımsızlık kazanıp devletleşmişlerdir.¹⁵⁶ Bu savaştan sonra Oğuzlar yönünü Anadolu'ya çevirdi ve akınlarını artırdılar. Bunları durdurmak isteyen Bizans Devleti 1048'de Pasinler Savaşı'nda Selçuklulara mağlup oldu ve bu savaştan sonra akınlar daha da yoğunlaştı.¹⁵⁷ Şunu belirtelim ki 1018 yılından itibaren yapılan yukarıda zikrettiğimiz bütün bu akınlar keşif amaçlıydı ve Küçük Asya denilen Anadolu topraklarını tanıma amacı taşımaktaydı. Pasinler Savaşı'ndan sonrakilerde buna dahil olmakla birlikte istisna kabilinden fetih hareketleri de yaşandı. 1048'de Tuğrul Bey'in emriyle İbrahim Yinal ve Kutalmış'ın¹⁵⁸ Hasankale'de Bizans ordusu ile yaptığı savaş¹⁵⁹ ve 1054'te Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu harekâtı bunlardan biriydi. Bu yılda Erciş ve Muradiye alınıp Malazgirt kuşatıldı. Fakat kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle başkente geri dönüldü.¹⁶⁰

1063'te Tuğrul Bey vefat etti. Yerine gelen Alparslan da amcasının politikasını devam ettirdi ve kendisinden yurt isteyen Türkmenleri devamlı Anadolu tarafına gönderdi. Bizans İmparatoru Romenos Diegonos hem Anadolu'ya yönelen Türkleri bu coğrafyadan kovmak istemekte hem de halifenin koruyucusu konumunda olan sultanı¹⁶¹ mağlup edip konumunu

¹⁵⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 48. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil ilk seferin 1016'da olduğu kanaatindedir. Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 24.

¹⁵⁶ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 343; Minhac-ı Sirac Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 74-75; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020), 1; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 46-47; Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 47-53; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 31-33.

¹⁵⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 48; Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 17.

¹⁵⁸ Türkiye Selçuklu Devleti kurucusu Süleyman Şah'ın babası, Tuğrul ve Çağrı Beyler'in amcazadesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Kutalmış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/480.

¹⁵⁹ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 45.

¹⁶⁰ Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 1/306; Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 60-61; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 47; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 50.

¹⁶¹ Tuğrul Bey 1055'te işgal altında olan Bağdat'ı geri almış ve halifeyi kurtarmıştı. Böylece Tuğrul Beyden itibaren Selçuklular halifenin koruyucusu durumunda idiler. Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1945, 1/306-308; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 344; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 51-55.

kuvvetlendirmeyi arzulamaktaydı.¹⁶² Bu düşüncelerle 26 Ağustos 1071’de yapılan Malazgirt Savaşında Bizans ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı.¹⁶³ Bu savaştan sonra Anadolu’da fetih hareketlerine girişen Selçuklu ordu komutanları Emir Danişment, Artuk Bey, Saltuk Bey ve Mengücek Gazi’nin her biri Selçuklu Devletine bağlı olmak koşuluyla siyasî teşekküller meydana getirdi. Bu beyliklerin en mühimleri: Sivas merkezli Orta Anadolu’da kurulan Danişmentliler (1080-1178), Mardin merkezli Güneydoğu Anadolu’da kurulan Artuklular (1102-1409), Erzurum merkezli Yukarı Fırat’ta Saltuklular (1072-1202) ve Erzincan merkezli Aşağı Fırat’ta Mengücekliler’dir (1080-1228).¹⁶⁴

Malazgirt Savaşı’ndan sonraki Anadolu fetihlerinde en büyük emek sahibi Selçuklu şehzâdesi Kutalmışoğlu Süleyman Şah¹⁶⁵ ise ilk başlarda Büyük Selçuklu tahtının, babası Kutalmış’ın hakkı olduğunu savundu ve 1072’de ölen Alparslan’ın yerine tahta geçen oğlu Melikşah ile ihtilaf yaşadı. Bu yıllarda Fırat havzası ve Urfa civarında fetihlere devam eden Süleyman Şah, bölgede güçlü nüfuz sahibi olan Selçuklu Emiri Atsız tarafından mağlup edildikten sonradır ki kuzey taraflarda fetihlere yöneldi.¹⁶⁶ Daha sonra ise 1075 yılında İznik’in ele geçirilmesiyle Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devleti¹⁶⁷ resmen kuruldu.¹⁶⁸ Süleyman Şah daha sonra Kadıköy’e kadar ilerledi ve hâkimiyetini İstanbul Boğazı’ndan geçen gemilerden vergi alacak kadar ileri götürdü.¹⁶⁹ 1086’da Süleyman Şah’ın, Tutuş ile

Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 76.Yayınları. s.177

¹⁶³ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 348; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 4; Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya’da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 26; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 58-62; Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1945, 1/321-323; Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, 28.Malazgirt Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 79-91.

¹⁶⁴ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 92. Özellikle Danişmentliler yaptıkları gaza ve cihad faaliyetleri ile nam salmışlardı. Öyle ki bu gazaları anlatan anonim bir destan oluşturulmuştur. Ahmet Yaşar Ocak, “Küçük Asya’da İslam” (Prof. Dr. Ercüment Kuran’a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2006), 156.

¹⁶⁵ Süleyman Şah, Selçuk Bey’in oğlu Arslan Yabgu’nun oğlu Kutalmış Bey’in oğlu idi. Bkz. Ali Sevim, “Süleyman Şah I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

¹⁶⁶ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 113; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 8-9.

¹⁶⁷ Anadolu Selçuklu yerine biz tezimizde bilinçli olarak Türkiye Selçuklu demeyi daha uygun bulduk. Zira II. Haçlı seferinden (1147-1149) sonra Orta Anadolu, Bizans kaynaklarında “Turkquie” diye nitelenmiş, bu terim 1176 Miryakefalon Muharebesi’nden sonra ise güneydoğu ve kıyı bölgeleri hariç Tüm Anadolu için kullanılmıştır. Hal böyleyken Selçuklular’ın düşmanının delaletinin, bu devlete “Türkiye Selçuklu” demeyi zaruri kıldığına inanıyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altay Özcan, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları”, *Journal of Turkology* 22/2 (30 Aralık 2012), 63-82.

¹⁶⁸ İbn Bîbî, *El-Evami’ü’l-Alâ’iyye*, 12-13; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 113-115; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 8-9; Gordlevskiy, *Küçük Asya’da Selçuklular*, 27; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 67-68.

¹⁶⁹ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996), 124; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 323; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1934), 65; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115.

mücadelesi sırasında ölmesi üzerine¹⁷⁰ Melikşah, Süleyman Şah'ın oğullarını hapsedti. Böylece henüz kurulmakta olan devlet ciddi bir sarsıntı ile karşı karşıya kaldı. Bu durum aynı zamanda Anadolu'da devlete bağlı beyliklerin bağımsızlıklarını kazanmalarını da beraberinde getirdi. Altı sene sonra esaretten kurtulan Kılıçarslan devleti toparlamaya ve kaybedilen toprakları geri almaya gayret etti. Beylikler ve Bizans ile uğraştı. Kısa süre sonra başlayacak olan Haçlı seferleri ile mücadele etti.¹⁷¹ Kılıçarslan (1086-1107) döneminde gerçekleşen haçlı seferleri devleti ciddi şekilde etkiledi ve İznik'in Bizans tarafından ele geçirilmesiyle payitaht İznik'ten Konya'ya taşındı.¹⁷² Kılıçarslan'dan sonra oğulları Şehinşah (1110-1116) ve I. Mesud (1116-1155) dönemleri de aynı şekilde beyliklerle ve Bizans ile mücadelelerle geçmiştir.¹⁷³

II. Kılıçarslan (1155-1192) döneminde ise devlet için tehdit olarak görülen Danişmentliler, 1164'ten başlamak üzere 1175'e kadar tamamen devlete bağlandı ve Anadolu'daki Türkmenler Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyetine girdi.¹⁷⁴ Yine aynı dönemde Bizans imparatoru son bir hamle ile Türkleri Anadolu'dan atmak için ordu kursa da II. Kılıçarslan bu orduyu da ağır bir hezimete uğrattı. 1176'da yapılan Miryakefalon muharebesi ile imparator artık Anadolu'yu kaybettiğini kabullendi ve bu toprakların Türk vatani olduğunu kabul etti.¹⁷⁵

II. Kılıç Arslan her ne kadar siyasî istikrarı sağlamış olsa da eski bozkır ananesi gereği toprakları 11 oğlu arasında paylaştırdı. Bunun sonucunda hem kendisi hayatının sonuna

¹⁷⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 102-105; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115-116.

¹⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, 196 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 102 vd.; Gülay Öğün Bezer, "Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun Üzerindeki Etkileri", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 85-95.

¹⁷² İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 13; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 533-535; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 129-133; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 14.

¹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 538-546; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 175-223; Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 271-289.

¹⁷⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 23; Hasan Fehmi Turgal, *Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukîleri* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1935), 16; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 548-549.

¹⁷⁵ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/421-422; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 549-550; Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, 33-34; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 43-45; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 231-236. Cahen, bu savaşı Malazgirt'in tekrarı kabul edip, Anadolu'da kesin ve tamamen müstakil bir Türk Devleti'nin kanıtı olarak görürken, Osman Turan ise Cahen'in, Malazgirt'in tekrarı mülahazasını paylaşmakla birlikte 1097-1176 arasındaki Bizans üstünlüğünün tekrar Selçuklulara geçtiğini belirtmiştir. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 44. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 235.

kadar zor bir dönem yaşadı¹⁷⁶ hem de devlet tekrar karmaşa dönemine girdi.¹⁷⁷ Fakat bu dönem kısa sürdü ve oğullarından I. Gıyâseddin Keyhüsrev Antalya'yı,¹⁷⁸ I. İzzeddin Keykâvus da Sinop'u fethetti.¹⁷⁹ Fethedilen şehirler imar ve iskân faaliyetlerine tabi tutuldu. Ülkede çok sayıda imaret vakıfları inşa edildi.¹⁸⁰ Aynı zamanda uzun süreden beri yaşanan iç karışıklıklar Anadolu'da ticari ve sosyal hayat ile beraber can ve mal güvenliğini de tehdit etmekteydi ki bu dönemde bu sorunlar da giderilmiş oldu.¹⁸¹

Anadolu'da bu devirde ciddi bir nüfus hareketi yaşanmıştır. Bu hareket aynı zamanda yoğun imar faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir.¹⁸² Türkler aşağı yukarı 100 senedir bu coğrafyada olsa da iç karışıklıklar ve Haçlılar ile yapılan savaşlar, Türklerin burayı yurt olarak telakki edip imara girişmelerinin önünde engel teşkil etmişti. 1176 tarihi bu konuda da milat olmuştur.

Türkiye Selçuklu Devleti en azametli yıllarını 1219 yılında I. İzzeddin Keykâvus'un (1211-1219) ölümüyle tahta geçen kardeşi Alâeddin Keykubad (1219-1237) döneminde yaşadı.¹⁸³ Sultan hem ülkenin refahı için ticaret anlaşmaları yaptı hem de uyguladığı fetih politikası ile ecdadının izinden gitti.¹⁸⁴ İlerleyen yıllarda Moğollar ile ilk temas da gene bu hükümdar döneminde yaşandı. Alâeddin Keykubad'ın tahta geçtiği yıllar Moğolların Türkistan topraklarında Harzemşahlarla mücadeleye giriştiği döneme tekabül etmektedir. Sultan gelişmeleri dikkatle takip etti ve ülkesine doğru gelen bu istilalar için siyasî, askerî ve

¹⁷⁶ Münecimbaşı, Sultan Kılıçarslan'ın paylaşırma işinden pişman olup sözünden döndüğünü ve tüm ülkeyi oğlu Kutbeddin Melikşah'a vermek istediğini fakat kardeşlerinin muhalefetiyle bunun gerçekleşemediğini yazar. Turgal, *Münecimbaşı*, 20. Sultan II. Kılıçarslan 38 senelik saltanatın ardından 77 yaşında vefat etti. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 60.

¹⁷⁷ Turgal, *Münecimbaşı*, 19; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 551-552; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 242-245. Bu paylaşım geçmişte olduğu gibi gene devletin zararına oldu. Kardeşlerin kendi aralarında ve babalarına karşı yaptığı mücadeleler devleti derinden sarsmıştır. III. Haçlı Seferi, birliği ve düzeni kaybolan bu Anadolu'dan geçip Suriye'ye gitmiştir. Bu konudaki tespitler için bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 242-245.

¹⁷⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 125-130; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 559-560; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 305-310.

¹⁷⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 174-182; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 563-564; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 324-329. Akdeniz ve Karadeniz limanlarının alınması, ilerleyen zamanlarda Türkiye Selçuklu Devleti'ni iktisâdî açıdan çok yüksek seviyelere getirecekti. Bu iki mühim şehrin taht kavgası zamanında alınması da gerçekten hayreti muciptir.

¹⁸⁰ Mustafa Demir, "Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmâret Kurumları ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* 27 (1998), 44-45.

¹⁸¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 325-329.

¹⁸² Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 31.

¹⁸³ Alâeddin Keykubad'ın sultan seçilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 224-234.

¹⁸⁴ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 75.

iktisâdî olarak gerekli önlemleri aldı. Siyasî olarak Anadolu'da birliği sağladı.¹⁸⁵ Akabinde de Eyyûbî ve Harzemşahlar ile ittifak kurma çabalarına girdi. Türkistan istilasından kaçan Harzemlileri¹⁸⁶ doğu sınırına yerleştirerek burada tampon bölge oluşturdu. Moğollar ile iyi geçinme politikası sürdürdü.¹⁸⁷ Askerî alanda savunma gücünü artırmak için surlar inşa ettirdi¹⁸⁸ ve orduyu takviye etti. İktisadî olarak da uluslararası anlaşmalar imzalayarak ülkesindeki refahı artırmaya çalıştı.¹⁸⁹

Harzemşah Sultanı Celâleddin de bu arada yukarıda bahsettiğimiz mücadeleler sonucunda Moğol kuvvetlerini taciz ederek geri çekiliyordu. O önce Gazne sonra Hindistan (1221) daha sonra da İran'a geldi (1224). 1225 yılında Azerbaycan'a yerleşti ve Meraga'yı kendine başkent yaptı.¹⁹⁰

Celâleddin'in buraya gelmesi hem Selçuklu sultanını teyakkuza geçirdi hem de Selçuklu-Moğol münasebetlerinin seyrine tesir etti. İlk başta Sultan Alâeddin Keykubad ve Celâleddin Harzemşah aralarında dostluk tesis etmek için çaba gösterdi. Bu bağlamda Celâleddin Harzemşah Selçuklu sultanına 1225 yılında bir mektup yolladı.¹⁹¹ Bu mektupta o,

¹⁸⁵ Sultan Alâeddin, önceki dönemlerin aksine tahta kavgasız olarak çıkmış, hatta hükümdarlık menşurunu Abbasi Halifesi adına ona Seyh Şihabeddin Sühreverdî vermişti. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 224. Bu durum onun meşruiyetini güçlendirmiş ve devlet erkânı tarafından rakipsiz ve güçlü bir hükümdar telakki edilmesini sağlamıştır. Sultan, oluşan bu havayı kendi lehine kullanmasını bilmiş ve Moğollara karşı bahsettiğimiz bir dizi tedbirler almıştır.

¹⁸⁶ Alâeddin Keykubad, Moğolların Türkistan istilasını müteakip Harezm coğrafyasından gelen ve amaçsız gezen Harizmlî Kayır Han, Bereke Han, Yılan Boğa, Can Birdi, Saru Han, Küçlü Han gibi beyleri hizmetine alarak doğuda tampon bir bölge oluşturdu. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 420-421.

¹⁸⁷ Sultan Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Harzemşah'a yazdığı mektupta ona tavsiyelerinden biri de Moğollar ile iyi geçinmesi olmuştur. "Nasihat yoluyla size söyleyeceğim din ve millet için önemli olan başka bir konu da Tatar ordusuyla iyi geçinmeniz ve onlara karşı alttan alma yolunu tutmanızdır. Hangi yolla olursa olsun, her yolu deneyerek onlarla barış içinde olmaya gayret edin. Bizim aklımızdan geçeni uygulayarak onlara elçiler gönderelim. Ehl-i İslâm'ın kurtuluşu ve selameti için Şehit Sultan Alâeddin Muhammed'in yaptığı gibi onların karşısına çıkma hatasını işlemeyelim. Bu işi ince fikirli, açık görüşlü, ortalığı yatıştırmayı bilen birine havale edelim. Ümidimiz odur ki, tatlı dille ve mal gücüyle alevî dünyanın her yanını sarmış ve doğu taraflarını yakıp kül elmiş olan bu fitne alevî söndürülür." İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 378-379.

¹⁸⁸ Sultan bu sebeple Konya başta olmak üzere Kayseri, Erzurum, Sivas, Amasya, Erzincan ve Malatya surlarını tahkim ettirmişti. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 275-278.

¹⁸⁹ Alâeddin Keykubad'ın ülkesini Moğollara karşı korumak amacıyla aldığı tedbirlerin ayrıntıları için bkz. Züriye Oruç, *Moğol İstîlâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014), 59-96.

¹⁹⁰ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2015, 143; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 573; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 384; Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 54-55. Celâleddin Harzemşah'ın İndus Nehri'nde Moğollara yenilmesinden sonra kısa zamanda insanüstü bir çabayla Azerbaycan'a ulaşmasını Ebü'l-Ferec, "Celâleddin Harzemşah bu sırada bir geyik gibi Horasan ülkelerinde sıçrayıp durduğu için" kelimeleriyle gayet güzel özetlemiştir. Osman Turan da Celâleddin Harzemşah'ın Moğollara karşı mücadelesini "beşer takati üstünde" diye nitelemiştir. Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/526; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 387.

¹⁹¹ Celâleddin Harzemşah bu mektupta "Aynı cihad yolunda birleşiyor, aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garpte küfrün kökünü kazıyan ve İslâm hudutlarını kâfirlere karşı kapayan siz ve şarkta da kâfirlerin fitnesini kılıçla yatıştıran biziz" diyerek dostluk için adım atmıştı. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*,

Türkistan'dan bu tarafa Moğollar ile yaptığı mücadeleleri anlatmakta, Keykubad'ı da Rum diyarında yaptığı mücadeleler sebebiyle tebrik etmekteydi. Sultan Alâeddin elçileri çok iyi karşıladı ve 1226'da din ve millet için birlikte olmanın öneminden bahsettiği cevabî bir mektup gönderdi.¹⁹² Daha sonra iki hükümdar arasında gerginlik yaşandı. Celâleddin'in, Sultan Alâeddin'e bağlı Erzurum ve Ahlat emirlerinin düşmanca tavırlarından etkilenerek bu iki yeri kuşatıp yağmalaması ise bardağı taşıran son damla oldu.¹⁹³ Bunun üzerine ilişkiler koptu ve 1230'da iki hükümdar Yassıçemen Savaşı'nda karşı karşıya geldi.¹⁹⁴ Celâleddin Harzemşah savaşı kaybetti ve 1231 yılında da vefat etti.¹⁹⁵ Böylece Moğollar karşısında İslâm devletlerinin son ittifak şansı da kaçırılmış oldu.¹⁹⁶ Bunun farkında olan Sultan Alâeddin Keykubad Moğol istilasının kendi topraklarına gelmesini beklemeden onlarla ilk teması kurdu ve 1232 yılında Yassıçemen Muharebesini bildirme bahanesiyle Ögedey Han'a bir mektup gönderdi.¹⁹⁷ Böylece Selçuklu-Moğol münasebeti başlamış oldu ve bunu 1236 yılında Ögedey Han'ın Emir Şemseddin Ömer riyasetinde bir heyeti Selçuklu sultanına

369-371; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 384-385. Mektubun tamamı ve analizi için bkz. a.mlf. *Resmi Vesikalar*, 80-92.

¹⁹² İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 372-374; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 385-386; a.mlf. *Resmi Vesikalar*, 81-82. İki sultan arasındaki tüm mektuplaşmalar ve bu mektupların tarihi ehemmiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, *Resmi Vesikalar*, 80-98.

¹⁹³ Celâleddin'in Ahlat'ı kuşatması üzerine Selçuklu sultanı onu son defa uyarmış, önce Şemseddin Altun Aba sonra Kemalettin Kamyar riyasetinde nasihat heyeti göndermişti. Ona mektubunda; İslâm memleketlerine saldırmaması gerektiğini, bu hareketin Müslüman bir hükümdara yakışmayacağını, bunun yerine Kur'an-ı Kerîm'in emri mucibince gücünü kâfirlere harcaması gerektiğini söylemiştir. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 377.

¹⁹⁴ Turgal, *Müneccimbaşı*, 49; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 131-132; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/527-528; İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 388-400; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 573; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 390-395.

¹⁹⁵ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/529-530; Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 157-158; Turgal, *Müneccimbaşı*, 49; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 393; Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 82-84; Turan, *Resmi Vesikalar*, 98. Celâleddin Harzemşah'ın ölümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 89-91. Yassıçemen mağlubiyetinden ölümüne kadar ki hayat hikayesi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 378-384.

¹⁹⁶ Moğol istilası tüm İslâm Dünyası'nı tarumar ederken Celâleddin Harzemşah'ın böyle bir harekete girişmesi, cesareti kadar basireti olmadığını göstermektedir. Onun bu hareketi Moğollar karşısında son ittifak şansını ortadan kaldırmış hem kendi sonu gelmiş hem de Sultan Alâeddin Keykubad'ın Moğollara karşı aldığı tedbirler tamamıyla boşa gitmişti. Turan, *Resmi Vesikalar*, 98; Taneri, *Harezmşahlar Tarihi*, 84. Ayrıca böyle hassas bir dönemde Alâeddin Keykubad'ın amcaoğlu olan Erzurum meliki Cihanşah'ın Celâleddin Harzemşah'ı sultan aleyhine kışkırtması, Eyyübî hükümdarı Melik Eşref'in de Alâeddin Keykubad'ı her ikisine karşı kışkırtması Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 573. siyasi ve dinî birliğin şahsi ikbal ve ihtiraslara kurban edildiğini gösterir. Bu durum İslâm Dünyası'nın içinde bulunduğu parçalanmışlık halini gözler önüne sermektedir. 1233'de Eyyübî hükümdarı Melik Kâmil'in asker toplayıp Anadolu'ya saldırması ve Şam meliklerinin Selçuklu Sultanı ile savaşmaları, İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 424-428. Moğollar Anadolu kapılarına dayanmak üzereyken dahi riyaset hırsının devam ettiğinin örnekleridir. Bize göre İslâm Dünyası'nın Moğollar karşısında bu denli savrulmasının en mühim sebebi Müslümanlar arasındaki bu bölünmüşlüktür.

¹⁹⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 18; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 574.

göndermesi izledi.¹⁹⁸ Ögedey mektubunda kendisinin dünyanın yegâne hanı ve hükümdarı olduğunu söylemekteydi. Moğolların ili olursa ve kendi hâkimiyetini kabul ederse her türlü tehlikeden azâde olacağını söyleyerek aksi tercihin sonucunun istila olacağını ima etmekteydi.¹⁹⁹ Sultan Alâeddin tabiiyet teklifini kabul etti ve o da dostluk heyeti göndermek için hazırlıklara başladı.²⁰⁰ Bunu yaparken bir taraftan da savaş çıkma ihtimaline karşı yukarıda bahsettiğimiz hazırlıkları yapmaktaydı. Bu amaçla 1237’de Kayseri’de bir toplantı tertip etti. Bu toplantıda hem önemli tayinler yaptı hem de oğlu İzzeddin’in veliahtlığını ilan etti. Halife Müstansır Billâh, Mısır emiri el-Melikü’l Kâmil ve Hristiyan ülkelerden gelen elçiler Musul’a kadar ilerlemiş olan Moğollara karşı ittifak etmenin zarureti hakkındaki mülâhazaları Sultan’a sundular. Alâeddin Keykubad da bu fikre iştirak etmekteydi.²⁰¹

Sultan verilen ziyafette yediği etten zehirlendi ve daha sonra Keykubadiye sarayına²⁰² gitti. Burada yapılan müdahaleler yetmedi ve 1 Haziran 1237’de 45 yaşında vefat etti.²⁰³ Böylelikle Moğollara karşı düşünülen ittifak hiçbir zaman gerçekleşemedi.²⁰⁴

Ölmeden önce İzzeddin Kılıçarslan veliaht tayin edilse de bazı devlet adamları yaşının küçüklüğünü bahane edip Alâeddin Keykubad’ın arzusu hilafına büyük oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev’i (1237-1246) tahta çıkardılar.²⁰⁵ II. Gıyâseddin Keyhüsrev’in ilk icraatı

¹⁹⁸ İbn Bîbî, *El-Evahirü’l-Alâ’iyye*, 437-441; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 405-406; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 576; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 93; Turgal, *Müneccimbaşı*, 52-53; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1970), 6.

¹⁹⁹ “Adil padişah Sultan Alâeddin Keykubad bilsin ki iyi yönelimin ve halka iyi davranman, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöretini bize bildirdiler. Ben o habere çok sevindim. Onun için sana suygamış (övgü, armağan) buyurdum. Senin her zaman ülkende huzur ve rahat içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır. Yeryüzünü bizim soyumuza vermiştir. Sen iyi yolda ilerliyorsun. Onun için durumumuzu sana bildirmek ve seni bize bağlanmaya ve itaate çağırma vacip oldu. Bizim hâlimizi bildirdiğimiz kimseler bize bağlanmazlar, asilik yolunu tutarlarsa, ordumuz onların ülkesine girerek köklerini kazır. Kadınlarını çocuklarını esir alır. Mallarını mülklerini yağmalayıp harap eder. O zaman bize söyleyeceği bir şey olmaz. “Bu yazı Biçin (maymun) yılında 633/1236’da yazılmıştır.” İbn Bîbî, *El-Evahirü’l-Alâ’iyye*, 439.

²⁰⁰ Faruk Sümer bu tabiiğin erken bir hamle olduğu görüşündedir. “Bağdad halifeliği şöyle dursun, Musul, Meyyafarikin (bugünkü Silvan) gibi şehir devletlerinin bile Moğol hâkimiyetine henüz girmemiş oldukları bir zamanda, Ortadoğu’nun en kuvvetli devletinin başındaki hükümdarın Moğol tabiiyetini kabul etmesine gerçekten hayret edilebilir.” Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 6.

²⁰¹ İbn Bîbî, toplantıya geniş bir katılım olduğunu ve Moğol istilasını konusunun masaya yatırıldığını belirtir. “Şam, Fars, Kirman, Yemen, Taif, Rus, Bulgar, Rum ve Frenk elçileri ve devlet büyükleri toplandılar.” İbn Bîbî, *El-Evahirü’l-Alâ’iyye*, 444.

²⁰² Günümüzde sarayın kalıntıları Kayseri Şeker Fabrikası arka arazisindedir.

²⁰³ İbn Bîbî, *El-Evahirü’l-Alâ’iyye*, 441-447; Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/536; Turgal, *Müneccimbaşı*, 54-55; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 576; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 409-410; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 7; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 91.

²⁰⁴ İbn Bîbî, *El-Evahirü’l-Alâ’iyye*, 18-19.

²⁰⁵ Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/537; İbn Bîbî, *El-Evahirü’l-Alâ’iyye*, 447-451; Turgal, *Müneccimbaşı*, 55; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 577; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 424-425.

babasının hazırlattığı fakat vefatı sebebiyle gönderemediği Şemseddin Ömer el-Kazvinî riyasetindeki heyeti Moğol Hanı Ögedey'e göndermek oldu. Bu heyet Ögedey'e bağlılığını bildirdi. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti Moğolların ili olmayı kabul etti.²⁰⁶

Bu tarihte Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırları; doğuda Erzurum'dan başlayarak Van gölüne kadar gelmekte, güneyde Urfa ve Antep'in kuzeyinden Maraş'a uzanmakta, batıda Dalaman çayından Sakarya'ya ulaşmaktaydı. Selçukluya tabi olan devletler arasında ise; Çukurova Ermeni Krallığı, Halep Eyyûbîleri, Artuklu Beyliği, Trabzon Rum Devleti ve İznik Bizans Devleti bulunmaktaydı.²⁰⁷ II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemi sınırların en geniş olduğu dönem olsa da yeni sultanın aklen ve ahlaken zayıf bir şahsiyet olması iktidarın tamamen vezir Saâdetdin Köpek'in eline geçmesine sebep oldu.²⁰⁸ Bu durum aynı zamanda iktidar zafiyetini beraberinde getirdi ve sonuçları açısından kırılma noktası olacak Babaî isyanına meydan verdi.

Babaî isyanı Moğol istilası sebebiyle Horasandan Anadolu'ya gelen Baba İlyas²⁰⁹ isminde bir Türkmen şeyhi tarafından başlatılan ve temelinde siyasî, dinî ve iktisâdî birçok sebep barındıran bir harekettir. Baba İlyas Şamanî özellikleri ağır basan dinî inancı da çok yüzeysel olan bir Türkmen şeyhi idi. Bu şekliyle göçebe Türkmenlerin din anlayışını temsil etmekteydi.²¹⁰ Baba İlyas devletin esas kurucu unsuru olduğu halde bürokraside yer alamayan ve birçok konuda devletle ters düşen Türkmenlerin sesi olmuştu. II. Gıyâseddin Keyhüsrev yönetiminin zayıflığı, Türkistan coğrafyasından gelen Harezmlî komutan ve askerlerin devlete küstürülmesi ve göçebe Türkmenler için başarılı bir iskân siyasetinin yürütülememesi²¹¹ bu isyanının başlıca ortaya çıkış sebepleridir.²¹² Fığlalı ve Bayram, bu

²⁰⁶ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 425.

²⁰⁷ Faruk Sümer, "Anadolu Selçukluları (1075-1308)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/382.

²⁰⁸ İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, 462-465; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 577-579; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 427-431; Turgal, *Müneccimbaşı*, 57-58. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Gazi Türkiyat* 1/7 (01 Eylül 2010), 65-97.

²⁰⁹ Baba İlyas'ın ismi Şeyh Ebü'l-Beka Baba İlyâs-ı Horasânî idi. Ahmet Yaşar Ocak, "Baba İlyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/368.

²¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Alevî tarihsel altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin teşekkülü* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996), 46; Reha Çamuroğlu, *Tarih Heterodoksi ve Babailer* (İstanbul: OM Yayınevi, 1999), 165-166; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 189.

²¹¹ Alâeddin Keykubad'ın devrinde Türk göçü bu döneme kıyasla çok fazla olmasına rağmen Anadolu'da böyle bir isyan hadisesine rastlanmadığı halde, bu sultan döneminde isyanın patlak vermesi iskân siyasetinin yönetilememesinin en bariz belirtisidir.

²¹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 440-446; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 579-580; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 97-98.

isyanın siyasî ve iktisâdî muhalefete dayandığını söylerken, Ocak ve Balcıoğlu isyanının temel sebebinin dinî anlayış farklılığı olduğunu belirtmektedir. Gordlevski ise isyanın tamamen ekonomik nedenlerden dolayı olup sınıfsal çatışmanın buna sebep olduğunu düşünmektedir.²¹³ Belki isyanın sebebi bu nedenlerden sadece biri değil, hepsinin doğurduğu rahatsızlığın neticesi olarak da görülebilir.

Baba İlyas'ın baş müridi Baba İshak; sultanın eğlenceye düşkünlüğünü,²¹⁴ göçebe Türkmenlerin şehirli kesimle ve bürokraside yer alan İranlı unsurlarla olan rekabetini propagandalarında kullanarak arkasında gitgide kalabalıklaşan bir isyancı grubu meydana getirmişti.²¹⁵ Sadece Türkmenler değil yönetimle ters düşen Harezmli Beyler de ona katılmıştı.²¹⁶

Baba İlyas'ın ünü o kadar arttı ki kendisine bir tekke²¹⁷ yapıldı ve göçebe Türkmenler onu velî kabul etti.²¹⁸ Müritleri ona “Baba Resulullah” demekte ve onu ölümsüz kabul etmekteydi.²¹⁹ Kendisine bu denli bağlı olan insanlarla bu oluşum, 1240 yılında Maraş yöresinde fiilî isyana dönüştü ve isyancılar Malatya Subaşı Muzaffereddin Alî Şir'i iki kez mağlup etti. Bu durum onların cesaretlenmesine sebep oldu ve Sivas'a yürüdüler. Sultan bu durumdan korktu ve Kubâdâbâd Sarayı'na kaçtı. Mübârizeddin Armağanşah'ı Amasya Subaşılığına getirdi ve isyancıların üzerine gönderdi. Armağanşah, Baba İshak'ı yakaladı ve

²¹³ Ethem Ruhi Fırlalı, *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1996), 118-124; Mikail Bayram, “Baba İshak ve Ahi Evren”, *Diyanet Dergisi* 18 (1979), 69-78; Ocak, *Babailer İsyanı*, 84-86; Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940), 83,152-154; Gordlevskiy, *Küçük Asya’da Selçuklular*, 49.

²¹⁴ Kaynakların çoğu sultanın içki ve eğlenceye düşkünlüğünden bahseder. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 482; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, ed. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman, 1977), 155; Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 75; Feridun Nâfiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III* (Ankara, 1952), 31.

²¹⁵ Baba İlyâs-ı Horasânî'nin torunu Elvan Çelebi'nin menâkıbnâmesinde Alâeddin Keykubad'ın “şâh-ı âdil”, “pâdişâh-ı rabbânî” sözleriyle övülmesine karşın oğlu Gıyâseddin hakkında “leklek-bâz” (saçma sapan sözlerle ve boş işlerle oyalanıp duran), Gıyas-ı gümrâh (yoldan şaşmış) diye anılması Babailerin yönetime nasıl baktığını ve bu taht değişikliğinin isyanın asıl sebeplerinden biri olduğunu anlatması bakımından bir hayli anlamlıdır. Ayrıca Moğol gücünü arkasına alarak Türkmenlerin karşısında duran IV. Rükneddin Kılıçarslan'dan da “mülevves” (iğrenç, kirli, pis), “şah-ı hıra” (kötü şah) diye bahsedilmesi de isyanın diğer bir sebebinin de Türkmenler ve Moğol-İran çevresi arasında geçen nüfuz mücadelesi olduğunu göstermektedir. Bkz. Elvan Çelebi, *Nâme-i Kudsi (Kutsal kitap)* ; *Menâkıbu'l-Kudsiyye (Kutsal menkabeler)*, ed. Mertol Tulum (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017), 111-112, 227-228, 257-258.

²¹⁶ Ocak, *Babailer İsyanı*, 55-63.

²¹⁷ Bir şeyhin riyasetinde tasavvuf eğitiminin verildiği yer. Tekke yerine Dergâh ve hankâh tabirleri de kullanılmıştır. Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

²¹⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 444-446.

²¹⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 480; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/540; Turgal, *Müneccimbaşı*, 59.

kale burcuna astırdı ama isyancılar onu bulamayınca onun ölümsüz olduğu ve göğe yükselip yardım bulup geri döneceğini iddia ederek saldırılara devam ettiler.²²⁰

Mübârizeddin Armağanşah'ı şehit eden ve Konya'ya doğru ilerleyen Babaîler Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında karşılarında Necmeddin Behramşah komutasında 60.000 kişilik bir ordu buldular. Bu ordu sultanın tedbiren Erzurum sınırında Moğollara karşı beklettiği askerler ile paralı Frenk²²¹ ve Gürcü askerlerden oluşmaktaydı.²²² İsyancıların sayısı da en az 3.000 atlıydı.²²³ Bazı Selçuklu askerleri isyancıların başarılarından dolayı moralmen çökmüş ve kendilerinde, Baba İlyas'ın müritlerine dokunurlarsa başlarına bir şey geleceği inancı hâkim olmuştu. Zaten isyancıların bu kadar az insanla Selçuklu ordusunu birkaç kere mağlup etmelerinin altında yatan yegâne gerçek kendilerinden manevi olarak korkulmasıydı. İşte bu sebeple ordunun en ön safına Frank ve Gürcü askerler kondu. Onların isyancıların manevi kuvvetine inanmaması ve herhangi bir çekincesi olmaması isyanın bastırılmasındaki en mühim amil oldu. Selçuklu ordusundaki Hristiyan askerler isyancıları öldürdükçe kendilerine silah işlemeyeceğine inanan müritler şaşırmış, hemen akabinde de maneviyatları çökmüştü. Selçuklu ordusu bunu fırsat bilip çocuk ve kadınlar hariç isyancıları kılıçtan geçirdi.²²⁴ Bu şekilde Babaî tehlikesi atlatıldı fakat bu isyanın devlete faturası ağır oldu. Çünkü Erzurum'da Moğollar için bekletilen kuvvet merkeze çekildi ve aynı zamanda ordunun gücü de azaldı.²²⁵

²²⁰ İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 480-481; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/540; Turgal, *Müneccimbaşı*, 60; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 580; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 444.

²²¹ Simon'a göre bu askerlerin sayısı 300'dür ve Selçuklu askerleri isyancılara saldırmaya cesaret edemediği için isyan bunların sayesinde bastırılmıştır. Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 43-45.

²²² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 445; İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 481-482; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/540.

²²³ Ebü'l-Ferec 6.000 isyancıya karşı 60.000 Selçuklu askerinin bulunduğunu söylerken, İbn Bîbî ise isyancıların sayısı hakkında hiç kelam etmez. Bununla birlikte bir çarpışma esnasında Selçuklu ordusunun 4.000 kadar isyancıyı öldürdüğünü söyler. Simon'a göre ise Baba İshak, isyanı 3.000 kişiyle başlatmış ardından propagandalar neticesinde sayı 12.000 mızraklı olmuştur. Müneccimbaşı iki taraf için de sayı vermez. Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/540; İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 481; Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 44; Turgal, *Müneccimbaşı*, 59-60. Bu yorumların hepsinin oluşturduğu ortak kanaat, isyancıların Selçuklu ordusu karşısında çok az olduğu gerçeğidir.

²²⁴ İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 481-482; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/540; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 444-445.

²²⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 446; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 580.

2.3. Köseadağ Muharebesi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol Tahakkümüne Girmesi

Anadolu'nun Moğolların batıya dair fetih politikalarının bir parçası olduğu düşünüldüğünde Anadolu işgalinin başlangıcını Cengiz'in oğlu Ögedey (1229-1241) zamanına dayandırmak mümkündür. Zira o, Curmagun Noyan'ı batıya göndererek Harzemşahlar Devleti'ne son vermek ve daha sonra da batı taraflarını fethetmek ile görevlendirdi.²²⁶ Curmagun Noyan felç geçirdiğinden²²⁷ 1241 tarihine kadar Moğolların Anadolu'ya dair tasavvurları keşif saldırısından öteye gidemedi. Bunun istisnası Moğolların 1232'de Sivas'a kadar ilerleyip saldırımları oldu. Curmagun Noyan komutasındaki ordu bir saldırı düzenleyip buradaki bir kervansarayı yaktı ve direnenleri de öldürdü. Buna mukabil Alâeddin Keykubad (1220-1237) karışıklığa son verme amaçlı bir ordu gönderdi.²²⁸ Bu ordu ile Moğollara ne ciddi bir uyarı ne de gözdağı verildi. Zira sultan ve vezirlerinin saldırı karşısında ne yapılacağını tartışıldığı mecliste konuşulanlara baktığımızda bu durum kendiliğinden açığa çıkmaktadır. İbn Bîbî'nin nakli şu şekildedir:

“Müşaveret bulununca mecliste “Moğol ordusu geri döndüğüne göre onların peşinden giderek fitne tozunu uyandırmak gerekmez.” dendi. Ayrıca Moğol ordusunun ülkeye saldırısının sebebinin Abhaz Melike'si Rosudan'ın tahriki ve kışkırtması olduğunu da öğrenmişlerdi. “Bu bahane bizim için yeterlidir.” dediler.”²²⁹

Sivas'ın yağmalanmasına karşılık Moğollara kayda değer bir cevap verilmemesi Moğolları cesaretlendirmiş ve onların Türkiye Selçukluları'nın gücü hakkında bir kanaate varmalarını sağlamış olmalıdır. Bu durum aynı zamanda ileride yaşanacak olanlarında âdeta habercisi gibidir.

1240'ta yaşanan yukarıda kısaca bahsettiğimiz Babaî isyanı Moğollara, Selçukluların eski haşmetinin kalmadığını ve güçlerinin sadece isimden ibaret olduğunu anlatmaya yetmişti. Bütün bunların sonucunda Curmagun Noyan'ın sakatlanmasının ardından göreve getirilen Baycu Noyan fiilî işgal dönemini başlatmış oldu.²³⁰ 1242 sonbaharında Erzurum'a saldıran

²²⁶ Cüveynî, Curmagun Noyan ile birlikte 30.000 askerin olduğunu yazar. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 191.

²²⁷ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 490.

²²⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 410; Melville Charles, “Moğol Yönetimi Altında Anadolu”, çev. Ali Özdamar, *Türkiye Tarihi Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453*, ed. Kate Fleet (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 81.

²²⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 410-411.

²³⁰ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 490-491; Turgal, *Müneccimbaşı*, 60; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 98.

Baycu Noyan²³¹ 30.000 kişilik bir orduyla iki ay kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi ve neredeyse tüm halkı kılıçtan geçirdi.²³² Şehri yakıp yıktıktan sonra Moğol ordusu karargâhı olan Mugan'a döndü.

1243'e gelindiğinde ise Moğolların tekrar geleceği tahmin edilmekteydi. Bu duruma müdahale etmeyi planlayan sultan istişare heyetini toplayıp vezirlerden görüş sordu. Bu toplantıda Eyyûbîler gibi daha önce savaşılan Müslüman komşu beyliklerin gönüllerinin alınması, Çukurova Ermenileri gibi gayri müslim olan komşulardan paralı askerler istenmesi, Melikü'l Ümerâ Şemsüddîn İsfahanî'nin çok büyük bir bütçeyle Suriye tarafına asker toplaması için gönderilmesi gibi kararlar alındı. Bu tedbirler üstünde ittifak sağlandı.²³³

Sultan II. Gıyâseddin Keyküsrev Moğol ordusunun karşısına olabildiğince büyük bir orduyla çıkmayı planlamaktaydı. Bu bağlamda müslim gayri müslim ayırmaksızın çevre ülkelere kucaklayıcı ve barış telkin eden mesajlar göndermekteydi. Bu mesajların ana teması; bütün eski kin ve düşmanlıkları bir kenara atıp insanlığın ve medeniyetin düşmanı Tatarlara karşı bir ve beraber olmanın lüzumu üzerine olup, eğer şimdi birlik olunmazsa yarın geç kalınacağı ve herkesin bundan büyük pişmanlık duyacağı üzerineydi.²³⁴ Böylece 1243 yılının ilk ayları kış şartlarına rağmen Selçuklu için yoğun diplomasi trafiğine sahne oldu. Bu çerçevede kapıdaki Moğol tehdidi ve tehlikesini onlara anlatmak, onlarla ittifak sağlamak, onlardan yardım ve destek talep etmek, sefer ve savaş hazırlığı yapmak gibi yoğun diplomatik ve askerî faaliyetlerle geçirildi.

Bütün bunlar yaşanırken Baycu Noyan kıştan beri dinlendirdiği tamamı atlıdan oluşan 40.000²³⁵ kişilik orduyla Anadolu'ya yürümekteydi. Orduda Moğollardan başka onların

²³¹ Ebü'l-Ferec, Erzurum'a saldıran komutanın Baycu değil Curmagun Noyan olduğunu söyler. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 19.

²³² İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 490-493; Turgal, *Müneccimbaşı*, 60; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Abdullah Bakır (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009), 666; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 19; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: İ.Ü.E.F Yayınları, 1954), 15; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 98-99; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 446-450; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 9.

²³³ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 494-495; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 451-452; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 581; Turgal, *Müneccimbaşı*, 60-61.

²³⁴ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 494-495.

²³⁵ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 497; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 665.

vasalı²³⁶ olan Gürcü ve Ermeni kuvvetler de bulunmaktaydı.²³⁷ Bunun yanı sıra Horasan, Kirman, Fars ve Irak bölgelerinden topladığı paralı askerler de orduda yer almaktaydı. Bu coğrafyaya yabancı olan komutan hassas davranmakta ve yavaş ilerlemekteydi. Herhangi bir kazaya mahal vermemek için adım adım ilerlemekte, geçtiği yerlerin halkını da kılıçtan geçirmektedir. Bu vahşet Erzincan yakınlarındaki Akşehir beldesine kadar devam etti.²³⁸

Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev ise topladığı ordu ve haremiyle birlikte Sivas'a hareket etti. Yanında hassa, ikta ve ücretli askerlerden müteşekkil 70.000 kişilik bir askerî birlik vardı.²³⁹ Silvan hükümdarı Melik Gazi'nin 50.000, Sis (Kozan) civarında hükümet eden Kilikya Ermeni kralının 3000 kişi ile destek vermesi bekleniyordu. Ayrıca devasa bir hazine ile Şam bölgesine asker toplamaya giden Sâhib Şemsüddîn'in yardımcı kuvvet toplayacağı ümit edilmekteydi. 2000 kişilik Halep kuvvetlerini hariç tutarsak yardımları beklenen askerlerin hiçbiri gelmemişti.²⁴⁰ Bunun sebebi ismi zikredilen hükümdar ve devletlerin savaşın sonucuna göre pozisyon alma siyaseti olmalıdır. Zira Selçukluların olası mağlubiyetinde sıranın kendilerine geleceği düşüncesiyle Moğolları kızdırmak istememişlerdi. Moğolların mağlubiyetinde ise muhtemelen orduya yetişemediklerini söyleyip zaten bağlı bulundukları devlet olan Selçukluların düşmanlıklarını üzerine çekmek istemeyeceklerdi.

Beklenen kuvvetlerin gelmemesi devlet erkânını sinirlendirdi ve sabırlarını giderek tüketti. Zaten teyakkuzda olan ve devamlı istişare eden devlet ricali Sivas'ta kalıp savunma yapmanın daha doğru olduğu kanaatine varsalar da yardımın gelmemesi heyecanlı ve genç komutanların sabırsızlığını artırmaktaydı. Tecrübeli ve güngörmüş devlet adamlarına göre bu ilin savunma tedbirleri sağlamdı ve açık düzlükte Moğol ordusunun karşısına çıkmanın

²³⁶ Vasal devlet kendinden üstün bir devlet ya da imparatorluğa Orta çağ Avrupası'ndaki feodal vasallığa benzer bir şekilde bağlı olan devlettir. Bağlılıklar sıklıkla askerî destek karşılığı birtakım imtiyazlar vermek şeklinde gerçekleşir. Sándor Papp, "Vasal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

²³⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 19; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 673; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 452; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009), 91.

²³⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 497; Turgal, *Müneccimbaşı*, 60; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 673.

²³⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 495; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 671-673. Bu ordunun sayısı özellikle Hristiyan tarihçiler tarafından çok abartılmıştır. Gürcüler 400.000, Rubruk 200.000, Kiragos ise 160.000 olduğunu söyler. Anonim Selçuknâme'ye göre 100.000'dir. Moğol ordusuna gelince Rubruk 10.000, Ermeni Hayton 30.000, Vincent ise İbn Bîbî ile aynı şekilde 40.000 rakamını verir. Bu birbirinden tutarsız rakamlar birlikte mütalaa edilirse Selçuklu ordusunun Moğollara nazaran sayıca üstün olduğu düşünülebilir. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 452.

²⁴⁰ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 496; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 452; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/541; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 669 vd.

bir anlamı yoktu.²⁴¹ Sâhib Mühezzibeddin Ali ve Gürcüoğlu Zahîrüddîn'in başını çektiği bu grup boş hayallere kapılmamak lazım geldiği, askeri yok yere riske atmanın gereksizliği ve Sivas etrafının hem savunmada sağlam hem de erzak anlamında gayet avantajlı olduğu üzerine uzun mülahazalarda bulundular. Fakat bu düşünce İbn Bîbî'nin tabiriyle "Ömürlerinde savaş zorluğu görmemiş, felaket acısı tatmamış, çarpışma zahmeti çekmemiş, dert zehri içmemiş ve gençliğin verdiği güçle mağrur olan yeni yetmeler"²⁴² tarafından reddedilmişti. İbn Bîbî'nin fevkalade tanımına uyan bu kişiler Nizameddin Suhrab ve Visakbaşı'nın liderlik ettiği ekipti ki bu kişiler savunma yapılmasını söyleyen tecrübeli devlet adamlarını korkaklıkla itham etmekteydiler.²⁴³ Bunun sonucunda genç sultan da bu ikinci gruptan yana tavır aldı ve Sivas'ın 80 km doğusundaki Kösedâğ'a²⁴⁴ gidiş emri verdi.²⁴⁵

Türk tarihinde eşi olmayan şekilde düşüncesizce ve hayali duygularla başlayan bu savaş, istişare meclisinde alınan yanlış karar sahiplerini büyük bir vebal altında bırakacaktı. Gürcüoğlu Zahîrüddîn'in meşveret meclisinde sultanı uyarırken söylediği sözler çok anlamlıdır. O, sultanın kararını değiştirmek için âdeta çırpınmış ve ona şu tarihi uyarıda bulunmuştu:

"Bu fitne karşısında ihmalkâr davranmak, bu olay karşısında kusurlu olmak, insanın kıyamet gününe kadar kötü adla anılmasına ve lanetlenmesine sebep olur."²⁴⁶

Gürcüoğlu Zahîrüddîn ile beraber tecrübeli devlet adamlarının âdeta sultana yalvardığını İbn Bîbî şu şekilde nakleder:

"Akşamdan sabaha kadar ülkenin ve devletin elden çıkmakta ve batmakta olduğuna ağlayıp sızlandılar. Sultan ise, eğlence meclisinde yiyip içerek sabahı etti"²⁴⁷

Sonuç olarak Selçuklu meclisinde tam anlamıyla gerçekçi ve hamasî fikirler çarpıştı. Fakat sultanın da genç ve tecrübesiz olması, hamasî devlet adamlarından yana tavır almasını beraberinde getirdi. Zira sultanın daha önce ne savaş tecrübesi bulunmaktaydı ne de bu konuya dair taktiksel bir fikri vardı.

²⁴¹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 496; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 52-53.

²⁴² İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 496.

²⁴³ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 496; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 673.

²⁴⁴ Zira ve Suşehri arasında yer alan dağ olup günümüzde aynı isimle anılmaktadır. Bu dağa aynı devirde "Alakuh" (Aladağ) da denmiştir. Türkiye Selçuklu ordusu kuzeyden, yani Kelkit çayına yakın bir düzlükten dağa yanaşarak yaylaya çıkmış ve burada karargâh kurmuştur Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 453.

²⁴⁵ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 496-497; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 453.

²⁴⁶ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 498.

²⁴⁷ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'îyye*, 498.

Sultanı bıkmış usanmadan son bir kez daha uyaran vezirler hiç olmazsa çok korunaklı ve âdetâ doğal bir kale olan Kösedağ yaylasından dışarı çıkılmaması, birkaç gün beklenilmesi ve Selçuklu ordusunun sonu bilinmez bir maceraya atılamamasını söylediler.²⁴⁸ Gerçekten Kösedağ doğal bir kale konumundaydı ve Moğol ordusunun hücum etmesi halinde dar bir derbentten geçmeleri gerekmektedir. Fakat sultan bu ikazı da dinlemedi ve 20.000 kişilik öncü birliğe hücum emri verdi.²⁴⁹

Bu karar Selçuklu ordusu için sonun başlangıcı idi. Savaşa Moğollardan daha iştahlı olan ordu dik ve uçurumlu derbentten geçip karşıya ulaştı. Baycu Noyan ise bunu keyifle izleyerek “Kılıcımın altında kelleler görüyorum” demekten kendini alamadı.²⁵⁰ Böylelikle karşıya geçen Selçuklu askerleri ne mevzi almaya ne de dinlenmeye vakit bulamadan Moğol ordusunun kılıç darbelerine maruz kaldı. Buna rağmen Selçuklu ordusu kısa sürede toparlandı ve dengeyi sağladı. Sonrasında ise Baycu Noyan meşhur bozkır taktiği olan sahte ricatı²⁵¹ uyguladı. Ordusunu yenilmiş ve savaşı kaybetmiş havasında geri çekti. Selçuklu ordusu muharebeyi kazandıklarını sanıp bir ulak ile bunu sultana bildirdiler. Bu haberi alan Sultan hemen bir eğlence meclisi düzenledi. Fakat gerçek bambaşkaydı ve bu birazdan anlaşılacaktı. Moğol ordusu sahte ricat yaparak hem Selçuklu askerini yormakta hem de onları pusuya çekmekteydi. Böylece ağır zırh ve teçhizatlı Selçuklu süvarileri yorulana kadar koşturuldu. Selçuklu ordusunun kımıldayacak halinin kalmadığını gören Baycu Noyan ise askerlerine ok yağdırma talimatı verdi. Ne olduğunu anlayamayan ve şok geçiren Selçuklu öncü birliği tamamen yok edildi.²⁵² Birkaç saat içinde ova Selçuklu askerlerinin cesetleriyle doldu.²⁵³

Daha önce cesaret nutukları veren komutanlar birer birer kaçmış, son ana kadar sultanı uyaran Gürcüoğlu Zahîrüddîn ise çarpışarak ölmüştü.²⁵⁴ Ayrıca Halep’ten gelen 2000 kişilik kuvvetin başında bulunan Nasihüddin Farisî de uzun süre mücadeleye devam ettiyse de daha

²⁴⁸ İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 497-498; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 673 vd.

²⁴⁹ İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 498-499; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 675.

²⁵⁰ İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 499; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 676.

²⁵¹ Meşhur Türk taktiğine bir Türk Devleti ordusunun kanmasını konu edinen makale için bkz. Mazlum Şahin Demir, “Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Kösedağ Savaşı (3 Temmuz 1243)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/12 (25 Ağustos 2017), 229-246.

²⁵² İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 499; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 676; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 455.

²⁵³ Türkiye Selçuklu Devleti’nin veziri Mühezzebeddin Ali’nin, Kösedağ Savaşı sonrasında Baycu Noyan ile barış görüşmeleri yaparken Selçuklu ordusunun uğradığı kaybın 3.000 kişi olduğunu söylemesi, İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 506. Selçuklu öncü birliğinin çoğunun savaşmadan kaçtığı kanaatini uyandırmaktadır.

²⁵⁴ Uzluk, *Anadolu Selçukluları*, 32.

fazla dayanamadı, sultana ağır hakaretler etmekten kendisini alamadı ve az sayıda kalan maiyetiyle Halep'e doğru hareket etti.²⁵⁵

Nasihüddin Farisî'den sonra sultanın yanına gelen ve onunla son görüşen vezir ise kahramanca mücadele edip geri çekilmek zorunda kalan Mübarizüddin Çavlı idi. Tıpkı o da Nasihüddin Farisî gibi sultana sitem etti. Tek farkla ki o sultana sitem ederken her ne kadar sert olsa da işgal ettiği makamından dolayı edep dairesi içerisinde kalmıştır. Sultana savaşın Nizameddin Suhrab'ın disiplinsizliği ve aceleciliği, Gürcüoğlu Şalue'nin de sarhoşluğu sebebiyle kaybedildiğini söyledi ve onu bu genç ve tecrübesiz maceracıları dinlemekle suçladı. Bunun üzerine Sultan "İci (ağabey)²⁵⁶ tedbir nedir" deyince Mübarizüddin Çavlı "istişare zamanında kendisinin söylediklerine kulak asmadığını ve şimdi yapılacak bir şey olmadığını" söyledi.²⁵⁷ Bunun üzerine sultan, Çavlı'ya geniş yetkiler vererek haremi ve hazinesiyle birlikte Tokat'a doğru yola çıktı.²⁵⁸

Selçuklu ordusu tedricen geri çekilmeyi başaramamış herkes canını kurtarmak için dağınık vaziyette geri çekilmişti. Bu sebeple ordu tekrar toparlanamamış ve savaş kaybedilmiştir. Muharebe sadece öncü kuvvetlerin arasında yaşanmış, asıl çarpışma olmadan sultanın firar etmesiyle savaş kaybedilmiştir. Moğollar sultanın ordugâhını boş bulunca bunun bir tuzak olduğunu sandılar ve atların üzerinde teyakkuz halinde iki gün beklediler. Daha sonra ortada asker ve atların olmadığını gören Baycu, ordusuna ileri emrini verdi. Moğol ordusu Selçukluların tamamen gittiğini anladı ve onlardan kalan büyük ganimeti ele geçirdiler.²⁵⁹

²⁵⁵ Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 677. Nasihüddin Farisî başı açık şekilde sultanın yanına gelip "Böyle bir görüş ve önlemle, böyle uğursuz devlet erkânıyla nasıl cihangirlikten dem vurur, düşmanın karşısına çıkarsın? Ülkeyi, milleti ve devleti yok edip, Müslümanları ve bütün insanları acılara boğdun." dedi. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 500.

²⁵⁶ Selçuklu devri Türkçesinde tecrübeli vezirlere hitaben söylenen laf. Mesela bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 65.

²⁵⁷ "Çaşnigir Mübârizü'd-dîn Çavlı savaştan kaçarak Sultan'ın yanına geldi. Muzafferü'd-dîn oğlu'nun disiplinsizliğinden, yersiz aceleciliğinden ve Şalva oğlu'nun sarhoşluğundan şikâyetle bulunurken Sultan, "ici (ağabey) bu konuda neyi öneriyor ve yapılacak şey nedir?" diye sorar. Çavlı ise şu cevabı verir: "Düşünme sırasında ve tedbir zamanında tecrübelerime dayanarak huzurunda çıkış yollarını arz ederken, benim görüşlerime itibar etmedin. Bu durumda ben kulunun veya başkalarının elinden ne gelir?" Karşılıklı konuşup danıştıktan ve tedbirler düşündükten sonra Sultan, "Ben gidiyor, ülkenin yönetim dizginini sana bırakıyorum. Bildiğini ve yapabildiğini hiç çekinmeden yap" diyerek Tokat'a doğru yola çıkar." İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 500.

²⁵⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 500; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 677 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 455-456; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 581-583. "Sultan ne yapacağını şaşırdı, üzüntü ve korkuyla mendilini yüzüne kapatıp hıçkıra hıçkıra ağladı." İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 500; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 677.

²⁵⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 501; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61; Grigor, *Moğol Tarihi*, 16-17; Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 58-59; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 456-457.

Kösedağ Muharebesi yalnızca Anadolu'nun istilasına neden olmadı. Bunun yanı sıra siyasî çözümleri de beraberinde getirdi. Bu savaşın ilk siyasî neticesi Çukurova Ermenileri ve Trabzon Komnenosları'nın Selçuklu tabiiyetinden çıkması oldu. Savaş öncesinde zaten söz verdiği askerî desteği yerine getirmeyen bu iki devlet şimdi de vergilerini Moğollara verip onlara bağlandılar.²⁶⁰ Bunun istisnası Kösedağ'da da sözünde durup asker gönderen Halep Emirliği'dir. Sadece onlar vasallık antlaşmasına sadık kalmışlardır.²⁶¹

Baycu Noyan Selçuklu ordugâhındaki ganimetleri aldıktan sonra Sivas'a hareket etti. Sivas'ın kadısı devrin büyük âlimlerinden Necmeddin idi. Kırşehirli Necmeddin, Moğolların Türkistan istilasında Harezm'de bulunup Moğol ilerleyişini bizzat yaşamış ve Türkistan şehirlerinin toptan tahrip ve yok edilişine şahitlik etmişti. Oradayken Moğolların iltifatlarına mazhar olup onlardan suyurgal²⁶² olarak yarlık (ferman) almıştı. Bu yarlık ile Baycu'nun huzuruna çıkarak eman istedi. Baycu kadıyı tanıdı ve isteğini gerçekleştirdi. Böylece Sivashlıların mal ve paralarına karşılık canı bağışlanmaktaydı. Burada Baycu kimseyi öldürmedi fakat şehri üç gün yağmalattı. İlaveten Selçuklunun savaş üssü olan Sivas'taki bütün savaş aletlerini ve teçhizatları yaktırıp bozdurdu. Surların da önemli bir kısmını tahrip etti.²⁶³

Sivas'tan sonra Kayseri'ye gelen Moğol ordusu buradaki şiddetli mukavemet karşısında önce geri çekilecekken kale içerisinden bir ihanetle şehri düşürmeyi başarmıştı. Mukavemet şiddetli olunca Moğolların uyguladığı zulüm de şiddetli oldu.²⁶⁴ Kayseri'yi tahrip eden Moğollar askerî üsleri olan Mugan'a doğru yola çıktılar. Yol üstünde kapılarını açıp teslim olan Malatya'yı ve savunmaya geçip direnen Erzincan'ı tahrip edip, yakıp yıkıp hesapsız ganimetler ele geçirdiler. Bundan sonra da Erzurum üzerinden Mugan'a döndüler.²⁶⁵

²⁶⁰ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 583.

²⁶¹ İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 496; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 452; Kaymaz, *Giyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, 103. Bu bağlılığın devam sebebi ise Selçukluların Moğollardan daha kudretli olması değil, muhtemelen aralarındaki din birliğidir.

²⁶² Toprağa dayalı vergi muafiyeti bulunan ve varislere geçebilen bir tür bağış.

²⁶³ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/542; İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 501-502; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 20; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 2/154; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 582; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 459.

²⁶⁴ İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'iyye*, 502-504; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 20; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 459-461.

²⁶⁵ Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/544; Turgal, *Müneccimbaşı*, 61-62; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 461.

2.3.1. Vasal Devlet Dönemi (1243-1277)

Kösedağ'a müteakip devletin askerî teşkilatı dağılmış ve çökmüştü. Sonra da Sivas, Kayseri, Erzurum ve Erzincan gibi Doğu ve Orta Anadolu'nun en müreffeh şehirleri işgale uğramış, devlete ağır bir darbe vurulmuştu. Bu durum karşısında soğukkanlı kalan tek devlet adamı Amasya kalesinde bulunan Mühezzibeddin Ali idi. Vezir inisiyatif alarak kimseye danışmadan Moğollar ile barış yapılması lüzumunu hissetmişti. Ona göre Moğollara askerî açıdan karşı koymanın vakti geçmişti ve tek yapılması gereken bir an önce barışı sağlamaktı. Yanına Amasya Kadısı Fahreddin'i de alıp pahalı hediyelerle birlikte Erzurum'da Baycu Noyan'a katıldılar ve Mugan'a vardılar. Burada Curmagun Noyan'ın da hazır bulunduğu müzakereler başladı.²⁶⁶

Yetenekli vezir, Baycu'ya Kösedağ sürecini ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin mevcut ahvalini kapsayan değerlendirmelerde bulundu. Devrin en mühim kaynaklarını esas alırsak Vezir Mühezzibeddin'in genel değerlendirmesi şu şekildedir: Ona göre Selçuklu ordusu her ne kadar yenilse de yok edilmemiştir ve öldürülenlerin sayısı geride kalan mevcut asker sayısı karşısında hiç mesabesindedir. 70.000 kişilik bir ordu için ölen 3.000 kişinin bir önemi yoktur. Ayrıca Moğol ordusunda da can kaybı bundan aşağı değildir. İlaveten Anadolu hala toparlanacak bir orduya yetecek zengin kaynaklara sahipti. Sultan bu kaynakları ordu toplamada kullanabilirdi. Öte yandan Anadolu Türk'ünü tarihi tecrübesinden dolayı sadece Selçuklu Hânedanı yönetebilirdi. Bir başka deyişle halk yalnızca Selçuklu Hânedanı'na itaat eder yalnızca onları meşru kabul ederdi. Başka bir yönetim kurulacak olursa bu topraklarda kargaşa hâkim olurdu ki bu da buralara yabancı olan Moğolların en son isteyeceği şeydi. Bu şartlar muvacehesinde Moğol komutanların işi çok zordu.²⁶⁷

Baycu Noyan bu değerlendirmeleri yerinde buldu ve o sırada yatalak hasta olan eski komutan Curmagun Noyan'ın²⁶⁸ iznini de alarak barış görüşmesini onayladı. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin "il" olma (vasallık) antlaşması yürürlüğe girmiş oluyordu.²⁶⁹

²⁶⁶ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 505-508; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 683-684.

²⁶⁷ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 506-507; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 685 vd.

²⁶⁸ Curmagun Noyan'ın ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemekle birlikte genel kanaat onun 1243-1246 tarihleri arasında vefat ettiğidir. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 11.

²⁶⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 507; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 687; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 235; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 463. Tezimizin önceki bölümünde aktardığımız üzere aslında Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev babası Sultan Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra Moğollara "il olma" yı kabul eden bir mektup göndermişti. Fakat Ögedey Han zamanında (1237) gönderilen bu mektup herhangi bir haraç ya da vergi ile bağlı olmayı kapsamıyordu. Kösedağ sonrasındaki bu antlaşma ile Türkiye Selçuklu Devleti hem siyâsî hem iktisâdî olarak Moğolların vasalı olmuştur.

Bu antlaşma bazı maddeler üzerinde pazarlık yapılarak meydana gelmiş olup en önemli hükümleri şunlardır:

- 1) “Türkiye Selçuklu Sultanı, Moğol Hanı’na her sene vergi olarak 360 bin dirhem ödeyecektir.
- 2) Türkiye Selçuklu Sultanı, Moğol ordusunun iâşesi için her sene 10 bin koyun, 1000 sığır, 1000 at, deve ve katır gönderecektir.
- 3) Türkiye Selçuklu Sultanı, Moğol Noyanlarına her sene ipekli ve altın işlemeli değerli kumaşlar, av köpekleri ve türlü hediyeler gönderecektir.”²⁷⁰

Muahede her ne kadar politik bir başarı olsa da Selçuklu tarihi için utanç verici olduğu aşîkârdır. Mühezzibeddin Ali bu antlaşma ile devletin ömrünü uzatacağını sansa da durum öyle olmamış ve adım adım devletin yıkılış vetiresi başlamıştı. Saltanatından umudunu kesen II. Gıyâseddin Keyhüsrev bu haberi alınca bir hayli rahatladı. Savaşa ve barışa karar vermek gibi en mühim karar sultana danışılmadan ve ondan habersiz alınsa da normal şartlar altında devlet geleneklerine aykırı olan bu durum sultanı rahatsız etmek şöyle dursun Mühezzibeddin Ali büyük takdir ve coşkuyla karşılandı.²⁷¹

Bütün bunlar Selçuklu ülkesini şimdilik rahatlatmış hem devlet kademelerinin toparlanmasını hem de malî gelişmenin kaldığı yerden devam etmesini sağlamıştır. Bununla birlikte antlaşmanın Moğol Hanı yerine komutan olan Baycu Noyan ile yapılmış olması Selçuklu ileri gelenlerini tedirgin etmişti. Muahedeyi Deşt-i Kıpçak bölgesini tamamıyla elinde bulunduran ve batıda Moğolların yegâne temsilcisi olan Cuci’nin oğlu Batu Han’a onaylatma fikri kabul gördü. Böylece barış antlaşması tartışmasız bir şekilde meşruiyet kazanacaktı. Sultan bu kararı münasip bulmuş, vazifeyi de saltanat naibi Şemseddin İsfahanî’ye tevdi etmişti.²⁷²

Batu Han gelen heyeti iyi karşıladı ve sultana verilmek üzere onlara ok, yay, kaftan gibi saltanat alametleri takdim etti. Ayrıca Şemseddin İsfahanî’yi geniş yetkilerle birlikte Anadolu’nun idaresi için görevlendirdi ve ona “Nizamül mülk ve salahül alem” ünvanı verdi. Şemseddin İsfahanî, Batu Han’ın vermiş olduğu bu yetkiyi de arkasına alarak

²⁷⁰ İbn Bîbî, *El-Evamirü’l-Alâ’iyye*, 507; Kaymaz, *Gıyâsü’l-dîn Keyhüsrev ve Devri*, 102; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 154; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 687. Sulh görüşmeleri ve şartlarının ayrıntılı bilgisi için bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 463-469.

²⁷¹ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/366; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 236; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 466.

²⁷² İbn Bîbî, *El-Evamirü’l-Alâ’iyye*, 511-512; Turgal, *Müneccimbaşı*, 62; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 469-470; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/366.

Mühezzibeddin Ali'nin vefatıyla boşalan vezirlik makamına getirildi. Şemseddin İsfahanî aynı zamanda Anadolu'da Moğolların atadığı ilk yönetici olma vasfını taşımaktaydı.²⁷³

1246 yılına gelindiğinde II. Gıyâseddin Keyhüsrev vefat etti ve ardında taht namzedi üç erkek evlat bıraktı. Yaşları 11, 9 ve 7 olan bu çocuklar sırasıyla İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıçarslan ve Alâeddin Keykubad idi.²⁷⁴ Sultan sağlığında en küçük oğlu Alâeddin Keykubad'ı veliaht tayin etti. Buna rağmen Şemseddin İsfahanî istişare meclisini topladı ve her ne kadar veliaht olsa da yaş itibarıyla en büyük evlat II. İzzeddin Keykâvus'un başa geçmesinin devletin selameti bakımından daha uygun olduğunu söyledi. Kararı benimseyen vüzera II. İzzeddin Keykâvus'u Uluborlu'dan Konya'ya getirip tahta oturttu.²⁷⁵

1246 yılı Moğol tahtında da değişikliğin yaşandığı zamandı. 1241'de ölen Ögedey'den sonra Moğol geleneklerine göre eşi Töregene Hatun taht naibeliği yaptı ve 1246 Ağustos'unda tahtı Büyük Han seçilen Güyük'e devretti.²⁷⁶ Bu vesileyle Moğolların vasalı olan bütün ülkelerin hükümdarları Moğol başkenti Karakurum'a davet edildi. Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus bu davete icabet etmeyip düşman devletlerden gelebilecek olası saldırı ihtimalini belirtip devlet işlerinin aksayacağı bahanesiyle yerine kardeşi Rükneddin Kılıçarslan'ı gönderdi. Bu durum Moğol Hanı tarafından hoş karşılanmadı. Ayrıca şehzade Rükneddin Kılıçarslan'ın atabegi Bahaeddin, Güyük Han'a vezir Şemseddin İsfahanî hakkında idarede keyfiyet içerisinde olduğu, bazı devlet adamlarını katlettirdiği, sultanın annesi ile evlendiği ve İzzeddin'i sultan yaparken Moğol Hanı'na danışmadığı gibi şikayetlerde bulundu. Zaten sultanın gelmeyişi canı sıkılan Güyük Han, II. İzzeddin Keykâvus'u ve vezir Şemseddin İsfahanî'yi azletti. Yerine Rükneddin Kılıçarslan'ı sultan ve atabegi Bahaeddin'i de vezir olarak tayin etti.²⁷⁷

Rükneddin Kılıçarslan'ın emrine 2000 Moğol askeri verildi. Ayrıca kendisine ağabeyinin saltanattan vezirin de görevinden azledildiğini belirten bir yarlık takdim edilerek Anadolu'ya

²⁷³ İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 512-514; Turgal, *Müneccimbaşı*, 62-63; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/366.

²⁷⁴ İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 517-518; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/545; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 27-28; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/367; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 477.

²⁷⁵ İbn Bîbî, *El-Evahirü'l-Alâ'iyye*, 518; Turgal, *Müneccimbaşı*, 63; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/545; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 27-29; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/367; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 477-478.

²⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 233; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 21-22; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/546; Spuler, *İran Moğolları*, 49.

²⁷⁷ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/548; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/367-368; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 483-484.

gönderildi. Sivas'ta sultan olduğunu ilan ile işe başlayan Rükneddin Kılıçarslan'ın ilk icraatı sabık vezir Şemseddin İsfehanî'yi idam ettirmek oldu.²⁷⁸

Kardeşler arasındaki bu mücadele Selçuklu Devleti'ni yeni bir kriz ile karşı karşıya bıraktı. Celâleddin Karatay duruma el atarak tecrübesi ile buna bir çözüm buldu. Kendisini üç kardeşin de atabegi ilan edip saltanatı üçü arasında ortak hale getirdi. Böylece üç kardeşin birlikte mutabakat sağladığı ortak bir idare kurulacaktı. Celâleddin Karatay'ın bu pratik hamlesi devleti tekrar nizama kavuşturdu. Böylece Selçuklu Tarihi'nde "Müşterek Saltanat" adı verilecek 1249-1254 yıllarını kapsayan bir devir başlamış oldu.²⁷⁹

Söz konusu yılların Büyük Moğol Hanı ile Altın Orda Devleti arasında yaşanan nüfuz mücadelesine denk gelmesi haliyle Selçuklu idaresini de etkiledi. Selçuklu Devlet adamları da bu durumdan kendi hesaplarına vazife çıkarıp makam için bu iki hükümdar arasında meşruiyet dengesi sağlamaya çalıştılar. Aslında Celâleddin Karatay örneği 1243 sonrası süreçte dikkatli davranıldığı takdirde ülke nizamının hâl yoluna girebileceğinin kanıtıdır. Fakat vezirlerin, şahsi menfaatlerini devletin bekasına tercih etmeleri Selçuklu açısından birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu düşüncesizce ikbal uğruna yapılan hareketler zaten azalan devlet otoritesi ve imajını iyice zedelemiştir. Aynı zamanda müdahil olmak için bahane arayan Moğol komutanların iyice iştahını kabartmıştır. Yalnız vezirler makam için Moğol Hanı'na gitmemiş, diğer devlet adamları da kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bile çözmesi için Moğol komutanlara götürmüşlerdir.²⁸⁰ Bundan dolayı Moğol komutanlar ne sultanın ne de vezirin kararını umursamaktadır. Devlet sadece vergi veren iç işlerinde de Moğol komutandan habersiz hareket edemeyen uydu bir devlet konumuna düşmüştür. Zaten ileride anlatacağımız Baycu Noyan'ın ikinci kez Anadolu'ya gelme sebeplerinden en önemlisi devlet ricalinin içinde bulunduğu bu çaresizlik hali olsa gerektir.

Anadolu'da ahval böyleyken Karakurum'da ise Güyük Han 1248'de vefat etmiş yerine Moğol gelenekleri icabı eşi Oğul Kaymış naip atanmıştı. Üç senelik naiplik döneminden

²⁷⁸ Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/549; İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 549; Turgal, *Müneccimbaşı*, 64; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/368.

²⁷⁹ Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/459-550; İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 550-551; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 485-488.

²⁸⁰ Bunun tipik örneklerinden birisi Müineddin Süleyman ile Seyfeddin Torumtay arasında çıkan anlaşmazlıktı. Erzincan subaşılığı konusunda çıkan bu anlaşmazlık, meselenin halli için Baycu Noyan'a götürülmüştü. Müineddin Süleyman, Köseadağ sonrası Baycu Noyan ile görüşüp onunla dostluk kuran ve barışı sağlayan Mühezzibeddin Ali'nin oğlu idi. Belki de bu sebepten Baycu Noyan onun lehine karar vermiştir. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 558-559; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/370.

sonra kurultayda Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy'un evladı Mengü, Büyük Han ilan edilmiştir.²⁸¹

1254 yılında Mengü Han Selçuklu Sultanı'nı Karakurum'a çağırdı. Vezirler bundan hiç hoşnut olmasa da emri dinlemek zorunda kaldılar. Kayseri'den ayrılan Sultan II. İzzeddin Keykâvus ve heyeti Sivas'tayken Celâleddin Karatay'ın vefat ettiği kendilerine bildirildi. Bu haberle teessüre kapılan Sultan yola devam edemeyip Kayseri'ye döndü.²⁸²

II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ölümüyle birlikte zaafa uğrayan devlet idaresini mahir siyaseti ve dirayetli duruşu sayesinde toparlamayı başaran Celâleddin Karatay'ın vefatı hem sultan hem vüzerâ için yıkıma sebep oldu. Sultan II. İzzeddin Keykâvus Kayseri'ye gelir gelmez istişare meclisini kurdu. Bu meclisten çıkan kararsa sultanın yerine en küçük kardeşi Alâeddin Keykubad'ın Moğolistan'a gönderilmesiydi. Alâeddin Keykubad yola çıktığı heyetle Erzurum'a geldiğinde kuşku verici bir şekilde hayatını kaybetti.²⁸³ Bu durum heyeti yolundan alıkoymadı ve yola devam edildi. Karatay'ın vefatı üç kardeşin ortak yönetimini doğal olarak sona erdirmişti. Bu durum devlet adamlarının içinde bastırdığı düşüncelerin su yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Buna bağlı olarak birden fazla kliği içinde barındıran bu heyette taht için, ölen Alâeddin Keykubad'ı destekleyenler olduğu gibi mevcut sultanın tarafını tutanlar ve Rükneddin Kılıçarslan'ı isteyenler de vardı. Alâeddin Keykubad'ın vefatı bu grubu tamamen ikiye bölmüştür. Hayatta kalan mevcut sultan II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Kılıçarslan etrafında görüşler ayrılmıştır. Öyle ki yola bile ayrı ayrı iki grup halinde devam etmişlerdir. Hatta bu durum Mengü Han'ın huzurunda da devam etmiş ona da bu görüşler yansıtılmıştır.²⁸⁴

Celâleddin Karatay'ın ölümünün akabinde daha da sağlam durması gereken bir zamanda II. İzzeddin Keykâvus devlet işlerinden yüz çevirmiş vaktini zevk ve eğlenceyle geçirir olmuştu.²⁸⁵ Ayrıca iki sultan, kardeşleri Alâeddin ölümünden sonra birbirine düşmüş ve taht

²⁸¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 242-245; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/552-553; Spuler, *İran Moğolları*, 51.

²⁸² İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 564-565; Turgal, *Müneccimbaşı*, 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 490; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/371.

²⁸³ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/560; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 30; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/371; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 492.

²⁸⁴ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/371.

²⁸⁵ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 566; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/371.

için kavgaya tutuşmuşlardı. II. İzzeddin Keykâvus kardeşini mağlup etti ve onu Borgulu Kalesi'nde hapse mecbur etti. Böylece yeniden tek başına tahtın sahibi oldu (1254).²⁸⁶

Tezimizin ilk bölümünde 1253'te yapılan büyük kurultay sonucunda Mengü Han'ın kardeşi Kubilay'ı Çin'in alınması için doğu ve güney tarafına diğer kardeşi Hülâgû'yü ise İran ve Ön Asya'nın fethinin tamamlanması maksadıyla batıya gönderme kararı aldığından bahsetmiştik. İşte bu kararlar Moğol İmparatorluğu'nu her iki yönde de fevkalade bir yayılmaya itecekti. Hülâgû'nün hedefi İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu topraklarında otoriteyi sağlamlaştıırıp bu bölgeleri mutlak olarak Moğol Hanı'na bağlamaktı.²⁸⁷

Hülâgû'nün 1255 senesinde büyük bir orduyla Azerbaycan'a gelmesi, orada bulunan Baycu Noyan'ı yerinden etmiş, Mugan ovasını terk etmek zorunda kalan Baycu Noyan ise ordusu için yeni bir yer arayışına girmişti. Bu amaçla Anadolu'ya gelip Erzurum civarına vardığında ise Selçuklu hükümetinden ordusu için yaylak ve kışlak talep etti.²⁸⁸ Köseadağ Muharebesi'nin hatırası zihinlerde hala canlı iken onun bu ikinci gelişi Selçuklu hükümetini rahatsız etti. Üstelik sadece ordularıyla değil aileleri ve hayvanlarıyla gelişi Sultanı bir hayli korkuttu. Kendisinde onların Anadolu'ya kalıcı yerleşim için geldiği fikri hâsıl oldu.²⁸⁹ Sultan, elçileri vesilesiyle Baycu Noyan'ın amacının sadece orduları için yaylak ve kışlak temin etmek olduğunu öğrenip rahat bir nefes aldı. Ancak bir süre sonra Sultan II. İzzettin Keykâvus tıpkı atası II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Köseadağ'da düştüğü hataya düşerek çevresindeki genç ve istekli vezirlerin ısrarı sonucu Moğollar ile savaş kararı aldı.²⁹⁰

Selçuklu ordusu 14 Ekim 1256'da Konya-Aksaray arasındaki Sultan Hanı diye anılan yerde Moğollar tarafından ikinci kez hezimete uğratıldı.²⁹¹ Savaşın kaybedildiği haberini alan II.

²⁸⁶ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 566-571; Turgal, *Müneccimbaşı*, 65; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 30-31; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 494; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/371.

²⁸⁷ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 13; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 497-498; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 131-132; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/372; Spuler, *İran Moğolları*, 59.

²⁸⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 573; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 31; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889- 1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi* 1/1-2 (1937), 230; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 251; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/372; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 25; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 497.

²⁸⁹ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 573; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/372.

²⁹⁰ Turgal, *Müneccimbaşı*, 66; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 31-32; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 498; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/373. İbn Bîbî bu duruma dikkat çekmiş ve Sultan'ı savaşa teşvik edenleri şu sözlerle eleştirmiştir: "Hayatında harp tehlikesi görmemiş bir takım tecrübesiz gençler, gafletleri ve bilgisizlikleri icabı olarak fitne tozu saçmaya, kendi çıkarları için sultanı harbe teşvik etmeye koyuldular." İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 574.

²⁹¹ Turgal, *Müneccimbaşı*, 66; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 32; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 498; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 252; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 30; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/373. İbn Bîbî'ye göre Sultan'ın, savaşa karşı çıkan ihtiyar vezirleri katlettireceğine dair çıkan bir söylenti

İzzeddin Keykâvus ailesi ve yakın çevresiyle beraber Konya'yı terk ederek Antalya'ya oradan da Alaiye'ye (Alanya) çekildi. Baycu Noyan'ın takibe devam etmesi üzerine Alaiye'den Ladik'e geçen Sultan en son İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris'e sığındı.²⁹² Bu durumun ardından vüzera istişare edip IV. Kılıçarslan'ı hükümdar seçti. Baycu Noyan bu kararı onayladı ve IV. Kılıçarslan'ın hükümdarlığını tescil etti (1257).²⁹³

II. İzzeddin Keykâvus bu durumu hazmedememiş, 1262 senesine kadar müteaddit defa taht için tekrar uğraşıp kısmi başarılar elde etse de en son Hülâgû tarafından tüm malvarlığına el konulmuştu.²⁹⁴ Bu durum üzerine sabık Sultan tekrar İstanbul'a gitti.²⁹⁵ Daha sonra ise Altın Orda Devleti'ne sığınıp 1278 ya da 1279 yılında burada vefat etti.²⁹⁶

II. İzzeddin Keykâvus dirayetli bir şahsiyet olmasa da Anadolu'yu Moğol işgalinden kurtarmak için elinden geleni yapmıştır. Bilhassa 1260'ta Moğolların Ayn Calut savaşında Memlükler'e mağlup olması onu cesaretlendirmiş ve Moğollara karşı var gücüyle savaşmıştır. Onun döneminden sonradır ki Anadolu asla eski haline dönememiş ve Moğol boyunduruğu tahammül edilmez noktalara ulaşmıştır.²⁹⁷

Anadolu'da bunlar yaşanırken Hülâgû Bağdat seferinden sonra Moğolların Anadolu valisi Baycu Noyan'ı öldürtmüş,²⁹⁸ yerine Alıncak Noyan'ı tayin etmişti.²⁹⁹ Bundan üç yıl sonra

üzerine vezirlerin savaşmaması mağlubiyete sebep olmuştur. Akropolites ve Baybars Mansuri'nin aktardığı rivayet ise bambaşkadır. Buna göre II. İzzeddin Keykâvus ordu komutanı Fahreddin Arslandoğmuş savaşa gidince hanımına tasallut etmiş o ise “Ben Sultan'ın hizmetinde onun ve İslâmiyet'in düşmanına karşı bulunurken o bana bu muameleyi yapmakta ve karıma hücum etmektedir” demiş ve askeriyle beraber saf değiştirip Moğol tarafına geçmiştir. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 575; Akropolites, *Vekayinâme*, 133; Turan, *Resmi Vesikalar*, 65.

²⁹² İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 577-578; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 32; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 501; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 253; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/373.

²⁹³ Turgal, *Müneccimbaşı*, 66; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 33; İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 577; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 27; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/373; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 502; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 253.

²⁹⁴ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/376.

²⁹⁵ İzzeddin Keykâvus tahttan indirildikten sonra Konya'da tekrar hükümdar olarak karşılanmasına rağmen; İlhanlı Hanı'nın emirlerine uymaması, haracını zamanında göndermemesi ve IV. Kılıçarslan'ın veziri Pervane Muineddin Süleyman'ın Hülâgû'yü ona karşı tahrik etmesi ve Sultanın Memlükler ile iş birliği yapıp Moğollar üzerine gideceğini iddia etmesi gibi sebeplerle tekrar gözden düşüp tahttan olmuştur. Heyet, *İslam Tarihi*, 10/377.

²⁹⁶ Turgal, *Müneccimbaşı*, 73; Faruk Sümer, “Keykâvus II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/356.

²⁹⁷ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 36.

²⁹⁸ Kaynaklar Baycu'nun nerede nasıl öldüğü konusunda suskundur. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 338.

²⁹⁹ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 34.

Hülâgû vefat etti ve İlhanlı tahtına büyük oğlu Abaka (1265-1282) oturdu.³⁰⁰ O'nun dönemi Anadolu'da sık sık karışıklıkların yaşandığı ve ekonomik olarak baskının arttığı yıllar oldu.

Türkiye Selçuklu Devletinde ise IV. Kılıçarslan görünüşte iktidarın sahibi olsa da hükümet işleri gücüne güç katan kuvvetli vezir Pervane Süleyman'ın ellerindeydi. O bu dönemde ülkeyi âdeta tek başına idare etmiş ve bu dönem tarihçiler tarafından "Pervane Dönemi" diye anılmıştır.³⁰¹ Onun 1266 yılında fethedilen Sinop'un dirliğini istemesi ve sultanın her ne kadar canı sıkılsa da karşı duramayıp vezirin teklifini kabul etmesi³⁰² Pervane Süleyman'ın gücünü göstermesi bakımından ilgi çekici bir durumdur. Bu olay Sultan ile aralarında gerginliğe sebep olmuş ve Pervane Süleyman iftira ile Sultanı öldürtmüştür.³⁰³ Daha sonra ise IV. Kılıçarslan'ın yaşı küçük olan oğlu III. Gıyâseddin Keyhüsrev'i (1266-1284) tahta getirdi.³⁰⁴ Pervane artık devletin tek hâkimi konumundaydı.

Pervane Süleyman hâkimiyetini pekiştirmek için İlhanlı ve Memlûk Devleti arasında denge siyaseti izlemekteydi. 1277'de Hatıroğlu Şerefeddin ve Türkmen Beylerinin Memlûk hükümdarı Baybars'ı (1260-1277) Anadolu'ya davet etmesine³⁰⁵ de sessiz kaldı. 7 Nisan 1277'de Halep'ten ordusuyla yola çıkan Sultan Baybars Elbistan'da Moğol ve Pervane Süleyman komutasındaki Selçuklu ortak kuvvetleriyle³⁰⁶ savaşa tutuştu. Memlûkler neredeyse Moğolları tamamen imha etti. Daha sonra Kayseri'ye gelen Sultan Baybars Pervane'yi birçok defa huzuruna çağırmasına rağmen gelmemesi üzerine ordusu ile beraber Mısır'a döndü.³⁰⁷

³⁰⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 58; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 77; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 47; Spuler, *İran Moğolları*, 77-78; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 226-227; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 37.

³⁰¹ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/379; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 539-540.

³⁰² İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'îyye*, 594; Turgal, *Müneccimbaşı*, 76; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/379.

³⁰³ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/379. Pervane Süleyman, daha önce Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a yaptığı gibi IV. Kılıçarslan'ın Memlûkler ile muhabere edip Moğol yönetimine isyan hazırlığında olduğunu Abaka Han'a bildirmiş ve sultanın öldürülmesi için ondan yarlık almayı başarmıştı. Turgal, *Müneccimbaşı*, 76. Ne gariptir ki bu iftira daha sonra 1277'de kendisinin de ölüm sebebi olacaktır. Aksarayî ve İbn Bîbî Sultan'ı Pervane'nin zehirlediğini söylerken, Selçuknâme'de ise kardeşi Alâeddin'i zehirlediği için Abaka Han tarafından verilen emirle öldürüldüğü yazmaktadır. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 65; İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'îyye*, 594-599; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 155-156.

³⁰⁴ Turgal, *Müneccimbaşı*, 77; İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'îyye*, 599-600; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 66; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 155-156; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/379.

³⁰⁵ İbn Bîbî'nin Baybars hakkında baştan başa hakaret dolu olan ve ilginç şekilde Moğolları öven şiiri hakkında bkz. İbn Bîbî, *El-Evamiirü'l-Alâ'îyye*, 615-625.

³⁰⁶ Pervane Süleyman'ın Moğollar ile beraber Sultan Baybars'ın karşı safında yer alması Selçukluların Moğollara bağlı vasal bir devlet oluşunun zorunluluğu idi. Vasal devletin bağlı bulunduğu devletin askerini desteklemek zorunda olması Pervane Süleyman'ı görünüşte Moğolların yanında olmaya mecbur etmiştir.

³⁰⁷ Turgal, *Müneccimbaşı*, 78-79; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/598-599; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 87-89; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 560-566; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/381; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 594-595. Pervane'nin neden Baybars'ın yanına gitmediği meselesi tartışmaya

Elbistan’da ordusunun Memlûkler’e mağlup olduğunu öğrenen Abaka Han, savaş meydanında ölenlerin tamamına yakınının Moğol askeri olup Selçuklulardan zayıf verilmemesi karşısında çılgına dönmüş ve Pervane’nin kendisine ihanet ettiğinden emin olmuştu.³⁰⁸ Bunun ardından, önce civar yerlerdeki asker sivil ayrımı yapmaksızın Türkmenlerin ölüm emrini vermiş, akabinde Kayseri’ye gidip Sultan Baybars’a itaat edenleri yakalayıp öldürtmüştü.³⁰⁹ Ayrıca Anadolu’da tekrar düzeni tesis etmek için kardeşi Kongurtay’ı görevlendirip yanına Pervane’yi de alarak Aladağ’a³¹⁰ döndü. Burada Pervane Süleyman, Moğol Noyanları tarafından savaştan kaçmakla suçlandı. Ayrıca Baybars’ın Anadolu’ya gelişini bildirmekte geç kalması ve hemen Abaka Han’ın huzuruna gelmemesi suçlamalarıyla hizmetçileriyle birlikte öldürüldü.³¹¹

2.3.2. Doğrudan İlhanlı Hâkimiyeti (1277-1308)

Abaka Han, Pervane Süleyman’ı öldürttükten yaklaşık bir ay sonra kardeşi Kongurtay’ı, yanında vezir Şemseddin Cüveynî³¹² ile beraber Anadolu’da bozulan düzeni tesis etmek için görevlendirdi. Kongurtay siyasî olarak birliği sağlayacak Cüveynî ise Anadolu’nun malî sistemini tamamen Moğollara bağlayıp iktisâdî düzeni kuracaktı.³¹³ İşte bu tarihten itibaren Anadolu’da doğrudan İlhanlı hâkimiyeti başlamış oldu.

açıktır. Ulaştığı gücü Moğollara borçlu olması onu bundan alıkoymuş olabilir. Bununla birlikte Anadolu’da elde ettiği yegâne hâkimiyeti Baybars’a devretmek istememesi de ihtimal dahilindedir. Zira Baybars’ın baskın karakteri ve Pervane’nin ihtiraslı kişiliği göz önüne alındığında Pervane’nin Baybars’a itaat etmek yerine Memlûk-Moğol ikili dengesini devam ettirmek istediği akla gelmektedir. Faruk Sümer ise Pervane’nin düşüncesinin, Abaka-Baybars savaşı olduğu ve bu durumu kendi lehine kullanmak için beklediği görüşündedir. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 43.

³⁰⁸ Selçuklu askerinin hiç zayıf vermemesi, Pervane’nin ortadan kayboluşu ve Abaka Han’ın intikam hırsıyla suçsuz insanları dahi öldürmesinden anlaşılmaktadır ki Selçuklu ordusu Memlûk ordusuna karşı hiç savaşmamış olmalıdır.

³⁰⁹ Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/599-600; İbn Bîbî, *El-Evamerü’l-Alâ’iyye*, 624; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 567; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/382.

³¹⁰ Van Gölü kuzeyindeki yayla.

³¹¹ Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Muhtasari’d-Düvel*, 51; İbn Bîbî, *El-Evamerü’l-Alâ’iyye*, 626; Abu-l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/600; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 90; Turgal, *Müneccimbaşı*, 79; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü’t-Tevârih*, 114; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 237; Spuler, *İran Moğolları*, 85; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 569; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 43-44. İhtiraslı bir kişiliğe sahip olan Pervane Süleyman kendi konumunu sağlamlaştırmak için Moğollara taviz vermiş ve birçok devlet adamını çıkarları doğrultusunda öldürmekte beis görmemişti. Bununla birlikte devrin bütün kaynaklarının ittifakı ile onun dönemi Anadolu için refah ve emniyet dolu bir devir olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Kesik, “Muînüddin Süleyman Pervâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

³¹² Şemseddin Cüveynî, tezimizde sıklıkla başvurduğumuz Moğol tarihine ilişkin Tarih-i Cihan Güşa kitabının müellifi Alâeddin Ata Melik Cüveynî’nin kardeşidir. Vezirlik ve maliye bakanlığı görevlerini ifa etmiştir. Tahsin Yazıcı, “Cüveynî, Şemseddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

³¹³ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü’t-Tevârih*, 114-115; İbn Bîbî, *El-Evamerü’l-Alâ’iyye*, 640-643; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 98-101; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 45; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 589-590; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 598.

1282’de Abaka ölünce yerine Müslümanlığı seçen Ahmed Teküder (1282-1284) geldi. Müslüman birinin tahta geçmesi Abaka’nın oğlu Argun ve Moğol Noyanları arasında rahatsızlığa yol açtı ve Argun (1284-1291) darbe ile yönetimi ele geçirdi.³¹⁴ Bu dönemde yıllardır sömürülen Anadolu’nun eski zenginliği ve ihtişamı tamamen kayboldu ve Moğol baskısı da gün geçtikçe arttı.³¹⁵ Argun’un vefatından sonra onun döneminde Anadolu valiliği yapmış olan kardeşi Geyhatu (1291-1295) İlhanlı Hanı oldu.³¹⁶ Tahta geçer geçmez karışıklıkları önlemek için tekrar Anadolu’ya dönmeye mecbur kaldı. Bu dönemde de Moğol zulmüne başkaldıran birçok Türkmen katledildi.³¹⁷

Moğol cephesinde bunlar yaşanırken Selçuklu tahtı için de II. İzzeddin Keykâvus’un oğulları II. Mesud ile III. Gıyâseddin Keyhüsrev arasında kıyasıya rekabet yaşanmıştır. Evvela Ahmed Teküder zamanında geçmişte olduğu gibi ülke iki kardeş arasında paylaştırılmış, daha sonra ise II. Mesud, Argun tarafından tek başına tahta oturtulmuştur. Bu dönemde II. Mesud ve devlet ricali Moğol şehzade ve Noyanlarının emir eri olarak iş yapmaktan öteye gidememişlerdir.³¹⁸

Hülâgû’nün torunu Baydu, 1295’te darbe ile Geyhatu’yu tahttan indirip öldürttü ve İlhanlı hükümdarı oldu. Fakat yönetimde zafiyet ve şiddetli İslâm düşmanlığı sebebiyle bir sene olmadan tahttan indirilip yerine Argun’un oğlu Mahmud Gazan Han (1295-1304) getirildi.³¹⁹

Daha 11 yıl önce Ahmed Teküder atalarının dinine muhalefet edip Müslüman olduğu gerekçesiyle Büyük Han Kubilay’a şikâyet edilip tahttan indirilirken bir başka hükümdar şiddetli İslâm düşmanlığı sebebiyle tahttan indirilmiştir. Bu durum bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve değişen bu iklimi İslâm’ın İlhanlı ülkesindeki yayılma hızı ve sûflerin başarısı olarak telakki etmişlerdir. Fakat Baydu’nun tahttan indirilme sebebinin dinî değil siyasî olması ihtimali daha kuvvetli gözükmektedir. İlhanlı Sarayında İslâm’ın yayılma hızının lider seçtirecek boyutta bir harekete dönüşmesi o zaman için zor gözükmektedir. Zira bir toplumun 11 yılda zıttı istikametinde dinî ve sosyolojik olarak değişmesi zordur. Nitekim Müslüman Gazan Han döneminde İslâm’ın lehine oluşan havaya ve birçok kazanıma rağmen

³¹⁴ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü’t-Tevârih*, 128-149; Spuler, *İran Moğolları*, 89-90; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240-243; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/384.

³¹⁵ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/386.

³¹⁶ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü’t-Tevârih*, 177; Spuler, *İran Moğolları*, 99; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 248-249.

³¹⁷ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/387.

³¹⁸ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/384.

³¹⁹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü’t-Tevârih*, 184-186,197; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 251-253; Spuler, *İran Moğolları*, 102-104; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/387.

kendisinden sonra tahta gelen kardeşi Olcaytu'nun (1304 – 1316) İslâm'ı benimsemesi, Moğol ileri gelenleri tarafından tekrar öfkeyle karşılanmıştır. Bu muhalefette başı çeken Moğol komutanı Kutluğ Şah Noyan'dır. O Olcaytu ile beraber Müslümanlığı seçen herkese “Arab'ın köhne dininden çıkıp tekrar Cengiz Han'ın Yasa ve Yeysüsü'ne” dönmelerini teklif etmiştir.³²⁰ Bu durum göstermektedir ki İlhanlı hükümdarlarının ihtidaları ferdi olup Moğol Noyanları arasında henüz yaygınlık kazanmamıştır.³²¹

2.3.3. İlhanlıların Son Dönemi ve Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler

Gazan Han İlhanlı tarihinde şahsiyeti ve icraatlarıyla müstesna bir yere sahip olsa da biz sadece konumuz gereği Anadolu politikasını ele alacağız.³²² Gazan Han'ın hükümdarlık dönemi Anadolu'daki Moğol valilerinin yönetime isyanlarının bastırılmasıyla geçmiştir.³²³ Gazan Han her ne kadar dirayetli olsa da ardı ardına çıkan isyanlar sebebiyle Anadolu'nun idarî yapısında düzelme olmamıştır.³²⁴ Anadolu bu devirde Aksarayî'nin tabiriyle “aklına hükümdarlık ve büyük olma sevdası düşen”³²⁵ Moğol Noyanlarının bağımsız devlet kurma hayaliyle İlhanlı idaresine karşı ayaklandığı bölge olmuştur. Dahası İlhanlı tahtı için yapılan şehzadeler arası mücadeleyi fırsat bilen Anadolu'daki Moğol valileri Türkmenlerin mallarına el koymakta, bu durum yıllardır Moğol boyunduruğu altında ezilen halkın büsbütün fakirleşmesine sebep olmaktaydı.³²⁶

İdaresi sadece şeklen olan ve geleceği İlhanlı Hanlarının iki dudağı arasındaki Selçuklu tahtı ise II. Mesud'un sürgün edilmesinin ardından 2 yıl boş kaldı. Daha sonra ise Gazan Han, III. Alâeddin Keykubad'ı (1298-1302) sultan olarak atadı.³²⁷ Fakat yıllardır Moğollar tarafından

³²⁰ Hanifi Şahin, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (30 Haziran 2016), 112.

³²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cüneyt Kanat, “İlhanlı Hükümdarı Teküder'in Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (2002); Mustafa Uyar, “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri”, *Belleken* 76/275 (01 Nisan 2012), 7-30; Şahin, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü”.

³²² Gazan Han hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Gâzân Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996); Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295 - 1304)* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009).

³²³ Anadolu'da isyan eden Moğol Noyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Tokuş, “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 117/230 (25 Ekim 2017), 191-204.

³²⁴ Heyet, *İslam Tarihi*, 10/387.

³²⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 152.

³²⁶ Turgal, *Müneccimbaşı*, 88; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 602.

³²⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 156-157; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 189; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/390; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 603.

sömürülen halkı soymaya kalkan Sultan'ı vezirlerin şikâyetleri üzerine Gazan Han azletti ve İsfahan'a sürgüne yolladı. Yerine tekrar Hamedan'da sürgünde bulunan II. Mesud (1302-1310) getirildi.³²⁸

Gazan Han'ın 1304'te vefat etmesi üzerine İlhanlı tahtına Muhammed Olcaytu (1304-1316) geçti.³²⁹ Bu devir dahilde ve hariçte en sakin geçen dönemdi.³³⁰ Selçuklu Hânedanı'nın sonu da bu hükümdar dönemine rastlamaktadır. II. Mesut'tan sonra hayatta şehzadeler kalmış olsa da³³¹ bunların padişahlığı ülke genelinde ve İlhanlılar nezdinde kabul görmediğinden onun 1308'deki vefatıyla Hânedanın sona erdiğini söylemek doğru olacaktır. Elimizdeki son sikkelerin II. Mesud adına olması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir.³³² Bununla beraber Selçuklu Hânedanı'ndan kalan şehzadeler olsa da bunlar hükümet etmeyip 1318'de Olcaytu'nun Anadolu'ya gönderdiği Emir Çoban Bey'in oğlu Timurtaş tarafından katledilmiş ve hânedanın soyu tamamen kesilmiştir.³³³ Böylece Anadolu'yu Türk yurdu haline getiren Türkiye Selçukluları (1075-1318) dönemi kapanmıştır. Bununla birlikte aynı tarihlerde Batı Anadolu'da Kayı Boyu'na mensup Oğuzlar tarafından Türk tarihinin zirve medeniyeti olan Osmanlı Devleti'nin temelleri atılacaktır.

1316 yılında vefat eden Olcaytu'nun yerine küçük yaştaki oğlu Ebû Said Bahadır Han (1316-1335) geçti.³³⁴ Bu dönemde Olcaytu'nun Anadolu valisi Emir Çoban, bilhassa 1317'de oğlu Timurtaş Anadolu'ya vali olarak atandıktan sonra devlete iyice hâkim oldu. İlhanlı Devleti'nin dağılma arefesine denk gelen bu dönemde ise Timurtaş 1322'de Anadolu'da para bastırıp hutbe okuttu ve hükümdarlığını ilan etti. Çevresini âlimlerle dolduran Timurtaş

³²⁸ Turgal, *Müneccimbaşı*, 93; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 236; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 605; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 649.

³²⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 242; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 649; Heyet, *İslam Tarihi*, 10/391; Spuler, *İran Moğolları*, 119; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270.

³³⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 73.

³³¹ Bazı kaynaklar ve belgeler IV. Kılıçarslan'ı da sultan listesinde sayıp hanedanın son mensubu olarak kaydetmişlerdir. Bu görüşe göre Selçuklu Hanedanlığı 1318'de son bulmaktadır. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 659-660.

³³² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 75.

³³³ Turgal, *Müneccimbaşı*, 94; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 659. Münecimbaşı'nın, Anonim Selçuknâme'den naklettiğine göre II. İzzeddin Keykâvus'un küçüklükten Hristiyan eğitimi alıp yetişen ve Selanik taraflarındaki Karaferye'de vali olan bir torunu vardı. Yıldırım Bayezid burayı fethettiği zaman bu kişinin Selçuklu Hânedanı'na mensup olduğunu öğrenip Hristiyan olmasına öfkelenip öldürmek istemiş, sonra atalarının yüce hizmetlerini hatırlayıp bağışlamış ve onlara dirlik verip vergiden muaf olarak ölene kadar refah içinde yaşamalarını sağlamıştı. Turgal, *Müneccimbaşı*, 73-74.

³³⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 251; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 279; Spuler, *İran Moğolları*, 132; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 82.

adil idaresinden dolayı halk nezdinde “beklenen Mehdî” olarak anılmıştır.³³⁵ Bundan rahatsızlık duyan babası Emir Çoban, kendi gayretleriyle oğlu Timurtaş’ı Ebû Said Bahadır Han’ın huzuruna götürdü. İlhanlı Hükümdarı hem kendi güçsüzlüğü hem de Timurtaş’ın nüfuzundan dolayı onu affetmiş ve tekrar Anadolu valisi tayin etmiştir.³³⁶ Fakat bu ikinci geliş onun despotluğunu daha da artırmış, öfkesinden yalnız Türkmenler değil Moğol Beyleri bile nasibini almıştır.³³⁷

1327 yılına gelindiğinde Timurtaş babası Emir Çoban ile İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han’ın aralarının açıldığını, kardeşi ve babasının öldürüldüğünü öğrenir öğrenmez akıbetinin aynı olacağı korkusuyla Memlûkler’e sığınmak için yola çıktı ve yerine Uygur Türkü olan Eretna Bey’i vekil bıraktı. Memlûk Sultanı Melik Nasır ilk başta onu iyi karşılasa da İlhanlı hükümdarının isteğini geri çevirmeyip 1328’de onu idam etti. Böylece Anadolu’da Emir Timurtaş ile başlayan dönem de son bulup Eretna Bey dönemi başladı. Beylikler dönemine rast gelen bu dönemde özellikle 1336’da İlhanlılar yıkıldıktan sonra Eretna Bey gücünü artırdı ve müstakil büyük bir beylik kurdu.³³⁸

Sonuç olarak 1243 Köseadağ Muharebesi’nden sonra Baycu Noyan ile başlayan Moğol hâkimiyeti 1256’dan sonra İlhanlılar ile devam etmiş, Emir Çoban ve oğlu Timurtaş ile en güçlü dönemini yaşamış ve daha sonra Timurtaş’ın kaçarken yerine bıraktığı Eretna Bey’in Eretnalılar (1335-1381) olarak anılacak bağımsız bir devlet kurmasıyla son bulmuştur.³³⁹

³³⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 252-255; Spuler, *İran Moğolları*, 137; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 86; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 283-285; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 307; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 660-661.

³³⁶ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 87; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 307.

³³⁷ Kemal Göde, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1995), 188.

³³⁸ 1335-1381 yılları arasında var olan Sivas ve Kayseri merkezli bir Türk beyliğidir. Göde, “Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti”, 189; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 663-665; Kemal Göde, “Eretnaoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

³³⁹ Göde, “Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti”, 188; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/342.

3. MOĞOL İSTİLASININ DİNÎ ETNİK VE SOSYOKÜLTÜREL SONUÇLARI

Kültür kavramı insanların beraber yaşamasından kaynaklanan davranışların bütünü olup; yaşanan coğrafya, fert ve cemiyetle alakalı biçimde devamlı bir değişim ve gelişim gösterir.³⁴⁰ Bu değişimler her toplumda ve kültürde farklı şekillerde kendini göstermekle beraber toplumların kendi coğrafi ve kültürel durumları bu dönüşüm ve değişimin şartlarını belirleyen en önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumlar tarihi vetirede muhtelif süreçlerden geçmiş, sürgit aynı çizgide devam etmemişlerdir. Bu kuralın neredeyse tüm toplumlar için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Toplumlar dünya üzerinde var oldukları zamandan beri tekdüze bir süreç içinde bugüne gelememekte, aksine zaman zaman uzun süreler boyunca birbiri ardına gelen ve o toplumu derinden etkileyen siyasî, sosyal ve kültürel müdahalelere maruz kalabilmektedirler. Bu müdahalelerden en fazla etkilenen unsurlar dil, din ve ırk unsurları olmaktadır.³⁴¹ Bu bağlamda Moğol istilası boyunca Anadolu'da yaşayan ahalî de dinî, etnik ve sosyokültürel bakımdan kuşkusuz birtakım değişimler yaşamıştır.

Toplumlar için bahsedilen prensip mahiyetindeki sözleri Anadolu özelinde düşündüğümüzde; bu coğrafyanın önceden beri buraya istilaya veya yurt edinmeye gelen toplulukların ve burada meskûn bulunan topluluklarla belli başlı konularda birbirleriyle müzakere yaptıkları bir coğrafya olduğu görülmektedir. Söz konusu konuların en önemlileri siyaset, din ve kültürdür.³⁴² Bölgenin kültürler arası etkileşimini sağlayan ve hızlandıran bir diğer önemli özelliği ise İran ve Kafkaslar'ı da içine alan ekonomik ve kültürel tesirlerin yoğun olarak yaşandığı bir coğrafyanın parçası ve uzantısı konumunda olmasıdır.³⁴³

Moğol istilasından sonra Anadolu'da farklı değişim rüzgârları esmiş hem buraya gelen Moğollar hem de bu istiladan kaçan Türkler bu coğrafyanın kültürünü etkileri günümüze kadar uzanacak şekilde değiştirmişlerdir. Anadolu'nun zaten eskiden beri muhtelif

³⁴⁰ Abdülkadir Yuvalı, "Anadolu'da Türk Kimliğinin Oluşması İle İlgili Bazı Tespitler", *Erdem* 8/23 (1996), 439.

³⁴¹ İsmail Arabacı, *Türkler*, 2005, 277. Toplumlar arası kültür alış verişlerini konu edinen ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020).

³⁴² Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslami Mimari, 1240-1330*, çev. Merve Özkılıç (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020), 24.

³⁴³ Blessing, *Anadolu'nun Yeniden İnşası*, 27.

kültürlere ev sahipliği yaptığı düşünülürse burada yaşanan içtimaî karmaşa daha da iyi idrak edilecektir.

3.1. Moğol İstilasının Dinî Etkileri

3.1.1. Moğolların Dinî İnanışına Kısa Bir Bakış

Moğollar; yeri, göğü ve tüm evreni yaratan her şeye gücü yeten tek bir tanrının olduğuna inanmaktaydılar.³⁴⁴ Bu yaratıcının adı “Tengri” idi.³⁴⁵ Bununla beraber çeşitli isimler verdikleri başka Tanrıların da olduğunu kabul etmekte ve onların maketlerini çadırlarında bulundurarak kendilerine tazim etmekteydiler.³⁴⁶ Aynı zamanda bu Tanrılara yiyecek ve içecek sundukları da bilinmektedir.³⁴⁷ Tengri inancıyla beraber Moğollar toprak, güneş, ay ve ateş gibi çeşitli tabiat öğelerine manevi anlam yüklemişlerdir.³⁴⁸

Moğollardaki tek Tanrı inancı bildiğimiz manada ortağı olmayan bir İlâh değil güçlerine göre anlam yüklenen İlâhlar silsilesinin en kuvvetlisine olan inancın adıdır.³⁴⁹ Bu İlâh ise

³⁴⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 47-48; Chun, *Seyahatname*, 22-23; Markopolo, *Markopolo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman (İstanbul: Tercüman, 1976), 1/70; Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/480; Spuler, *İran Moğolları*, 188.

³⁴⁵ “Tengri” kelimesi Köktürk yazıtlarında “gök, gökyüzü, göğün rengi (maviliği) ve tanrı” anlamlarında kullanılmıştır. Burkancı Uygur metinlerinde tanrı kelimesi, “ilâh, tanrı, Buda, Burkan, Efendi” anlamlarına gelmektedir. İslâmiyet sonrası dönemin başlangıcında “1. Allah, 2. İlâh” anlamında; daha sonra ise “1. İlâh 2. Allah” karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.” Azmi Bilgin, “Gök Tanrısı Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2005), 190. Bu kavram Hunlar ve Göktürkler tarafından da kullanılmıştır. Bundan başka muhtelif Türk boyları arasında “Tenggeri, Tanara, Teri, Ter, Tura ve Tora” şeklinde telaffuz edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye “Allah; azze ve celle” anlamını vermiş ve “kâfirler göğe Tengri derler” diyerek izah ettiğimiz bozkır inancını kastetmiştir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Konya: Vadi Yayınları, 1998), 365; Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti-t- Türk*, çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2005), 551.

³⁴⁶ Simon, Moğolların “İtügen” isimli bir Tanrıların olduğunu ve olağanüstü saygı gösterip çok korktuklarını anlatırken, Marco Polo ise “Nagıtay” isimli bir Tanrıdan bahsetmektedir ki Moğollara göre bu Tanrı, kendilerinin aile ve mallarını koruyordu. Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 14. Markopolo, *Markopolo Seyahatnamesi*, 1/70.

³⁴⁷ Markopolo, *Markopolo Seyahatnamesi*, 1/70; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 48; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 45-46; Spuler, *İran Moğolları*, 189.

³⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*; Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 14; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*.

³⁴⁹ 1314-1328 yılları arasında Moğolların Anadolu valiliğini yapan İreñcin Noyan'ın Sultan Veled (Celâleddin Rûmî'nin oğlu) ile aralarında geçen diyalog burada anmaya değerdir. “İreñcin Noyan Sultan Veled'e gelerek “Bizim bahşiler (şaman din adamları) dünyanın kırk sahibi olduğunu söylüyorlar” bunun hikmeti nedir diye sordu. Sultan Veled şöyle cevap verdi: “Bu kırk Tanrı içerisinde bir büyük Tanrı vardır. Diğer otuz dokuz Tanrı onun hükmü altındadır. Senin de bu otuz dokuz Tanrının âşık olduğu Tanrıyı araman gerekir. En son olan Tanrıya kadar el elden üstündür.” Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2020), 583-584; Celâleddin Rumi Mevlânâ, *Mesnevi*, nşr. Abdülbaki Gölpınarlı, çev. Veled Çelebi İzbudak (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990), 4/253. Sultan Veled'in hangi mülâhaza ile bunları söylediğini

gökte olduğuna inanılan ve diğer İlâhları yöneten “Gök Tanrı” idi.³⁵⁰ Bu inanca göre “Gök Tengri” semâvî olan en yüce varlıktır, her şeyin yaratıcısı ve sahibi odur.³⁵¹ Ebü'l-Ferec, Chun ve Spuler bu inancın, Moğollara Türklerden geçtiğini söylemektedir.³⁵² Gerçekten de Moğolların, uzun süre Türklerin siyasî ve kültürel etkisinde kaldığı düşünülürse bu durum olasıdır.³⁵³ Bununla birlikte Gök Tanrı inancı özellikle büyük imparatorlukların kurulduğu zamandan sonra yayılmış ve Orta Asya toplumlarının müşterek kültü haline gelmiştir.³⁵⁴

Mutat bir ibadet şekilleri olmamakla birlikte güneye karşı üç kez diz çöküp güneşi tazim etmeleri³⁵⁵ onların bunu ibadet saikiyle yaptıklarını göstermektedir. Öldükten sonra dünyadakine benzer bir hayat tasavvur etmekle beraber³⁵⁶ bunun bizim inandığımız manada ödül ve cezanın olacağı ahiret hayatı olup olmadığı tartışmalıdır. Carpini ile birlikte Crucis'in “Cennet ve cehennemden haberleri yoktur. Tıpkı dünyaya benzer bir yaşam umuyorlar. Orada yiyip, içip sürülerini güdeceklerine inanıyorlar” demeleri, ilaveten Spuler ve Roux'un mülâhazaları bu inanın dünya hayatına benzer bir şekil ihtiva ettiği, ödül ve

bir tarafa bırakırsak, Moğollar muhtelif kültür ve dinlerle karşılaştığı bu geç dönemde dahi müteselsil tanrı inancını devam ettiriyorlardı.

³⁵⁰ Chun, *Seyahatname*, 22-23; Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, 50-51; Markopolo, *Markopolo Seyahatnamesi*, 70; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 122-124. Orhun Abideleri'nde yer alan “üstteki gök çökmedikçe” ve “yukarıdaki Türk Tanrısı” sözleri Gök Tanrı'nın yukarıda ve diğer her şeyden makam olarak ulvi olduğunu kasteder. Bkz. *Orhun Abideleri*, çev. Muharrem Ergin (Ankara: M.E.B, 1970), 52, 54; *Orhon Yazıtları*, çev. Talat Tekin (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), 10, 11, 14, 15. Hz Peygamber de “cariye hadisi” adıyla anılan olayda Müslüman olup olmadığını anlamak için Allah Teâlâ'nın nerede olduğu sorusunu sormuş, cariyenin parmağını göğe kaldırması sonucunda onun Müslüman olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u 'ş-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56) “Mesâcid”, 33. İslâm âlimleri bu hadisteki gökten kastın Allah Teâlâ'nın mutlak ulvilîği anlamına geldiğini söylemişlerdir. Moğollardaki göğe atfın da yalnız fiziki değil mutlak yüksek mevki anlamına geldiği söylenebilir.

³⁵¹ Gök Tanrı inancına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Uno Harva, “Altay Kavimlerinde Gök Tanrı”, çev. Harun Güngör, *Türk Kültürü* 362 (1993), 357-368.

³⁵² Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/480; Chun, *Seyahatname*, 22-23; Spuler, *İran Moğolları*, 187. Türk-Moğol inançlarının karşılaştırılması hakkında bkz. Yağmur Avşar, *Türk ve Moğollarda Şamanist İnanç Sisteminin Mukayesesi* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³⁵³ X. yüzyıl gezgini İbn Fazlan'ın, Türklerin inancı hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva eden eserinin, XIII. yüzyıldaki Moğol inancıyla hemen hemen benzerlik göstermesi bu tezi kuvvetlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, 2020. Türk kültürünün Moğollar ve Cengiz Han üzerindeki etkisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Onay, “Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı”, *Electronic Turkish Studies* 7/4 (2012), 2441-2455.

³⁵⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar* (Altınordu Yayınları, 2020), 27. Çinlilerin bazı âdetlerinde de bu inancın uzantıları gözükmektedir. Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 49.

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 318; Spuler, *İran Moğolları*, 189; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 30. Moğollar güneşe “baba” diyorlardı. Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 14. Carpini aynı diz çökme hareketinin heykeller ve maketler önünde de yapıldığını söyler. Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 49-50.

³⁵⁶ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 53; Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, 49; Spuler, *İran Moğolları*, 188; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 247-248.

ceza sistemini içinde barındıran bir inanç olmadığı yönündedir.³⁵⁷ Turan, Kafesoğlu ve Gömeç ise cennet anlamına gelen “uçmağ” ve cehennem anlamına gelen “tamuğ” kelimesini delil göstererek Moğollarda da Türklere benzer bir ahiret inancının olduğu kanaatindedir.³⁵⁸

Semâvî bir dinde olduğu gibi uyulması gereken belirli kurallar olmadığı için cana kıymak, zina yapmak, yağma yapmak ve başkalarının hakkına girmek onlar için günah sayılmazdı.³⁵⁹ Tanrı’nın emir ve yasakları mefhumu olmadığı için helal ve haram da bilmezlerdi.³⁶⁰ Moğollar diğer kültürlerle nazaran tatbik edilmesi gereken prensiplerden yoksun olma halini ilerde “Cengiz Yasası”³⁶¹ olarak anılacak olan bir takım emir ve yasakları ihtiva eden yasa (yasak) ile kapatacaklardı.³⁶²

Yukarıda saydığımız gibi Moğolların kendi örf âdetlerinden oluşan dinî inanışları varken Müslüman ve Hristiyan müverrihlerin³⁶³ Moğolları dinsizlikle itham etmesinin sebebi, onların semâvî bir din gibi helal ve haramlardan müteşekkil uymaları gereken kuralları olmamasıdır. Moğollar her ne kadar Orta Asya bozkır inançlarından mülhem olan dinlerini yaşıyorlarsa da semâvî dinlere mensup olan Müslüman ve Hristiyanların zihin dünyası, emir ve yasakları olmayan bir tanrı tasavvurunu kabul etmemekte ve onları dinsizlikle itham etmektedir.

Carpini, Moğolların uymaları gereken kurallardan yoksun olmalarının onları başka dinlere karşı hoşgörülü yaptığını ve dinlerinin propagandasını hiç yapmadıklarını söyleyerek bu

³⁵⁷ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 53; Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, 49; Spuler, *İran Moğolları*, 188; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 247-248.

³⁵⁸ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 72-73; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005), 308-314; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 278. Roux, “uçmağ” kelimesinin eski devirlerden beri göğe uçmak, yükselmek manasına geldiğini delilleriyle izah etmiş ve bu kelimenin Türklerin İslâm’ı kabulü sonrasında cennet manasını aldığını söylemiştir. Bununla birlikte Moğolların eski dönemlerinden beri XIII. yüzyılda bile ahiret hayatına yönelik hiçbir delile rast gelmediğini de eklemiştir. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 247-248.

³⁵⁹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 53.

³⁶⁰ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 450.

³⁶¹ Cengiz Han Yasası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. George Vernadsky, “Cengiz Han Yasası”, çev. Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* 1/1941-1942 (1944); Ali Bademci, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016); Habibe Temizsu, *Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim* (Ötüken Neşriyat, 2018); Arsal, Sadri Maksudi, “Cengiz’in Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi*, (1947), 167-177.

³⁶² Chun, bu gerçeğe şöyle işaret etmiştir: “Devlet büyüdükçe, Moğol hâkimleri kendi basit ve ilkel dinlerinin yabancı dinlerle, derin felsefi öğretilerle ve görkemli ritüellerle uyuşmayacağını hissetmeye başladılar ve bir dünya fatihi olarak yeni statülerine uygun dinlere ihtiyaç duyduklarını hissettiler.” Chun, *Seyahatname*, 22.

³⁶³ Cüveynî, Kazvinî, Ebü’l Ferec bunların başında gelmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, 86; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 450; Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, 1950, 2/480.

duruma dikkat çeker.³⁶⁴ Aynı şekilde Cüveynî, Cengiz Han'ın diğer dinlere ve din adamlarına baskı yapmamasını kendisinin dinsiz oluşuna bağlamaktadır.³⁶⁵ Ebü'l-Ferec de aynı kanaati paylaşır ve “Moğollar kendisine kitap gelen bir millet olmadığı için başka inançlara sövüp saymazlar”³⁶⁶ diye belirtir.

Moğolların da yukarıda bahsedilen diğer din mensuplarının ithamlarından rahatsızlık duyduğu ve kendi inançlarını savunma gereği hissettiklerini bize Rubruk'un kayıtları söylemektedir. Rubruk, Moğolların putperest olduğunu ima etmesi üzerine Mengü Han, Hristiyan Rubruk'a huzurundayken “Tanrı size kutsal kitap vermiş fakat siz bunlara uymuyorsunuz. Bize de kâhinleri verdi. Biz onlar ne söylerlerse öyle yapar ve barış içinde yaşarız.”³⁶⁷ diyerek inançlarını özetlemiştir.

Kendine has inanç ve ritüelleri olan Şamanizm ise Gök Tanrı ile beraber Moğolların hayatında mühim bir yer teşkil etmektedir. Kamcılık olarak da adlandırılan Şamanizm, müstakil bir din olmayıp farklı şekilleri bulunan vecde dayalı bir yöntemdir.³⁶⁸ Aynı zamanda tabiatla bulunan ağaçları,³⁶⁹ dağları³⁷⁰ ve suları³⁷¹ canlı olarak gören bir sistemdir.³⁷² Bu yöntemin odağındaki kişi ise mistik otoriteyi temsil eden “Kam” adı verilen kişidir.³⁷³ Bu kişi hayattaki insanlarla ölenler arasındaki teması sağlar, gelecekte haberler verir ve hastaların sıhhatine kavuşmasını sağlar.³⁷⁴ Bu özellikleriyle Hanların ve toplumun nezdinde büyük nüfuza sahiptiler. Moğollar Kamların cinlerle görüştüğüne inanmakta ve onlara danışmadan hiçbir iş yapmamaktaydı.³⁷⁵ Bu din adamları fala bakmakta, bilhassa

³⁶⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 51. Cengiz Han'ın haleflerine “Hiçbir dini tercih etmeyiniz. Her dinin salıklarına aynı surette muamele ediniz.” demesi de bu gerçeğe işaret etmektedir. Bkz. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 136.

³⁶⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 86.

³⁶⁶ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/480-481.

³⁶⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 165.

³⁶⁸ Harun Güngör, “Şamanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 38/325; Cemal Şener, *Şamanizm* (İstanbul: BDS Yayınları, 1996), 11; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, 156-157. Şamanizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan (Ankara: İmge Kitabevi, 2014); İnan, *Şamanizm*.

³⁶⁹ Ağaç kültü hakkında bkz. Seher Arslan, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 1/1 (06 Haziran 2014), 59-71; Metin Özarslan, “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”, *Türkbilgi* 5 (01 Ocak 2003), 94-102.

³⁷⁰ Dağ kültü hakkında bkz. Mustafa Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 13/1 (01 Mart 2013), 165-179; Ahmet Yaşar Ocak, “Dağ (Eski Türkler'de Dağ Kültü)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

³⁷¹ Su kültü hakkında bkz. Atilla Türkyılmaz, “İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları”, *Bilim ve Kültür Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi* 4 (2013), 83-100.

³⁷² Lkhundev, *Türk-Moğol Halklarının Tarihi*, 196.

³⁷³ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 53; Güngör, “Şamanizm”, 38/325.

³⁷⁴ Çoşkun Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: y.y, 1996), 20.

³⁷⁵ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 30; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*; Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 12-14.

koyunun kemiklerinden ve iç organlarından kehanet elde etmekteydi. Moğollar bütün önemli işlerini kehanetlerden çıkan sonuca göre yapmaktaydı.³⁷⁶ Bütün bunlara ilaveten Moğollar arasında çok fazla batıl inancın olduğu da bilinmektedir.

3.1.2. İstiladan Önce Anadolu Türklerinin Din Anlayışı

Selçukluların İslâm ile tanışma serüveni kurucu ataları Selçuk Bey ile başlamaktadır. Bu bağlamda Oğuz Yabgu Devleti'nden (766-1055) bağımsız olma düşüncesiyle ayrılıp maiyetiyle birlikte Cend şehrine giden Selçuk Bey, bölgenin Müslüman olmasını göz önünde bulundurdu ve burada tutunamayacağını anlayıp siyasî nedenlerle Müslüman oldu.³⁷⁷ X. yüzyılın ikinci yarısında olduğu tahmin edilen bu vakadan aşağı yukarı yarım asır sonra, yukarıda bahsettiğimiz üzere torunu Çağrı Bey 1018'de Anadolu'ya ilk seferini yaptı. Aradan geçen bu zaman diliminde Selçuk Bey ve oğullarının dinî düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Tuğrul ve Çağrı Beyler ile bağımsızlığa kavuşup devlet haline gelen Büyük Selçuklular'da ise bazı Hânedan mensuplarının kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Mu'tezile³⁷⁸ mezhebine meyilli olduğu anlaşılmaktadır.

³⁷⁶ Koyunun kürek kemiğine kızgın bir demir çubuk geçirerek fala bakıyorlardı. Çıkan sonuca göre saldırı, ricat, öldürme ve savaş kararları alınıyordu. Simon da Kamların büyücülük ve hayvan iç organları üzerinden kehanet yorumlamada çok bilgili olduklarını, kötü ruhlardan gelen cevapları Tanrı'nın cevabı olarak telakki ettiklerini söylemiştir. Peng Da Ya ise koyunun kürek kemiğinin ateşe atılıp sonrasında karar alındığını, hatta kendisi Tatar hükümdarına giden bir elçilik heyetinde iken Han, elçilerin gitmesi veya kalması konusunda kürek kemiği falı baktırmış ve gitmelerine karar vermiştir. Kendisinin de bu sonuçtan sonra yola koyulduğunu anlatır. Carpini de kurban edilen hayvanların bağırsaklarını inceleyip büyü yaptıklarını, cinlerle konuşup aldıkları cevabın Tanrı'nın cevabı olduğunu zannettiklerini söylemiştir. Monte Crucis ise "Tatarların Sapkınlıklarına Dair" isimli başlık altında onların sihir ilmini iyi bilip şeytandan destek aldığını ve kehanette bulunduklarını söyler. Shao Hung, *Cengiz İmparatorluğu: Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, ed. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 68; Simon de Saint-Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, 12-14; Peng Da Ya, *Cengiz İmparatorluğu: Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, ed. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 95; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 53; Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, 50. Bu aktarılanlar ve elde olan materyallere bakılırsa bu fal şekli en eski Şamanizm kalıntılarından biridir. İnan, *Şamanizm*, 156.

³⁷⁷ Adamları ile yaptığı istişarede "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azınlık halinde kalırız" diye karar verip daha sonra kendilerine İslâm'ı öğretecek birini talep edip Müslüman olmuşlardır. Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1945, 1/292-293. Bu olaydan hemen sonra Selçuk Bey'in Oğuz Yabguluğu'na "Müslümanlar gayrimüslimlere haraç vermez" diyerek bağımsızlığını ilan etmesi gösteriyor ki bu tercih tamamen siyasî saiklerle yapılmıştır.

³⁷⁸ Arapça "i'tezile" kelimesinden türeyen Mu'tezile sözü ayrılanlar manasına gelir. Vâsıl bin Atâ, hocası olan Hasan-ı Basri'nin "büyük bir günah" işleyen insanın mümin kalamayacağı" görüşüne muhalefet etmiş ve tartışmadan sonra ders halkasını terk etmiştir. Hasan-ı Basri'nin "Vâsıl bizden i'tizâl etti" demesi üzerine bu kelime "uzaklaşanlar, ayrılanlar" manasında kullanılmış, daha sonra Vasil b. Ata, Amr bin Ubeyd ile beraber Mu'tezile Mezhebinin kurmuşlardır. Mu'tezile aklı her zaman ön planda tutmuş ve bilgi sistemlerini oluştururken ayet ve hadisleri akıl çerçevesinde yorumlamıştır. Buna bağlı olarak da akılla bağdaşmayan vahyi ya tevil etmişler ya da kabul etmemişlerdir. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391; İbrahim Agah Çubukçu, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1-4 (01 Haziran 1964), 51; Kemal Işık, "Mu'tezile'nin İlk

İbn Tağrıberdî'nin aktardığı bir rivayet bu mezhebe meyledenlerden birinin de Tuğrul Bey olduğunu göstermektedir. Buna göre 1053'te Tuğrul Bey İmam Eş'arî'nin³⁷⁹ Makâlât isimli eserini okumuş, Eş'arî'nin "Halku'l-Kur'ân"³⁸⁰ meselesinde Mu'tezile'ye muhalefet ettiğini görünce Eş'arî'nin hutbelerde lanetlenmesi emrini vermiştir.³⁸¹ Eş'arîler bunun üzerine sultanın huzuruna çıkıp bundan şikâyet etmiş ve lanetlenmenin kaldırılmasını talep etmiştir. Tuğrul Bey ise onlara "Eş'arî'nin bid'atçı olduğunu, çünkü Mu'tezile'nin Kur'ân-ı Kerîm'in Allah'ın sözü olduğunu ispat ettiği halde Eş'arî'nin buna muhalefet edip bunu hak ettiğini" söylemiştir.³⁸²

İlerleyen süreçte bu lanetlenme işine son verilmiş olsa da bu yaşananlar bize Tuğrul Bey'in kelimî meselelere vukûfiyetini ve Mu'tezile inancına yakın olduğunu gösterir.³⁸³ Mu'tezile itikadına sahip olan Kunderî'yi vezirlik makamına getirmesi³⁸⁴ de bunu destekler mahiyettedir. Tuğrul Bey'in kaynaklarda hanefî olduğunun söylenmesi bu durumu değiştirmez. Zira Mu'tezile mensupları amelde hanefî fikhını esas aldıkları için bilhassa o dönemde hanefî dendiğinde Mu'tezile de akla gelmektedir. Mu'tezile geleneğinin Selçukluların hükümet ettiği bölgeye yakın olan Harezm coğrafyasında devam etmesi bu durumu göstermektedir.³⁸⁵

Osman Turan'ın nakline göre Fahreddin Râzî (ö. 1209) Gürgenç'i ziyaretinde bu şehrin tamamının Buhara'da ise büyük bir kısmının Mu'tezile mezhebine mensup olduğunu

Kurucusu Vasil b. Ata ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (1981), 343.

³⁷⁹ İsmi Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö.935-36) olup önce Mu'tezile okulunda yetişen sonra da onların görüşlerinden dönüp kendi görüşlerinden müteşekkil olan Eş'ariyye kelim mezhebinin kurucusu. Bkz. İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Eş'arî, Ebû'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

³⁸⁰ Bu kavram Ehli sünnet âlimlerinin "Kur'ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir" tezine karşı Mu'tezile'nin, mushafın mahluk (yaratılmış) ve ayetlerinin de Allah'ın bizatihi sözü olduğunu savunması üzerine yaşanan ihtilafın adıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

³⁸¹ Bu olaydan sonra önemli ehli sünnet âlimleri Irak ve Hicaz bölgesine göç ettiler. Meşhur âlim İmâmü'l Haremeyn Cüveynî, Ebû İshak-ı Şirâzî ve Ebû Kasım Kuşeyrî bunların önde gelenleridir. Mehmet Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet* (Alfa Yayınları, 2022), 23.

³⁸² Ebû'l- Mehasin Cemalüddin Yusuf b. Tağrıberdî el- Atabekî İbn Tağrıberdî, *en- Nücumü'z- zahire fî müluki Mısır ve'l- Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin (Beyrut: Darü'l- Kütübi'l- İlmiyye, 1992), 5/54.

³⁸³ Bu durum vezir Kunderî'nin idamından sonra değişecek özellikle vezir Nizamü'l Mülk'ün gayretleriyle Eş'arî-Şâfiî çizgisi Büyük Selçuklular'da daha ağır basacaktır. Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 23. Ayrıca bu dönemdeki Hanefî-Şâfiî rekabeti ve dönemin dinî atmosferi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2012).

³⁸⁴ Şerafeddin Yaltkaya, "Selçukiler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925), 101; Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 23.

³⁸⁵ Mu'tezile'nin yayıldığı bölgelerle alakalı bkz. Çelebi, "Mu'tezile", 31/397-398. Ebû Reyhan el- Beyrûnî ve ünlü Müfessir ez-Zemahşerî Harezm bölgesinden çıkan âlimlerdir ve Mu'tezile mezhebine mensuptur. Belirttiğimiz gibi ikisi de amelde hanefidir.

belirtmiş ve bu mezhebin XIII. asırda hala bu kadar yaygın olmasına şaşırmıştır.³⁸⁶ Bilhassa Harzemşahların başkenti Gürgeç şehrinde Kelam ilmi ve münazaraları o kadar yaygındı ki insanlar çarşıda pazarda taassup göstermeksizin münazara yapıyorlardı. Delilsiz veya kaba konuşan olunca da onun derhal sözü kesiliyordu. Barthold da bu duruma dikkat çekmiş Kazvîni (ö. 1283) ve İbn Battûta'nın (ö. 1368-69) verdiği bilgidен hareketle Harezm coğrafyasında Moğol istilasından sonra bile Mu'tezile mezhebinin devam ettiğini fakat Moğolların İslam'a girmesinden sonra halkın mezhebini gizli tuttuğunu söylemiştir.³⁸⁷

Türkiye Selçukluları'na gelince onlar ataları Büyük Selçuklu hükümdarları gibi ateşli mezhep savunucuları olmamakla beraber³⁸⁸ bilhassa ilk hükümdarlara bakınca onlardaki Mu'tezile etkisini görmek zor değildir. İbnü'l-Esîr'in, İznik'i fethederek Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Süleyman Şah'ın babası Kutalmış hakkında anlattıkları, bu görüşü kuvvetlendirmektedir:

“Şaşılacak şeydir ki, Kutalmış Türk olmasına rağmen astronomi ilmini çok iyi biliyordu. Bundan başka felsefe geleneği ile ilgili bilimleri de biliyordu. Kendisinden sonra oğulları ve ahfadı da felsefe geleneğinden gelen ilimleri öğrenmeye devam ettiler ve bu alanda isim yapmış olan bilim adamlarını himayelerine aldılar. Bu durum onların dinî inançlarında pürüz meydana getirdi.”³⁸⁹

Eş'arî- Şâfiî çizgide olan İbnü'l-Esîr, burada Kutalmış'ın felsefe ve astronomi ile meşgul olmasını hoş karşılamamıştı. Bu durumun “onun dinî inançlarında pürüz meydana getirdiğini” düşünmesi, Kutalmış'ın dinî yönden İbnü'l-Esîr ile aynı bakış açısına sahip olmadığını gösterir. Felsefe geleneğinin, Mu'tezile'nin Yunan felsefesine dayanan düşünceler üzerine bina edildiği hatırdа tutulursa, Kutalmış'ın da Mu'tezile mezhebine meyyal olduğu tahmin edilebilir. İbnü'l-Esîr'in ayrıca Kutalmış'ın soyundan gelen Türkiye Selçuklu hükümdarlarının da bu düşüncede olup felsefecileri himaye ettiğini belirtmesi,³⁹⁰ bu düşünme tarzının ondan sonra da devam ettiğini düşündürmektedir.

³⁸⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2020), 323-324.

³⁸⁷ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 119.

³⁸⁸ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 216.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 49.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 49.

Felsefî geleneğin Selçuklu Hânedanı'nda oluşmasını sağlayan kişinin sonradan Danişmentliler beyliğini kuracak olan Danişment Ali Taylu³⁹¹ olduğu söylenir.³⁹² Daha sonra Danişment illerinde diğer yerlere nazaran özellikle akli ilimlere yönelik eserler telif edilmesi bu görüşü doğrular niteliktedir. Örneğin Anadolu'da telif edilen ilk eserlerden Melik Ahmed Gazi'ye ithaf edilen “Keşfü'l-akabe”³⁹³ isimli eserin astronomi ve felsefeye dair olması ve bu kitapta Melik Gazi'nin, “fazıl ve filozofların yanı başında toplandığı kişi”³⁹⁴ olarak nitelenmesi onun akli ilimlere öncelik verdiğini göstermektedir. Danişmentliler bu geleneği daha sonra da devam ettirmiştir.

İbnü'l-Esîr'in kaydına dayanarak Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın (1077-1086) da bu görüşte olduğu tahmin edilebilir. I. Mesut'un (1116-1156) huzurunda yaşanan tartışma ise ilk dönem sultanlarının dinî anlayışlarını ortaya koyması bakımından fevkalade önemlidir. Kâsânî ve Şa'rânî arasında geçen münazarada bir konuda Kâsânî, rakibini Mu'tezile'nin görüşünü savunmakla itham edip ona kırbaçıyla vurmuştur. Buna sinirlenen Sultan Mesut ona Konya'yı terk etmesini söylese de vezirin araya girmesiyle Halep Sultanı Nûreddin Zengî'ye elçilik vazifesiyle gönderilmesine karar verilmiştir.³⁹⁵ Sultan, Kâsânî'nin Mu'tezile'yi bid'atçilikle suçlamasından dolayı onu göndermiş olabileceği gibi huzurunda yapılan saygısızlığa da kızmış olması mümkündür. Hangisi olursa olsun bu durum Konya ile Halep arasındaki dinî anlayış farkını göstermesi bakımından önemlidir.³⁹⁶

³⁹¹ Zeki Velidi Togan, Danişmend Ali Taylu'nun Harezmli bir Türkmen olup Selçuklu Hanedanı'nın muallimi olduğunu söyler. Selçuklu Hanedanı ile kuvvetli akrabalık bağları olduğunu da ekler. Osman Turan ise Ali Taylu'nun Kutalmış'ın kayınpederi olup kendisinden sonra nesillerinin de kız alıp vermek suretiyle Selçuklular ile sıhriyet bağıını uzun süre devam ettirdiğini belirtir. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/274; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 142-143.

³⁹² Mikail Bayram, “Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (01 Aralık 2005), 135.

³⁹³ Anadolu'da telif edilen ilk eser üzerine tartışma için bkz. Mikail Bayram, *Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser “Keşfü'l-akabe”* (Konya, 1981); a.mlf. “Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, *Erdem* 12/36 (07 Mayıs 2000), 899-906.

³⁹⁴ Bayram, “Danişmend Oğulları'nın Siyaseti”, 138.

³⁹⁵ Halep'e gidince ulema ve talebeler arasında büyük ilgi gördü ve Nûreddin Zengî onu Halâviyye Medresesi'ne tayin etti. Ömrünün sonuna kadar burada derse devam eden Kâsânî 1191'te vefat etmiştir. Ferhat Koca, “Kâsânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/531. Osman Turan bu tartışmanın II. Kılıçarslan'ın huzurunda vuku bulduğunu söyler. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 256.

³⁹⁶ Bu farkın en bariz belirtisi Anadolu'da büyük itibar gören ve hatta kitaplarından birini II. Kılıçarslan'ın oğlu Berkıyruk'a ithaf eden Sühreverdî'nin, Halep'e gidince oradaki ulema ile muhtelif kelâmî meselelerde tartışması sonucu zındıklıkla itham edilip akabinde idamla cezalandırılmasıdır. Sühreverdî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Kutluer, “Sühreverdî, Maktûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan (1156-1192) da bu geleneği devam ettirmiş, âlimlere ve bilhassa felsefecilere huzurunda ilmî münazaralar yaptırmıştır.³⁹⁷ Hatta Halep hükümdarı Nûreddin Zengî felsefeye düşkünlüğü ve müsamahalı düşünceleri sebebiyle onu “zındık” olarak görüp kendisinden imanını yenilemesini istemiştir.³⁹⁸ II. Kılıçarslan ise buna mukabil ülkesindeki dar görüşlü şahısların Nûreddin Zengî’nin yanına gitmesini tavsiye etmekteydi.³⁹⁹ Sultanın diğer oğlu, aynı zamanda Danişment vilayetinin meliki olan II. Süleyman Şah (1196-1204) hakkında İbnü’l-Esîr şunları kaydeder:

“... Fakat halk onun itikadının bozuk olduğunu söylerdi. Rivayete göre Rükneddin Süleyman felsefî bir ekole inanırdı. Bu mezhebe mensup olmakla itham edilen herkes ona sığınırdı.”⁴⁰⁰

İbn Arabî tarafından Sultan I. İzzeddin Keykâvus’a (1211-1220) gönderilen ve gayrimüslimlere karşı yeterince kısıtlama getirilmediği tenkitini içeren mektup da Selçuklu hükümetinin katı bir dinî anlayışının olmadığını göstermektedir.⁴⁰¹ Yine bu dönemde Anadolu’ya gelen Ömer b. Muhammed es- Sâvî “Akaid-i ehl-i sünnet” isimli eserini yazma sebebini açıklarken şu sözlere yer vermiştir:

“Diyar-ı Rum’a geldim. Herkesin ilm-i nucûm (astronomi) ile uğraşmakta olduğunu, dinî ilimlerden bî-haber olduklarını gördüm.”⁴⁰²

XII. yüzyılda ömrünün 35-36 senesini Kayseri’de geçiren Hübeyş b. İbrahim Tiflisî’nin 25 kadar eserinin tamamına yakını tabiat ve pozitif ilimler üzerinedir ki bunların arasında Mu‘tezile’nin ünlü müfessiri Zemahşerî’nin (ö.1145) bazı eserlerinin tercümeleri olması yukarıdan beri anlattıklarımızı destekler niteliktedir.⁴⁰³

Bütün bu anlatılanlardan çıkan sonuç, Tuğrul Bey’den bu tarafa Kutalmış ve diğer Türkiye Selçuklu Hânedanı’nın ilk mensuplarının Mu‘tezile eğilimli ve felsefeye temayüllü şahsiyetler olduğudur. 1071’den sonraki 130 yıllık dönemde telif edilen eserlerin muhtevası da bunu gösterir niteliktedir.⁴⁰⁴ Bu eserler esas konumuzun sınırlarını aşacağı için detaya girmeyeceğiz.⁴⁰⁵ Bu ahval bilhassa XIII. asırdaki Moğol istilasını sebebiyle Anadolu’ya göç

³⁹⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 255.

³⁹⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 256; Gordlevskiy, *Küçük Asya’da Selçuklular*, 267.

³⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi: Kaynakları ve Etkileri* (İstanbul: Cem Yayınları, 1998), 172.

⁴⁰⁰ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 167.

⁴⁰¹ Mahmud Erol Kılıç, “İbnü’l-Arabî’nin I. İzzeddin Keykavus’a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasi Tarihine Bakış”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II* (2001), 19-23.

⁴⁰² Bayram, “Danişmend Oğulları’nın Siyaseti”, 139.

⁴⁰³ Bayram, “Danişmend Oğulları’nın Siyaseti”, 140.

⁴⁰⁴ Bayram, “Danişmend Oğulları’nın Siyaseti”, 139.

⁴⁰⁵ Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kartal, *Yunus Emre’nin Anadolu’sunda Kültürel ve Entelektüel Hayat*, ed. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012); İsmail Hakkı

eden tasavvuf menşeli kişiler vesilesiyle akamete uğrayacak, ilmî ve fikrî hareketler tarikatlar ve mistisizm lehine değişecek ki bu tezimizin ilerleyen bölümlerinin konusunu teşkil etmektedir.

Anlatılan hususlar hânedan, onların desteklediği entelektüeller ve hitap ettikleri şehirli kimseler olduğundan Anadolu’da sayıları oldukça kalabalık olan göçebe Türkmenlerin din anlayışı ile aralarındaki farka da dikkat çekmekte fayda vardır. Kentlerde yaşayan insanlar medrese temelli kitabî-sünnî İslâm’ı benimserken, daha çok göçebe ve uçlarda ikamet eden Türkmenler şifahî-geleneksel din anlayışına sahipti.⁴⁰⁶ Bunun en mühim sebebi Büyük Selçuklular’ın Türkmenleri Anadolu’ya gönderme politikasının bir gereği olarak XI. asrın ortalarından beri sürekli devam eden göçlerdir. Göç eden kitle⁴⁰⁷ oturmuş ve hazmedilmiş bir din anlayışı taşımadığından eski dinlerinden kalan alışkanlıklarına devam etmekteydiler.⁴⁰⁸ İlmi tedrisat veren yerlerden uzak yaşamaları sebebi ile de dinlerini medrese Hocaları yerine “dede, baba” dedikleri ateşli vaaz veren kişilerden öğrenmekteydiler.⁴⁰⁹

İslâm’ın fikhî kurallarına tam riayet etmeseler de inançlarına gayet samimi bir şekilde bağlı olan bu insanların Anadolu’daki İslâmlaşma faaliyetine epey katkı yaptıkları inkâr edilemez bir gerçektir. Bilhassa uç bölgelerde oldukları için gaza ve cihad faaliyetlerinde bulunmaları bir yana, inançlarının katı olmamasından dolayı da gayr-i müslim insanların İslâm’a girmesinde rol oynamışlardır.⁴¹⁰

Uzunçarşılı, “12. ve 13. Asırlarda Anadolu’da Fikir Hareketleri ile İçtimai Müesseselere Bir Bakış” (3. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), 287-306; Bayram, “Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”.

⁴⁰⁶ Mehmet Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 47-48.

⁴⁰⁷ Anadolu’ya muhaceret eden Türkmen kitlenin 1-2 milyon arası olduğu tahmin edilmektedir. Metin Bozkuş, “Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dinî ve Mezhebi Yapı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (15 Aralık 2001), 250.

⁴⁰⁸ Türkmenlerde eski âdetlerin devamı ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003); a.mlf. *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri: Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013); a.mlf. *Türk Sufiliğine Bakışlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

⁴⁰⁹ Bozkuş, “Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dinî ve Mezhebi Yapı”, 250.

⁴¹⁰ Ahmet Bağlıoğlu, “Türkler’de İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (30 Haziran 1997), 220; Osman Çetin, *Anadoluda İslamiyetin Yayılışı* (İstanbul: Maarifet Yayınları, 1990), 142. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021).

3.1.3. İstila Sonrası Anadolu'ya Gelenler ve Oluşan Dinî Zümreler

Doğu Anadolu'da faal olan Kâzerûnîler'i⁴¹¹ dışarıda tutarsak XI. ve XII. yüzyıllarda Anadolu'da herhangi bir tasavvufî grubun olduğu bilinmemektedir. XIII. yüzyılda ise durum tamamen değişmiş, izah edileceği üzere Türkistan ve Horasan coğrafyasından gelen Vefâîlik, Rifâîlik, Evhadîlik, Kübrevîlik, Ekberîlik ve Kalenderîlik gibi gruplar Anadolu'da kendini kabul ettirip kök salmışlardır.⁴¹²

Moğol istilasının Maverâünnehir bölgesini tarumar etmesi üzerine başta Harezm coğrafyası olmak üzere, Irak'tan ve İran'dan birçok sûfî ve derviş Anadolu'ya göç etmişti.⁴¹³ Anadolu'nun henüz istilaya uğramayan bir yer olması ve bu coğrafyanın müsamahalı görüşe sahip olması bunun mühim sebeplerindendir.⁴¹⁴ Selçuklu sultanlarının gelen sûfilere vakıf arazileri tahsis edip ekonomik bakımdan destek vermeleri de bu muhacerette etkili gözükmemektedir. Bu desteğin en mühim sebebi İslâm kültürünü Anadolu'da yaygınlaştırmak ve nüfusun az olduğu bölgelere yerleşimci iskân etmektir. Aynı zamanda bu sûfiler devlet tarafından devamlı kontrole tabi tutulmuş ve bunlar aracılığıyla halk nezdindeki devlet otoritesi de sağlamlaştırılmak istenmiştir.⁴¹⁵ Böylelikle Anadolu, tasavvuf zümreleri için âdeti cennet olmuştur.⁴¹⁶ Şeyh Evhadüddin Kirmânî Anadolu'yu tavsif ederken şu cümleleri kullanmıştır:

“Ben bu belde de hiç mahrum olmadım ve bu memleket hiçbir ihtiyaç sahibinin mahrum, muratsız ve umutsuz olarak dönmediği bir yerdir”⁴¹⁷

Şeyhin değerlendirmesi bu diyarın sûfilerin gözündeki cazibesini ifade etmesi bakımından önemlidir. Önceleri göçler bu sebeplerle yapılmışken Selçuklu Devleti Moğol

⁴¹¹ Bu tarikat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, “Kâzerûniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁴¹² Rauf Kahraman Ürkmez, *Menâkıbnamelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda Tasavvufî Zümreler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 158.

⁴¹³ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 200; a.mlf. *Anadolu'da İslamiyet*, 33.

⁴¹⁴ Resul Ay, “XIV. Yüzyıl Beylikler Dünyasına Yeniden Bakmak: Selçuklu Mirasının İki Farklı Tezahürü ve Orta Anadolu'da Özgün Siyasi Yapılanma”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 16.

⁴¹⁵ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 148.

⁴¹⁶ XIII. yüzyıl Anadolu dinî hayatı üzerine bilhassa XX. yüzyılda oryantalistler tarafından yapılan çeşitli çalışmalar için bkz. Frederick William Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, ed. Kamil Akarsu, çev. Ragıp Hulusi (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 2000); Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, ed. Mustafa Everdi, çev. Ragıp Hulusi (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1998); Franz Babinger, *Anadolu'da İslamiyet*, ed. Mehmet Kanar, çev. Ragıp Hulusi (İstanbul: İnsan yayınları, 1996).

⁴¹⁷ Mikâil Bayram, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Namesi* (İstanbul: Kardelen Yayınları, 2005), 131.

boyunduruğuna girdikten ve devlet otoritesi zayıfladıktan sonra ise dinî grupların yayılma hızı daha da artmıştır.⁴¹⁸

Yesevîlik, Ahmed Yesevî'nin⁴¹⁹ (ö. 1166) kurduğu; sünnet, tasavvuf ve melâmîliği birleştiren ve Türk kimliğini en fazla yansıtan tarikattır.⁴²⁰ XIII. asrın ikinci yarısında Moğol istilasına sebebiyle Anadolu'ya gelen Yesevî dervişler⁴²¹ çıkış bölgesi olan Orta Asya'da sünî ağırlıkta iken bilhassa Anadolu ve Rumeli'de heterodoks kimliğe bürünmüştür.⁴²² Özellikle göçebe Türkmenler içinde İslâm'ın yayılmasında büyük rolü olmuştur.⁴²³ Yesevîye tarikatı bu topluluklara belli İslâmî kurallara uymayı öğretmekle beraber geleneksel ve bağdaştırıcı bir din anlayışına sahipti. Bu akımdan etkilenenlerin başında Hacı Bektâş-ı Velî gelirken aynı zamanda Babaî hareketin temsilcileri de büyük tesir altında kalmışlardır.⁴²⁴

Kübrevîye tarikatının banisi olan Necmeddin Kübrâ (ö. 1221) hem dinî hem de tasavvufî sahada önde gelen İranlı sûfilerden biridir.⁴²⁵ Medrese eğitiminden sonra tekke muhitiyle tanışan Necmeddin Kübrâ tasavvufa dair birçok eser kaleme almıştır.⁴²⁶ Tasavvuf anlayışı sade ve zühde dayalı idi.⁴²⁷ Moğolların Harezm ülkesini istilasında onlarla mücadele ederken 1221'de vefat etti.⁴²⁸ İstila haberini aldığı anda halifelerine muhtelif coğrafyalara yayılıp tebliğle devam etmelerini söylemişti. Bunlardan Anadolu'yu seçen Celâleddin Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled, Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî ve Necmeddin Dâye Kübrevîye'nin en mühim temsilcileridir.⁴²⁹

⁴¹⁸ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu'da XIII. Yüzyılda Derviş Tarikatları ve Sosyal Zümreleri" (Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997), 19.

⁴¹⁹ Ahmed Yesevî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989).

⁴²⁰ Ethem Cebecioğlu, "Hoca Ahmed Yesevi (ö.562/1167)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993), 91-93.

⁴²¹ Hayati Develi, *Ahmed Yesevi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1999), 41.

⁴²² Irène Mélikoff, *Uyur Idik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Demos Yayınları, 2006), 163-164.

⁴²³ Muammer Gül, *İslamın Batını Çehresi: Dağlar, Çöller, Bataklıklar* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 125-126.

⁴²⁴ Haşim Şahin, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler: (1299-1402)*, ; (İstanbul : Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 42.

⁴²⁵ Necmeddin Kübrâ, *Tasavvufta On Esas: (Usulu'l-aşere şerhleri)*, ed. Süleyman Gökbulut (İstanbul: İnsan yayınları, 2010), 9-10.

⁴²⁶ Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/499.

⁴²⁷ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 92.

⁴²⁸ Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni: Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı* (İstanbul: Şema Yayınevi, 2006), 204-205; Süleyman Gökbulut, *Necmeddin-i Kübrâ: Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 35-47.

⁴²⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce", *Genel Türk Tarihi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 431; a.mlf. "Türkiye Selçukluları Devrinde Şehirli Tasavvufî Düşünce Yahut Mevlana'yı Yetiştiren Ortam", 2003, 23-24,27.

Tasavvufun en tanınmış simalarından olan Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö.1273) de Moğol istilası sebebiyle Anadolu'ya göç edenlerden biridir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden olan Bahâeddin Veled, Celâleddin Rûmî'nin babasıdır ve Moğollar Harezm ülkesini işgal etmeden evvel 1212 yılında Anadolu'ya doğru yola çıkmıştır.⁴³⁰ Evvela Hanefî-Mâtürîdî çizgide bir medrese eğitimi alan Rûmî, daha sonra Konya'da karşılaşacağı Kalenderî şeyhi Şems-i Tebrîzî'nin etkisinde kalarak tamamen cezbe ve şiir eksenli mistik bir din anlayışına bürünecektir.⁴³¹ Onun hayatını tam anlamıyla idrak edebilmek ancak devrin konjonktürünü bilmekle mümkün olmaktadır. Siyasî, sosyal ve dinî olguları bilmeden Celâleddin Rûmî'nin girift ilişkilere sahip hayatını anlayabilmek mümkün gözükmemektedir.⁴³² Mevlevîlik, Rûmî'nin vefatından sonra halifesi Hüsâmeddin Çelebi (ö.1284)⁴³³, oğlu Sultan Veled (ö.1312)⁴³⁴ ve torunu Ârif Çelebi (ö.1320)⁴³⁵ zamanında teşkilatlanıp belli kuralları olan bir tarikat halini alacaktır.⁴³⁶ Celâleddin Rûmî Mevlevîliğin felsefî nazariyesini, oğlu Sultan Veled teşkilatlanmasını, torunu Ârif Çelebi musikisini geliştirirken, Âbid Çelebi (ö.1498) de semâya son şeklini verip Mevlevîliği müesseseleştirmiştir.⁴³⁷

Kurucusu Seyyid Ahmed Rifâî (ö.1182)⁴³⁸ olan Rifâîyye tarikatı da XIII. asırda Anadolu'da yayıldığını bildiğimiz dinî gruplardan biridir. Rifâî dervişlerin Anadolu'ya geliş serüveninin

⁴³⁰ Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddin*, çev. Feridun Nâfız Uzluk (Konya: TC. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, ts.), 51-57.

⁴³¹ Ocak, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce", 433.

⁴³² Ocak, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce", 433; a.mlf *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 88. Hakkında en çok araştırma yapılan sûfilerden olan Mevlânâ'nın bibliyografyası için bkz. Mehmet Önder vd., *Mevlânâ Bibliyografyası* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973); Adnan Karaismailoğlu, "Mevlânâ Kongrelerinde Sunulmuş Olan Tebliğler", 2004, 5-6. Ayrıca hayatı ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin: Hayati, Felsefesi, Eserleri, Eserlerinden Secmeler* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2010); Franklin Lewis, *Mevlana: Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı: Mevlana Celaleddin Rumi'nin Hayati, Öğretisi Ve Şiiri*, çev. Gül Çağalı Güven - Hamide Koyukan (Kabalcı Yayınevi, 2010); Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddin*; Kolektif, *Mevlana: Hayatı Şahsiyeti Fikirleri* (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2017). Ayrıca Celâleddin Rûmî'nin yaşadığı devrin siyasî, sosyal ve kültürel yapısı hakkında bkz. Mehmet Aydın, "Hz Mevlana'nın Yaşadığı Devrin Sosyal Yapısı" (2. Milli Mevlana Kongresi, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1986), 279-286.

⁴³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Ahmet Sevgi, "Hüsâmeddin Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

⁴³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Veyis Değirmençay, "Sultan Veled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

⁴³⁵ Tahsin Yazıcı, "Ârif Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

⁴³⁶ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılâp kitabevi, 2006), 22-45, 62-75.

⁴³⁷ Kadir Özköşe, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (15 Haziran 2003), 262.

⁴³⁸ Hayatı, eserleri ve menkıbeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Tahralı, "Ahmed er-Rifâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989); Yunus eş-Şeyh İbrahim es-Samarrai, *Seyyid Ahmed Rifai Hayatı ve Eserleri*, çev. Münir Atalar (İstanbul: İlkharf Yayınları, 2013).

Moğol istilası ile alakası olup olmadığına dair elimizde kesin bilgiler olmasa da tanınmış Rifâî Şeyhi Şemseddin Muhammed Rifâî'ye (ö.1273) dair menkıbelerden anlaşıyor ki bu grup da Anadolu'ya XIII. yüzyılın ikinci yarısında gelmiştir.⁴³⁹ Bu durum onların büyük ihtimalle istila sonucunda bu coğrafyaya geldiğini göstermektedir. Bilhassa XIV. asırdan sonra Anadolu'da tekkeleri çoğalan Rifâîyye tarikatının da Mevlevîlik gibi şehirli çevrelerde yayılmakla beraber onlara nazaran Türk-Moğol Şamanizmi'nden daha çok etkilendikleri bilinmektedir.⁴⁴⁰ Dervişlerinin yılanlarla oynayıp ateşi ritüellerinin merkezine koymaları⁴⁴¹ bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Anadolu'da yayılan diğer bir tarikat ise kurucusu Ebû İshak Kâzerûnî (ö.1034)⁴⁴² olan Kâzerûnîyye'dir.⁴⁴³ Moğol istilasından önce Anadolu'da varlığı bilinen tek tarikat olan Kâzerûnîyye'nin XIV-XV. asırlarda etkisinin çoğalması ve tekkelerinin yayılması göz önünde bulundurulduğunda istilayla ilişkilendirilmesi mümkün görünmektedir. Köprülü de Aksaraylı bir şeyhin zâviye⁴⁴⁴ kitabesine dayanarak bu görüşü savunmaktadır.⁴⁴⁵ Konya'da Karamanoğulları tarafından onlara geç bir tarih olan 1418'de tekke yapılması⁴⁴⁶ bu görüşü desteklemektedir. Osmanlı zamanında daha etkili olan bu tarikatın müritleri diğerlerine nazaran daha reaksiyoner olup savaşçı tabiatlarıyla öne çıkmış, bilhassa uç bölgelerde bulunan tekkeleri vesilesiyle de cihad faaliyetlerinde yer almışlardır.⁴⁴⁷

Kalabalık gruplar halinde istiladan kaçan bir diğer zümre de Kalenderîlerdir.⁴⁴⁸ X. asırda bekar, başıboş ve dünya nimetlerinden yüz çevirip gezen dervişleri ifade etmek için kullanılan "Kalender" kelimesi, daha sonra bir sûfilik hareketi olarak ortaya çıkmış ve "Kalenderîlik" ismiyle anılmıştır. Bu kelime herhangi bir tarikatın ismi değil bu hareketin genel adıdır. XIII. yüzyılda Cemâleddin Sâvî (ö.1232-1233) ile birlikte Kalenderîlik bir

⁴³⁹ Ürkmez, *Selçuklu Anadolu'su'nda Tasavvufi Zümreler*, 83-84.

⁴⁴⁰ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 96.

⁴⁴¹ Eflâkî bunlara ilaveten; kızgın demiri ağızlarına soktuklarını, kamçıdan kan akıttıklarını ve sıpaya bindiklerini söylemekle birlikte Konya halkının bu gibi şeyleri pek az gördüğünü de eklemektedir. Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 528.

⁴⁴² Ebû İshak Kâzerûnî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, "Kâzerûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁴⁴³ Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, ed. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara, çev. Lamii Çelebi (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 399.

⁴⁴⁴ Zâviye, yolcu dervişler ve ihtiyaç sahiplerinin misafir edildikleri küçük tekkelere verilen isimdir. Abdülbâki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985), 17.

⁴⁴⁵ Şakir Turan, *XIII. yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya Göçler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 46.

⁴⁴⁶ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 11.

⁴⁴⁷ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 100.

⁴⁴⁸ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 33-34.

tarikat kimliğine kavuşmuştur.⁴⁴⁹ Kalenderîliğin, Cavlakî ve Haydarî gibi isimlerle anılması bu prensibi benimseyen tarikatlar olmalarındandır. Bundan dolayı Kalenderîliğin kuralları belli olan yekpare bir yapı olmadığını bilmemiz lazımdır.⁴⁵⁰ Tasavvuf, Hurûfîlik ve Şîânın yanında Hint mistisizmi de Kalenderîliğe ciddi anlamda tesir eden olgulardır.⁴⁵¹ Bu dervişler fikhî ve toplumsal kurallara aldırış etmiyor, dinen her şeyin mübah olduğunu savunup ibadetlerini yerine getirmeyip haşhaş ve kenevir gibi uyuşturucu madde kullanıyor, maişetini dilenerek kazanıyor, ortalıkta alışık olmadık yarı çıplak garip kıyafetlerle gezip değişik şekilde saç, sakal, kaş ve bıyıklarını tıraş ediyor ve aşağı tabaka muhtaç insanlardan oluşuyordu.⁴⁵² Bununla birlikte bu zümrenin içinde istisna kabilinden yüksek düşünceli dervişler de vardı.⁴⁵³ Sühreverdî bu sebeplerle onları ağır bir şekilde tenkit etmiştir⁴⁵⁴ ki bu durum tasavvuf çevrelerinin bile rahatsızlığını gösterir. Karamustafa bu hareketi “yeni zühht hareketi” diye tanımlayıp, “zahitliğin toplumsal sapkınlık yoluyla ifade edildiği yaşam biçimi” olarak özetlemektedir.⁴⁵⁵

Yesevîlik ve Kalenderîliğin karışımından ibaret olan Haydarîyye tarikatını ise müstakil değil Kalenderîlik başlığı altında incelemek daha doğru olacaktır. Zira ifade ettiğimiz üzere bu prensibi benimseyen bütün tarikatlara Kalenderî denilmiştir. Kudbeddin Haydar’a (ö. 1221) nispet edilen Haydarîyye de bunlardan biridir. İstila ile birlikte Anadolu’ya gelen bu dervişlerin inançları Cavlakî-Kalenderî dervişlerle aynı olmakla beraber dünya nimetlerinden yüz çevirdiklerinin göstergesi olarak boyunlarına taktıkları demir halka ile onlardan ayrılmışlardır.⁴⁵⁶

Ebû'l-Vefâ Bağdâdî (ö.1107) tarafından kurulan Vefâiyye⁴⁵⁷ tarikatı, başta Dede Garkın ve Baba İlyas’ın faaliyetleri ile Anadolu’yu siyasî, dinî ve toplumsal olarak önemli ölçüde etkilemiştir. Baba İlyas’ın torunu Elvan Çelebi ve onun soyundan gelen Âşıkpâşazâde’nin eserleri Vefâiyye tarikatı hakkında detaylı bilgiler içerir.⁴⁵⁸ Elvan Çelebi’nin naklettiği

⁴⁴⁹ Nihat Azamat, “Kalenderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁴⁵⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 3-33.

⁴⁵¹ Ocak, *Kalenderîler*, 141-160.

⁴⁵² Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları: İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 17.

⁴⁵³ Ocak, *Kalenderîler*, 62.

⁴⁵⁴ Köprülü, *Anadolu’da İslamiyet*, 35.

⁴⁵⁵ Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, 23.

⁴⁵⁶ Ocak, *Babailer İsyanı*, 73-74.

⁴⁵⁷ Vefâiyye tarikatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haşim Şahin, “Vefâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

⁴⁵⁸ Haşim Şahin, “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 70 (11 Temmuz 2014), 43-44.

malumata göre Dede Garkın 1220 civarında Moğol istilasını sebebiyle Anadolu'ya gelmiştir. Elvan Çelebi'ye göre o, Baba İlyas'ın halifelerindendir. Bu duruma göre de Dede Garkın'ın bir Vefâî şeyhi olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵⁹ Heterodoks yapıların başında gelen bu zümre, iktidarla siyasî ve ekonomik konularda karşı karşıya gelmiş ve Baba İlyas (ö. 1240) tarafından başlatılan Babaî İsyanı vuku bulmuştur. Bununla da kalmamış Babaîler'in isyandan sonra takibata uğradıkları için başka tarikatlara sızmaları, devlet ile muhtelif konularda sıkıntıları olan ama karşı çıkacak cesareti olmayan gruplara da sosyal taban teşkil etmiştir.⁴⁶⁰

Anadolu'daki Horasan Melâmetî zümresine bağlı olup XIII. asra damgasını vuran önemli kişilerden biri de, muhtemelen istilalar sebebiyle Horasan'dan gelen Hacı Bektâş-ı Velî'dir (ö. 1271).⁴⁶¹ Hayatı hakkında kesin bilgiler olmasa da Eflâkî, Elvan Çelebi ve Âşıkpaşazâde'nin kayıtlarından, onun Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin çağdaşı olup Baba İlyas'ın halifesi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶² Hacı Bektâş-ı Velî tahminen Yesevî ve Haydarî ekolünden olup Anadolu'ya geldiği zamanda Baba İlyas'a bağlanıp Vefâîliğe intisap etmiştir.⁴⁶³ Kardeşi Menteş'in Babaî isyanına katılıp öldüğü bilinirken Hacı Bektâş-ı Velî'nin isyana iştirak edip etmediği hususu muallaktır.⁴⁶⁴ Onun din anlayışı şamanist motiflerin ağır bastığı⁴⁶⁵ cezbeyle ön plana alan, geniş hoşgörü sayesinde gayri müslimlerin her türlü aykırı hareketini sorgulamadan kabul edip onların eski âdetlerinin İslâm içinde devam etmesine müsaade eden bağdaştırmacı (senkretik) bir anlayıştı.⁴⁶⁶ Eflâkî'nin, Hacı Bektâş-ı Velî'yi anlatırken “marifetle dolu ve aydın bir kalbe sahip olmasına rağmen şeriata uymuyordu”⁴⁶⁷ demesi, onun yukarıdaki sayılan inançları muhafaza ettiğini göstermektedir.

⁴⁵⁹ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 75; Şahin, “Vefâîyye Tarikatı”, 128-132.

⁴⁶⁰ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 64. Babaîler, bilhassa Bektâşî tarikatı altında faaliyetlerine devam etmişlerdir. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 209-210; Gündüz, *Devlet-Tekke Münasebetleri*, 9.

⁴⁶¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Hacı Bektâş-ı Velî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996); Irène (F) Mélikoff, *Efsaneden Gerçeğe: Hacı Bektaş*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999).

⁴⁶² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 314; Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 483,485; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, çev. Kemal Yavuz - Mehmet Ali Yekta Saraç (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 298.

⁴⁶³ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 175.

⁴⁶⁴ Şahin, *Kuruluş Döneminde Dini Zümreler*, 70. Irène Mélikoff, isyanın patlak verdiği sıralarda Hacı Bektâş-ı Velî'nin kabuğuna çekilmesini ve ismini duyurmamasını onun isyana katıldığının delili olarak görmektedir. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 90-94.

⁴⁶⁵ Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 101.

⁴⁶⁶ Ocak, “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce”, 429-438.

⁴⁶⁷ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 314.

Bu tarikatın kurumsallaşması ise ancak XVI. asrın başında Balım Sultan (ö. 1516) tarafından sağlanacaktır.⁴⁶⁸

Bu dönem dinî zümrelerini değerlendirirken Anadolu'ya belli bir süre uğrayıp giden mutasavvıfları da zikretmek yerinde olacaktır. Anadolu'da belli bir süre ikamet eden İbn Arabî ve Şems-i Tebrîzî, Anadolu tasavvuf tarihinde büyük ve kalıcı etki oluşturan isimlerin başında gelmektedir. İbn Arabî'nin eserlerine şerh yazarak Vahdet-i Vücûd zihniyetini geliştiren ve yayan Sadreddin Konevî (ö.1274) bu anlayışın sadece heterodoks çevrelerde değil sünnî-kitabî çevrelerce de benimsenmesini sağlamıştır.⁴⁶⁹ Birçok beldeyi dolaştıktan sonra Konya'ya gelen Şems-i Tebrîzî'nin (ö. 1247) ise Celâleddin Rûmî'nin üzerindeki tesiri düşünülürse Anadolu tasavvufu için ne kadar mühim olduğu anlaşılır.⁴⁷⁰ Ayrıca Anadolu sûfleri üzerinde tesiri olan Evhadeddin-i Kirmanî (ö.1238)⁴⁷¹ ve Fahreddin-i Irakî (ö. 1289)⁴⁷² isimleri de burada anmaya değerdir.

Bu bilgiler ışığında değerlendirecek olursak Moğol istilasından sonra tasavvuf anlayışı XIII. asırda Anadolu'da üç farklı grup tarafından temsil edilmiştir. Bunlar; ahlakçı Endülüs ve Kuzey Afrika Okulu, zühdcü Irak okulu, cezbeci Türkistan ve İran okuludur. Endülüs ve Kuzey Afrika ekolünü Muhyiddin Arabî ve öğrencisi Afifeddin Tilemsânî vesilesiyle Anadolu'ya taşınan ve daha sonra Sadreddin Konevî'nin devam ettirdiği sistem temsil ederken, Batı Asya (Ortadoğu), yani Mısır, Suriye ve Irak zühdcü anlayışın merkezi olmuştur. Birbiriyle bağdaşmayan görüşlere sahip olan Sühreverdîlik, Cavlakîlik ve Vefaîlik gibi akımlar bu coğrafyadan çıkmıştır. Orta ve Batı Asya'dan gelen Kübrevîlik, Mevlevîlik, Haydarîlik, Melâmetîlik ve Yesevîlik ise cezbeci anlayışın temsilcileridir.⁴⁷³ Bektâşîlik,

⁴⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 447,463,470-471; Ahmet Yaşar Ocak, "Balım Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/17-18.

⁴⁶⁹ Ocak, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce", 429-438; Rüya Kılıç, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Sufi Çevreler: Toplu Bir Bakış Denemesi", *Bilgi / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 0/33 (2005), 235-236.

⁴⁷⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 121-124, 131-132, 144, 203, 267, 294, 514, 525; Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin*, 49-102; Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddin*, 175-241; Ocak, "Mevlana'yı Yetiştiren Ortam", 26-28.

⁴⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Evhadî Dervişler", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002); a.mlf *Kirmânî ve Menâkıb-Namesi*; Nihat Azamat, "Evhadüddin-i Kirmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁴⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Bilgin, "Fahreddin-i Irâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁴⁷³ Ahmet Yaşar Ocak, "Bir XIII. Yüzyıl Sufisi Olarak Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî", *Bildiriler* (V. Milli Mevlânâ Kongresi, Konya, 1989), 89, 141.

Melâmîlik ve Yesevîlik daha ziyade geniş halk kitleleri arasında rağbet görürken, Mevlevîlik kuruluşundan beri ilmî ve idarî camia arasında revaç bulmuştur.⁴⁷⁴

Moğolların Anadolu'yu istila etmesi ve meydana gelen otorite boşluğu tasavvufî grupların siyasallaşmasını da beraberinde getirmiştir. İstiladan önce de siyasî yönetimde denge unsuru olan bu zümreler istiladan sonra kendilerini bir taraftan yana konumlandırmak durumunda kalmışlardır. Bu şartlarda dinî ve sosyal çevrelerin kimi Moğol istilasına karşısında isyan yolunu tutarken kimi de onlarla iyi geçinmeyi vazife telakki etmişlerdir. Onlarla fiilî mücadele eden grupların başında Türkmen ve Ahîler gelirken, Ekberîler ve Kübrevîler de bu istilaya karşı çıkanlar arasında yer almıştır. Mevlevîler, Kalenderîler (Cavlakîler-Haydarîler) ve Rifâîler ise kendilerini Moğollardan yana konumlandırmıştır.⁴⁷⁵ Bu karşılıklı tercihler taraflar arasında birbirlerine karşı kin ve nefret oluşturmuştur.⁴⁷⁶ Moğolların, kendilerine muhalif olan dinî ve sosyal zümreleri kendilerini destekleyen gruplar içerisinde sindirip eritme siyaseti⁴⁷⁷ de bu kin ve öfkeyi iyice körüklemiştir.

Sonuç olarak Moğollar ile iyi geçinenler bu süreçte büyük nüfuz sahibi olmuş, onlara karşı çıkıp mücadele edenler ise sistemli bir şekilde itibar suikastına uğramış, katledilmiş ya da kabağuna çekilmeye mecbur kalmışlardır. Örneğin Mevlânâ Celâleddin Rûmî, İlhanlı Hanı Hülâgû tarafından Şeyhü's-Şuyuhu'r-Rum (Anadolu Şeyhlerinin Şeyhi) ilan edilerek Anadolu'daki bütün Şeyh ve Ahîler ona bağlanmıştı.⁴⁷⁸ Aynı zamanda Moğol yönetimine muhalif olanların tekkeleri elinden alınmış ve Mevlevîlere verilmişti. Buna mukabil kendilerine karşı çıkan Türkmenler katliama tabi tutulmuş, Ahîler ise nüfuzları kırılarak sindirilmiştir. Bu mesele belki de apayrı bir tez konusunu teşkil edecek hacimde olduğu için biz bu kadarıyla iktifa edeceğiz.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Abdullah Uçman, "Tekke Şiiri", *Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Klasikleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985), 2/12-13.

⁴⁷⁵ Moğollardan yana kendilerini konumlandıran Kalenderî zümrenin devletin yıkılma vetiresindeki rolüne dair çalışma için bkz. Mustafa Akkuş, "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Kalenderî Grupların Rolü", *Turkish Studies (Elektronik)* 9/7 (2014), 117-134.

⁴⁷⁶ Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 229-230.

⁴⁷⁷ Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 255.

⁴⁷⁸ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 305-306; Mikail Bayram, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren Mevlana Mücadelesi* (Çizgi Kitabevi, 2020), 206-207; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 336-337.

⁴⁷⁹ XIII-XIV. asır Moğol Anadolu'sunda dinî ve sosyal zümrelerin Moğollara karşı tutumu ve buna bağlı olarak birbirleri arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram, *Ahi Evren Mevlana Mücadelesi*; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, 229-357; Eyyüp Yılmaz, *Tasavvuf'un Anadolu'ya Yayılmasında Moğol İstilâsı'nın Etkisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 94-109; Ali Özdemir, *Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mevlevî-Ahi mücadelesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

3.1.4. Din Tasavvurunun Gayri Sünnî ve Mistik Eğilimler Lehine Değişmesi

Moğol istilasını Anadolu’da siyasî, ekonomik ve sosyal birçok etki bırakmakla birlikte, bu tesirlerin en yoğun ve radikal olanının dinî ve kültür alanında olduğunu düşünmek mümkündür. Anadolu’daki din tasavvurunun değişmesine etki eden faktörler ve sonuçları kısaca; Türk-Moğol Şamanizm’i etkisinde eski âdetlerini muhafaza eden Türkmenlerin yoğun olarak Anadolu’ya göç etmeleri, istilaya uğrayan coğrafyadan sûfî ve dervişlerin göç ederek Anadolu’ya has yeni akımlar oluşturmaları ve tasavvufun bu coğrafyada artık dinin yegâne temsilcisi olması, istilanın getirdiği umutsuzluk halinin insanları mistik, batınî ve içrek öğretilere meylettirmesi, Şîî göçü sebebiyle Sünnî tasavvuf ve Türkmenler arasında Şîîleşme temayüllerinin artması, ilmî ve fikrî dengenin tasavvuftan yana değişmesine bağlı olarak pozitif bilimlerin gerilemesi olarak sıralanabilir. Yukarıda sıralanan maddeleri bu bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Göçebe Türklerin İslâmlaşmasında büyük rolü olan Hoca Ahmed Yesevî İslâm’ı İran sûfiliğinin süzgecinden geçirerek Şamanizm, Budizm ve Maniheizm öğretileri ile karışık inançlara sahip olan Türklerin anlayacağı bir şekle getirmişti.⁴⁸⁰ Bu sayede Türkler bu yeni dine girerken zorlanmıyor ve İslâmlaşma faaliyeti hız kazanıyordu. Bununla birlikte İslâm’dan sonra da Türkler arasında Şamanizm kalıntısı âdetler yaşamaya devam etmiştir. Zira insanın, her ne kadar yeni bir dine girse de önceki kültüründen tamamen arınamayacağı aşikardır. İslâmlaşma faaliyetinin yekpare olmayıp yüzyıllara yayılan bir olgu olduğunu düşündüğümüzde birkaç asır kadar süren Anadolu’ya göçler Şaman âdetlerinin kaybolmasını engellemiş ve bu inançların devamlı tazelenmesine sebep olmuştur.⁴⁸¹

İran, Horasan ve Türkistan’ın tamamında etkili olan Moğol istilasını nedeniyle sanatkâr, tüccar ve âlimler dışında muhtelif tarikatlara mensup sûfî ve Türkmen dervişlerinin Anadolu’ya akın etmeleri⁴⁸² bu âdetlerin bir kez daha canlanmasına sebep olmuştur. Üstelik bu göç ile gelenler öncekilere göre eski dinî anlayışlarını muhafaza etme konusunda daha titizdiler. Her ne kadar yukarıda bahsettiğimiz gibi Türkmenler eski inançlarını İslâm içerisinde

⁴⁸⁰ Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, 36. Ahmed Yesevî’nin Türk din anlayışına etkisine dair bkz. Ahmet Çetin Ertürk, “Türklerin İslâmı Anlayış ve Uygulayışında Hoca Ahmet Yesevî’nin Rolü” (Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 1993), 119-127.

⁴⁸¹ Mehmet Fuat Köprülü, “Türk-Moğol Şamanizmi’nin Tasavvufî İslam Tarikatları Üzerindeki Tesiri”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1996), 2.

⁴⁸² Faruk Sümer, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi”, *Belleten* 24/96 (1960), 574; Uzunçarşılı, “12. ve 13. Asırlarda Anadolu’da Fikir Hareketleri ile İhtimai Müesseselere Bir Bakış”, 296; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 426.

barındırıyor olsa da istiladan önce Anadolu'ya gelenlerin Müslüman coğrafyada belli bir süre yaşamaları sayesinde İslâm'ı hazmederek geldikleri muhakkaktır. Bu durum onların İslâm dışı inançlarını azaltmalarına sebep olmuştur. Oysa bu istilanın hızlı bir göçe sebebiyet vermesi, çok yüzeysel inançları olan kitleleri Anadolu'ya sürüklemiş, birçok Şaman inancı Türkmenler ile birlikte Anadolu'ya aktarılmıştır.

İstila Anadolu kapılarına dayandığında ise bu etki daha da artacaktır. Şaman inancına sahip Moğol ordusu Anadolu'yu işgal ederken yanlarında aileleri ile birlikte gelmişti. Bunların arasında Moğol hizmetinde olan Şamanizm ve Budizm etkisindeki Türk-Tatar boyları da vardı. Sayıları 100.000'i aşan bu topluluk 1243 Köseadağ Muharebesi'nden sonra Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da muhtelif yerleri yaylak-kışlak olarak kullanmışlar ve buraları yurt edinerek uzun süre bu topraklarda yaşamışlardır.⁴⁸³ İlhanlılar, XIII. yüzyıl sonlarında İslâm'ı kabul ettikten sonra bile şamanları yanlarından ayırmamıştı. Yaklaşık yüz yıl sonra XV. asrın başlarında İslâmî prensiplere bağlılığı kuvvetli olan ve bu prensipleri devlet politikası haline getiren Timur'un ordusunda dahi hala şamanlar vardı.⁴⁸⁴

Moğollar önünde Anadolu'ya sürüklenen göçebe Türkmenler arasındaki dinî yaşam ise kadim Türk itikadındaki ozanlara benzeyen babalar aracılığıyla şehir çevrelerinin aksine çok daha yalın ve anlaşılır olarak yaşanmıştır. Bu İslâm anlayışı Türkmenlerin yaşam şartlarına uygun olarak menkıbelere ve duygusallığa dayalı halk tasavvufu biçiminde olmuştur. Bu anlayışın ismi daha sonraları “Türk Halk Müslümanlığı” olarak adlandırılacaktır. Çünkü bahsedilen boylar henüz çok sığ bir din anlayışına sahip olup hem Şamanî ritüelleri hem de atalarından kalan sözlü gelenekleri devam ettirmekteydiler. Öte yandan şehirde hâkim unsur olan Fars kültüründen uzak bir şekilde Türkçe konuşan “abdal” veya “dede-baba” namı kişiler anlattıklarından etkilenip dediklerini yapmaya çalışmaktaydılar.⁴⁸⁵ İslâm'ı yaşayış noktasında da namaz, oruç gibi ibadetler ve haremlik-selamlık gibi göçebe hayatında uygulanması zor fikhî kurallar Türkmenlerin ilgisini çekmemiş, bunun yerine kendilerine ilahiler, şiirler okuyan Türkmen Babaları merkeze alarak geçmiş alışkanlıkları olan sazlı-sözlü eğlencelerin devam ettirildiği yüzeysel bir dindarlık biçimi yaşanılmıştır.⁴⁸⁶ Türkmenlerin devletin temsil ettiği medrese temelli dinî yaşam yerine yukarıda

⁴⁸³ Mustafa Akkuş, “Ateş ve Ocak Kültürünün Anadolu'da Yaygınlaşmasında Moğolların Etkisi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 68 (2013), 20.

⁴⁸⁴ Köprülü, “Türk-Moğol Şamanizmi”, 2.

⁴⁸⁵ Balcıoğlu, *Türk Tarihiinde Mezhep Cereyanları*, 147; Ocak, *Babailer İsyanı*, 63-64.

⁴⁸⁶ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 3-4; Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 10-11.

bahsettiğimiz hayatı tercih etmelerinde şehirden uzak yaşamalarının payı büyüktür. Bununla birlikte bu kitlelerin dinlerini öğrenecekleri yegâne kaynak olarak “dede” ve “baba” ünvanlı kişileri görmesi bunda etkilidir. Bu kişiler eski şaman din adamlarının devamı niteliğindeki kişilerdir. Zira eski Şaman inancındaki Kam’ın büyük bir nüfuza sahip olduğunu ve kendisine toplum nezdinde büyük saygı duyulduğunu daha önce belirtmiştik. Buna birde bu kişilerin sadece din adamı hüviyetinde değil bağlı bulundukları boyların reisi oldukları da eklenirse bu kişilerin Türkmenler için ne büyük önem taşıdıkları kolaylıkla anlaşılır.

Göç ile gelen ve uç bölgelere yerleşen⁴⁸⁷ sünnî anlayışla bağdaşmayan görüşlere sahip heterodoks dervişler ve babalar Anadolu’da yepyeni düşünce akımları oluşturmuş ve tarikatlar kurmuşlardır. Bunlardan en önemlileri Yesevî, Kalenderî, Haydarî ve Vefâî tarikatlarıdır. Bu tarikatlar eliyle “velî” ya da “ermiş babalar” diye nitelendirilen kişilerin hayallerinde tasavvur ettikleri yeni bir din kavrayışı ortaya çıkmaktaydı.⁴⁸⁸ Bu zümreler medrese temelli kitabî inanca sahip halk ve yöneticiler tarafından Hâricî ve Râfızî olarak anılmaktaydı.⁴⁸⁹ Kayseri Kadısı Celâleddin Habib (ö. 1277)⁴⁹⁰ “Fustatü'l-Adale fi Kavaidü's-Saltana” adlı eserinde bu grupların dinin zayıflamasına, küfür ve zındıklığın yayılmasına sebep olduğunu söylemektedir.⁴⁹¹ XIV. yüzyılda Anadolu’nun birçok yerini dolaşan Arap seyyah İbn Battûta da Barak Baba’nın müşşidi Sarı Saltuk’tan bahsederken “Onların inançlarına göre Baba Saltuk “mükâşif” yani olağanüstü güçlere sahip, kerametli biriymiş. Lakin hakkında söylenenler dinin temel prensipleriyle bağdaşmamaktadır”⁴⁹² demek suretiyle bu duruma dikkat çekmiştir. Türkmen dervişler Şelçuklu şehir çevrelerinde bu inançları sebebiyle horlanmalarına rağmen geleneklerine çok düşkün olan, Togan’ın tabiriyle “ananeperest Türkmenler”⁴⁹³ tarafından yoğun ilgi gördüler.⁴⁹⁴ Bunları inanç benzerliği sebebiyle İlhanlı sarayının himaye etmesi onların nüfuz alanını daha da genişletmiştir. Kaynaklar Gazan ve Olcaytu’nun pis ve çıplak gezen, tuhaf dış görünüşüyle ünlü, Tokatlı Barak Baba’ya bağlılığını kaydetmektedir.⁴⁹⁵ Günümüzde Türkmen babalarına

⁴⁸⁷ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 74.

⁴⁸⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 44-45.

⁴⁸⁹ Köprülü, *Anadolu’da İslamiyet*, 28-50; Ocak, *Babailer İsyanı*, 64-76.

⁴⁹⁰ Aksarayî ve Esterâbâdî onu ilminin derinliği ve ferasetiyle takdir eder. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 94; Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 53.

⁴⁹¹ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 433.

⁴⁹² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 387.

⁴⁹³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/301.

⁴⁹⁴ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 428.

⁴⁹⁵ Eyüp Öztürk, *Velilik İle Delilik Arasında: İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Müvelleh Dervişler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 140-141.

ait 52 makamın bilinmesi, o dönemde bunların ne kadar sık ve meşhur olduklarını göstermektedir.⁴⁹⁶

Anlatılanlar ışığında Anadolu’da genel din anlayışına baktığımızda iki kutuplu bir tablonun ortaya çıktığı görülmektedir. Şehirli çevreler medrese temelli kitabî-nasçı din anlayışını benimserken katı fıkıh kurallarına karşı olan Türkmen babalar ve göçebeler ise tasavvufî ve heterodoks İslâm anlayışına bağlı kalmışlardır.⁴⁹⁷ İstiladan sonra özellikle Selçuklu devlet otoritesinin kaybolduğu zamanlarda dinî ve fikrî düşünce hayatı, kabile dinamizmi ile İslâmî unsurları birleştiren heterodoks Türkmen kültüründen yana ağır basmıştır. Sonuçta kent kültürünün hâkim olduğu Anadolu’da kırsal kesimin inançları topluma hâkim olmuştur.⁴⁹⁸

Yaşanılan bu sosyolojik değişimin altında şüphesiz Türkmenlerin yaşadığı tasavvuf kimliğinin eski Şaman inançlarıyla benzerliği yatmaktadır. Şamanizm inancının; insanın ve evrenin özel bir dizaynını içinde barındırıp İnsanlar ile yaratıcı arasında hususi bir bağ olduğu inancına sahip olması,⁴⁹⁹ tüm varlıkların ruhlarının olduğunun düşünülüp bu varlıkların Tanrı’nın parçası olduğu inancı, Şamanizm ile tasavvufun iki temel benzerliğidir. Buna ilaveten iki öğretinin eğitim metodunun aynı ilkelere sahip olması da bu iki inancı birbirine yaklaştırmaktadır.⁵⁰⁰ Ayin müziği, ayin (zikir) kıyafeti ve muskalar da bu benzerliklerden bazılarıdır.⁵⁰¹ Bu sebeple eski âdetler İslâm’dan sonra şekil değiştirerek tarikatlar ve heterodoks dinî zümreler vesilesiyle Türk dindarlığına uygun olarak aslı şekillerini kaybetmekle beraber tema ve motif olarak yaşamaya devam etmişlerdir.⁵⁰²

Şamanlar sahip oldukları insanüstü kuvvetlerle velî-sûfilerin prototipi gibidirler. İkisi de mistik güçleriyle gayb âleminde insanların ulaşması imkânsız olan haberler verir, çeşitli olağanüstülükler gösterir, hastaları tedavi eder, fiziken aynı yerdeyken mekânlar arası yolculuk yapabilir, farklı kimlik kazanıp başka varlığın kılığına girer ve ruhları bedenlerini terk edip geri dönme hali (transmigration) yaşayıp, ölüp dirilirlerdi.⁵⁰³

⁴⁹⁶ Abdülkadir Yuvalı, “Türk Kültür Tarihinde Atalar ve Babalar” (Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 1993).

⁴⁹⁷ Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, 84; Ünver Günay - Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 285-303; Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, 31-32.

⁴⁹⁸ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 426.

⁴⁹⁹ Michel Perin, *Şamanizm*, çev. Bülent Abraş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 11.

⁵⁰⁰ Mehmet Emin Bars, “Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufî/Velîye Değişim/Dönüşümler”, *Türkbilgi* 36 (01 Haziran 2018), 179,184.

⁵⁰¹ Feza Tansuğ, “Tasavvuf ve Şamanizm Arasındaki Tarihsel Etkileşim”, *Türkiye’de Müzik Kültürü: Kongresi Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2011), 172.

⁵⁰² Fuzuli Bayat, *Türk Şaman Metinleri-Efsaneler ve Memoratlar* (Ankara: Piramit Yayıncılık, 2004), 50; Günay - Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, 91.

⁵⁰³ Bars, “Şamandan Velîye Dönüşümler”, 184.

Hacı Bektâş'ın, Sulucakarahöyük'te otururken uzakta bulunan Moğolların Kırşehir Valisi Nureddin Caca'ya makamından uzaklaştırılıp işkence göreceğini önceden söylemesi ve menâkıbnâmelere göre bunun gerçekleşmesi "gaibden haber verme" olayına örnek teşkil etmektedir.⁵⁰⁴

Gösterilen olağanüstülüklerle ise Şamanizm ve bilhassa Budizm'de yaygın olan havada uçma motifi örnek verilebilir. Velayetname-i Sultan Şucâuddin'de anlatılan iki menkıbeden ilkinde Kalenderî şeyhi Şucâuddin Velî⁵⁰⁵ bir gün kendisine bağlı dervişlerle oturmaktayken ansızın vecde gelip herkesin gözü önünde yerden yükselmiş ve bulutların üzerinde bir müddet uçtuktan sonra yeniden yere inmiştir. İkinci menkıbe ise, kendisine bir koyun vermeyi reddetmesi üzerine sürü sahibine öfkelenen Şucâuddin Velî hışımla kalkıp havaya uçmuş ve göğe yükselmiştir.⁵⁰⁶

Menâkıbü'l-Kudsiyye'de Baba İlyas'ın önde gelen halifelerinden Hacı Mihman'ın hastaları iyileştirdiği, bu özelliğin ona "Hakk" tarafından verilen bir lütuf olduğu belirtilmiştir.⁵⁰⁷ Vilayetname-i Otman Baba'ya göre de Musa Bey ismindeki birinin tekkesine misafir olan Otman Baba, çevre köylerden hasta olanları çağırması ve onları iyileştirmiştir.⁵⁰⁸ Örneklerden görüldüğü üzere velî olarak nitelenen kişilerin uygulamalarında eski şamanların hasta tedavi etme metodu devam etmektedir.

Günümüzde "astral seyahat" olarak tanımlanan tasavvuf literatüründe de "tayy-ı mekân" olarak adlandırılan insanın bedeni yerindeyken ruhun gezinmesi olayı da hem Şamanizm'de hem bahsettiğimiz velîlerde görülen motiflerden biridir. Şamanizm'de bu başka varlıklar ve Gök Tengri ile konuşma olarak yaşanırken İslâm'dan sonra bu Miraca yükselme, Allah ile konuşma ve beraber olma şekline dönüşmüştür. Âşık Paşa'nın kerametlerinin anlatıldığı menkıbede Âşık Paşa'nın, Hz. Muhammed'in miracından da daha ileri gidilerek Allah katına yükselerek onunla bizatihi görüştüğü ve bilinmeyen alemleri tamamen müşahade ettiği anlatılmaktadır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 100. Nureddin Caca'nın makamından azledilip işkence edildiğine ve öldürüldüğüne dair tarihi bir kayıt mevcut değildir. Bir kaynaktan "Şehid" diye anılması sebebiyle belki Bektâşîler sonradan bu menkıbeyi icat etmiştir. Uzun Firdevsi, *Manakıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-ı Veli* "Vilayet-name", haz. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: İnkılap, 1958), 115.

⁵⁰⁵ XIV-XV. yüzyıllar arası Anadolu'da yaşayan bir Kalenderî şeyhi olan Şucâuddin-i Velî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haşim Şahin, "Şucâuddin Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

⁵⁰⁶ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 180.

⁵⁰⁷ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 467-468.

⁵⁰⁸ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 100.

⁵⁰⁹ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 375-378.

Başka varlığın şekline bürünme veya öldükten sonra başka bedende var olma yani tenasüh (reenkarnasyon) inancı da iki öğretinin müştereklerindendir. Vilâyetnâme'deki rivayete göre, Hacı Bektâş'ın emriyle Said Hacı ateşte kaynayan bir kazana girip kırk günde eriyip ufak bir çocuk haline gelmiş, başka kırk gün içerisinde ermiş halde kazandan çıkıp Hacı Bektâş'a ait Makâlât isimli eseri Türkçeye çevirmiştir.⁵¹⁰ Bu olaydaki yeniden doğuş, dinsel oluşum, şaman ayin eşyalarından olan kazan kullanımı ve insanüstü bir şey olan ateşten etkilenmeme durumu en bariz Şamanist öğelerdir.⁵¹¹

Tenâsühe örnek olarak da yine Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî'de geçen bir hikâyeyi zikredebiliriz. Menkıbeye göre Hacı Bektâş'ın şeyhi Lokman-ı Perende hacca gitmiştir. Horasan erenleri hacdan gelen şeyhi karşılamaya gelmişlerdir. Bu erenler o zamanlar çocukluk çağında olan Hacı Bektâş'ın kerametlerine inanmamaktadırlar. Bu sebeple Hacı Bektâş kendisinin Hz. Ali'nin sırrı olduğunu söylemeye mecbur kalır. Bunun üzerine Horasan Erenleri onu test etmek amacıyla Hz. Ali'nin biri avucunda biri alnında olmak üzere iki yeşil beninin olduğunu söylerler. Hacı Bektâş hemen avcunu ve alnını açıp iki yeşil beni gösterir. Sonuçta onun gerçekten Hz. Ali'nin sırrı olduğunu, yani Hz. Ali'nin Hacı Bektâş'ın bedeninde yaşadığını anlarlar.⁵¹² Pîr Sultan Abdal'ın:

“Pîr Sultan'ım şu dünyaya / Dolu geldim dolu benim

Bilmeyenler bilsin beni / Ben Ali'yim Ali benim” satırları, Kul Hüseyin'in:

“Balım sultan gerçek sırr-ı Ali'sin / Müminlerin kanadısın kolusun,

Pîrim Hünkâr Hacı Bektâş Velî'sin / Cansız duvarları yürüten medet”⁵¹³ şiiri ve XVI. asır alevî şairi Kul Himmet'e ait olduğu tahmin edilen:

“Bugün bize pir geldi / Gülleri taze geldi

Önü sıra kanberi / Ali el- Murtazâ geldi

Sen Ali'sin güzel şah / Şah'ım eyvallah eyvallah”⁵¹⁴ satırları da bu konuya misal teşkil etmektedir.

Ruhun bedenden ayrılıp dönmesi (transmigration) ise Şamanizm'den kalan diğer bir motiftir. Menkıbeye göre Baba İlyas'ın oğlu Yahya Paşa “atlı birinin atını koyup gittiği gibi”

⁵¹⁰ Uzun Firdevsi, *Vilayetname*, 61.

⁵¹¹ Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 101.

⁵¹² Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 133.

⁵¹³ Abdülbaki Gölpınarlı - Pertev Naili Boratav, *Pir Sultan Abdal* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 98-99.

⁵¹⁴ Kul Himmet, “Bugün Bize Pir Geldi”, www.turkudostlari.net (Erişim 05 Ocak 2024).

ruhu bedeninden ayrılıyor ve kırk gün veya iki ay sonra geri geliyordu.⁵¹⁵ Otman Baba ise kimi zaman namaz kılmaya başlarken tekbir ile beraber ruhu bedeninden ayrılır, belli bir müddet sonra ruhu bedenine gelerek rükû ve secde yapardı.⁵¹⁶

Türkmen Babaların eski Moğol Şamanları ile benzeyen diğer özelliği ise kılık kıyafetteki benzerlikleri olmuştur. Sarı Saltuk, Buzağı Baba ve Barak Baba kıyafet ve davranışlarda bu özelliği en çok yansıtan dervişlerdir.⁵¹⁷ Barak Baba (ö. 1307-1308) Hacı Bektâş'ın müridi olan Sarı Saltuk'un yetiştirdiği bir şeyhtir. Gazan ve Olcaytu dönemlerinde İlhanlılar nezdinde büyük bir nüfuza sahip olmuştur. XIV. asrın başlarında yüz kadar müridiyle birlikte belinde sadece kırmızılı sarılı bir bez parçası dışında tamamen çıplak olarak Şam'a geldiğinde üzerindeki garip elbiseler halkı hayrete düşürmüştü. Bu sebeple daha sonraları hakkında türküler bestelenip Batı dünyasında tiyatrolara konu olacaktı.⁵¹⁸ Kökten tıraş edilen sakalları yanında gür bıyıklara sahipti. Kafasına sardığı kırmızı sarıkla birlikte iki yanında asılı manda boynuzu ve keçeden külahı vardı. Boynunda öküz ağız kemikleri, değnekler ve çingiraklar asılıydı. Fiziki görünümü bu şekilde korkunç olan Barak Baba, müritlerinin davul, çingirak, kuru kemik ve değnek sesinden oluşan musikilerine garip şekilde raks ederek eşlik etmekteydi.⁵¹⁹ Bu topluluk Şam'da hiç rağbet görmemiş, "şeytanın avaneleri" denerek şiddetle eleştirilmiştir. Suriye kaynaklarında bilahare onlarla alay edip küçümseyen manzumeler oluşacaktı. Daha sonra uğradıkları Mısır'dan da aynı gerekçelerle kovulmuşlardır.⁵²⁰

Barak Baba'nın Şam'a ziyaretinden yaklaşık bir asır sonra XV. asır başında Semerkant'a yolculuk yapan Clavijo, Erzurum çevresinde kırsal bir mahalleye geldiğinde aynı tabloyle karşılaşacaktır. O burada gördüklerini şöyle tasvir eder:

"Pazar günü Deliler kentine⁵²¹ geldik. Bunlar Müslümandır. Zahitler gibi yaşıyorlar. Bunlara âşık diyorlar. Müslümanlar bunların, ziyaretine gelirler. Bu âşıklar hastaları, tedavi ederler. Bu

⁵¹⁵ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 195-198.

⁵¹⁶ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 100-113.

⁵¹⁷ Günay - Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, 291.

⁵¹⁸ Köprülü, "Türk-Moğol Şamanizmi", 3; Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, 11.

⁵¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/62; Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, 11. Barak Baba'ya neden böyle değişik kıyafet giydiği sorulduğunda O, "Fakirlere alay konusu olmak istedim" diye cevap vermiştir. Köprülü, "Türk-Moğol Şamanizmi", 3.

⁵²⁰ Ocak, "Barak Baba", 5/62.

⁵²¹ 1404'te Clavijo burayı Deliar Kent (Deliler Kenti) olarak adlandırmıştır. Günümüzde Horasan ilçesine bağlı bir mahalle olup ismi "Aras" olan köyün 1404'teki ismi "Delibaba" olarak geçmektedir. Köyün ismi daha sonra değişerek 1928'deki kayıtlarda "Velibaba" olarak geçmektedir. Sevan Nişanyan, "Velibaba Köyü" (Erişim 06 Ocak 2024).

âşıklar saç ve sakallarını tıraş eder, çıplak halde sokaklarda gezerler; gece gündüz davul çalar, türkü söylerler. Evlerinin kapılarında hilal resmi bulunan siyah bayrak vardır. Bayrağın altında geyik, koç ve teke boynuzları asılmıştır. Sokaklarda gezerken boynuzları beraber taşırlar.”⁵²²

Vâhidî'nin Haydarîleri tanımlarken sarfettiği cümleler de bu meyanda hatırlanmalıdır. O Haydarî müritlerin saçlarını, sakallarını ve kaşlarını kazıyıp bıyıklarını saldıklarını, kafalarında ise sadece bir tutam saç bıraktıklarını söylemiştir. Ayrıca yarı çıplak dolaşarak bekâreti sembol eden bir halkayı tenasül uzuvlarına taktıklarını, iffetlerine kendini adanmış olup buna çoğunlukla uymadıklarını da ilave eder.⁵²³

Ârif Çelebi'nin (ö. 1320)⁵²⁴ Sivas civarında tartıştığı şeyhin özelliklerine baktığımızda da onun eski Şamanlar ile tıpa tıp benzediğini görürüz. Erzurumlu Şeyh namıyla tanınan bu kişinin saçı başı dağınık, kıyafeti perişan, el ve ayak tırnakları çok uzun, yüzü ve vücudu kapkara bir şekildeydi. Ufak taşlarla oyunlar yapıp yanındakilere gelecekte haber vermekteydi. Çevresinde azımsanmayacak derecede kalabalık vardı. Daha sonra Ârif Çelebi bu kişiye tokat atmış, çevredekiler de bu duruma sinirlenince ortalık karışmıştı. Ahî Muhammed Divane'nin araya girerek bu kişinin Rum abdallarından olduğunu belirtmesi üzerine Ârif Çelebi zorlukla kendini kurtarıp Tokat'a gitmiştir.⁵²⁵ Ârif Çelebi'nin “Bu ne biçim adamdır?” sorusuna cevaben orada oturanlar tarafından “Bu Âdem Peygamber'in sırrı ve âlemlerin kutbudur”⁵²⁶ cevabının verilmesi, bu kişinin çevresi tarafından saygı gören nüfuzlu bir kişi olduğunu göstermektedir.

Bu örneklerde görülen özellikle; iki boynuzlu başlık, kökten kazınan sakallar ve uzun bırakılan bıyıklar, beline bağladığı bez parçası dışında çıplak gezme âdeti Şamanlar ile birebir aynı olan hususlardır.⁵²⁷ Moğol Şamanı Kököçü'nün de aynı kılıkla Moğolistan'ın en sert soğuklarında dahi çöl ve ormanlarda çıplak gezdiği bilinmektedir.⁵²⁸

Türk-Moğol Şamanizmi'nin Türkmen Babalarda ve sûfilerdeki en büyük tesirlerinden biri ise yapılan zikir (semah-semâ) ritüelleridir. Şaman ayinlerinin vazgeçilmez öğelerinden olan müzik ve raks, semah ve zikirlerde aynen devam etmiştir.⁵²⁹ Barak Baba'nın müritlerinin

⁵²² Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Köprü Kitap, 2016), 88.

⁵²³ Ocak, *Kalenderîler*, 113-114.

⁵²⁴ Ârif Çelebi, Sultan Veled'in oğlu ve Celâleddin Rûmî'nin torunudur. Yazıcı, “Ârif Çelebi”.

⁵²⁵ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 621-623.

⁵²⁶ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 621.

⁵²⁷ Köprülü, “Türk-Moğol Şamanizmi”, 4.

⁵²⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 93; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 75.

⁵²⁹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, “Prof. Dr. Mehmet Ersöz'e Göre Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 44 (1986), 45.

çaldığı müziğe raks ettiğini yukarıda belirtmiştik. Yesevîliğe has zikirlerde görülen vecd hali de bariz Şamanî geleneğin devamıdır.⁵³⁰ Mevlevîlikte yer alan semâda da bu tesirleri görmek mümkündür. Celâleddin Rûmî'nin daha önceleri semâyâ hiç iltifat etmezken bir Kalenderî şeyhi olan Şems-i Tebrîzî'den bunu öğrendiği ve daha sonra vazgeçemediği bilinmektedir.⁵³¹ Kalenderîlerdeki Şamanist âdetlerin çok yoğun olduğu düşünüldüğünde semâ törenlerindeki tesir de anlaşılabilir. Alevî-Bektaşî çevrelerde görülen semah geleneğinde de felsefî, biçim ve motif benzerlikleri barizdir.⁵³² İki inanç arasındaki dinî liderler, zikir esnasında musiki, şiir ve raksın birlikte uygulanması, hususi kıyafetlerin giyilmesi, sıra ve mertebeye göre oturulması, prensipler ve kurallar, törende kurban kesme ve edilen dualar büyük ölçüde aynıdır.⁵³³

Bundan başka Rifâiyye tarikatı mensuplarının zikirinde yer alan unsurlara göz attığımızda da Türk-Moğol Şamanizmi etkisinin daha fazla olduğunu görürüz.⁵³⁴ Zehebî, daha önce tarikat içinde olmayıp istila sonrası çıkan âdetlerden şöyle bahsetmektedir:

“Tatarların Irak'ı istilâ ettikleri tarihten itibaren Rifâ'îler arasında ne Şeyh Ahmed'in ne de müritlerinin bilmedikleri yılanlarla oynamak, vahşi hayvanlara binmek, ateşe girmek gibi hokkabaz ve şeytan takımının işleri kendisini gösterdi”⁵³⁵

Zehebî'nin bu kaydı düşmesi, bahsedilen Şamanî âdetlerin Moğol istilasını ile birlikte geldiğini göstermektedir.

Rifâî zikirlerinde zikri yöneten kişi seçtiği dervişlerin yanak, karın, gırtlak ve göz çukuru ucu gibi vücudun muhtelif yerlerine kılıç, şiş, tıg gibi aletler batırır. Dervişler vücutlarına saplanmış aleti elleriyle tutarken zikre devam ederler. Bunun yanı sıra şeyh yassı bir kaşık biçimindeki “gül” denilen, ateşte akkor haline getirilmiş demiri yalar veya dervişlerin belden yukarı çıplak bedenlerine temas ettirir. Bu tür gösteriler arasında ateşe girme, zehir içme, vahşi hayvanlarla oynama, ağızda cam parçalarını çiğneme gibi uygulamalar da vardır.⁵³⁶

⁵³⁰ Erhan Tuna, *Şamanlık ve Oyunculuk* (İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2000), 185.

⁵³¹ Françoise Arnaud Demir, “Semah Bir Oyun mudur? : Şamanizm, Tasavvuf ve Canlandırma Işığında Alevi-Bektaşilerde Dinsel Dansın Adı”, *Folklör/Edebiyat* 12/454 (2006), 242.

⁵³² Fatma Ahsen Turan, “Şaman Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 56 (28 Ocak 2013), 161.

⁵³³ İnan, *Şamanizm*, 97-119; Mehmet Eröz, *Türkiye’de Alevilik-Bektâşilik* (İstanbul: Otağ Matbaacılık, 1977), 313.

⁵³⁴ Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, 95-96.

⁵³⁵ Köprülü, “Türk-Moğol Şamanizmi”, 2-3.

⁵³⁶ Bu gösterilerle; Allah dilemedikçe ateşin yakmasının, kesici aletlerin kesmesinin, yırtıcı hayvanların zarar vermesinin mümkün olmayacağı, deliliyle ispatlanmak istenmekte, ayrıca bu yolla inkârcıların hidayete ermesi hedeflenmektedir. Mustafa Tahralı, “Rifâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/99-103.

Eflâkî’de geçen kayda göre tarikatın kurucusu Ahmed er-Rifâî’nin oğlu Seyyid Taceddin, üzerinde kısa kadife ceket ve yanında divane derviş topluluğu ile beraber Konya’ya gelmiş ve kendilerini ateşe atmak, kızgın demiri ağızlarına sokmak, kamçıdan kan akıtmak ve sıpaya binmek gibi Konya halkının alışık olmadığı hareketler sergilemişlerdir.⁵³⁷ Eflâkî’nin, “Halkın çoğu bu topluluğun delisi olup onlara çok fazla yüz verdiler” demesi ve gelen ekibin şehrin ileri gelenleri ve emirler tarafından Karatay Medresesi’nde karşılanması ve misafir edilmesi⁵³⁸ gösteriyor ki dervişler hem halk hem de idareciler tarafından iltifatla karşılanmışlardır.

Sonuç olarak semâ, semah ve dervişlerin zikri ritüellerinin; evrenle ve Tanrıyla bir olma arzusuna yönelik olması, bu raksların İslâm’dan önceki Şamanizm inancındaki kutsi danslarla olan alakasını, aynı yapıyı ve düşünme şeklini muhafaza ettiğini göstermektedir.⁵³⁹ Nitekim Hacı Bektâş’a izafe edilen: “Haşa ki semâmız oyuncak değildir, O bir aşk halidir, salıncak değildir” deyişi ve Bektaşî ayinlerinden önce Miraçnâme’nin okunması⁵⁴⁰ bu ritüelin dervişler tarafından Allah ile buluşma olarak telakki edildiğini göstermektedir. Celâleddin Rûmî’nin: “Semâ, belî (evet)”⁵⁴¹ sesini işitmek, kendinden kopmak ve ona kavuşmaktır”⁵⁴² tanımı da bu konuya işaret etmektedir.

Din tasavvuru değişiminin en fazla hissedildiği konulardan biri fıkıh odaklı yaşanan dinden tarikat odaklı yaşanan dine geçiştir. Anadolu’ya yığılan tarikat şeyhlerinin kural ve prensipleri İslâm Hukuku’nun normatif sistemli yapısını bastırmıştır. Bu ayrımı yaparken tasavvufun tamamen fıkıhtan bağımsız ve fıkha aykırı olduğu anlaşılmamalıdır. Bununla birlikte gerek Türk-Moğol etkisindeki şifahî öğretilerin hâkim olduğu zümrelerde, gerekse Kübrevî, Mevlevî gibi ilmin merkeze alındığı zümrelerde normatif kurallar bütününden çok fıkıh kurallarını ikinci plana atan ve insan kazanmayı ön planda tutan bir anlayışın hâkim olduğu görülmektedir.

⁵³⁷ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 528. Celâleddin Rûmî’nin hanımı Kira Hatun da merakını yenemeyip bu derviş grubunu izlemeye gitmiş ve döndüğünde Mevlânâ ona fena halde kızmıştır. Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 529.

⁵³⁸ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 528.

⁵³⁹ Tuna, *Şamanlık ve Oyunculuk*, 186.

⁵⁴⁰ Arnaud Demir, “Semah Bir Oyun mudur?”, 243.

⁵⁴¹ Farsçadan dilimize giren “Belî” (evet), Allah Teâlâ’nın ruhlar aleminde “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” hitabına karşı ruhların verdiği cevaptır. Yusuf Şevki Yavuz, “Bezm-i Elest”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/106.

⁵⁴² Şefik Can, *Mevlânâ: Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri* (Ötüken Neşriyat, 1995), 264.

Dinî grupların kanaat önderi haline gelmesinde, göçlerden önce Anadolu nüfusunun az olması⁵⁴³ en mühim etkenlerden biridir. Böylece gelen kitleler mevcut nüfusu zamanla etkisi altına almıştır. Bir diğer etken ise şüphesiz bu dönemde devlet otoritesinin ortadan kalkmasıdır.⁵⁴⁴ Fıkıh kurallarının icra edilmesi devlet aracılığıyla olduğundan Selçuklunun içinde bulunduğu istikrarsızlık hali bu gibi grupların dinin yegâne temsilcisi konumuna gelmesini sağlamıştır. Bu baskın konumun en önemli ispatı, 1250 yılı öncesi mezar ve türbe sahiplerinden hemen hemen hepsinin yönetici ve ilmî sınıfa mensup insanlardan oluşması iken, istila akabinde türbeleri olan kişilerin Seyyid, Şeyh ve Derviş olarak adlandırılan dinî kişilerden oluşmasıdır.⁵⁴⁵

Şeyh ve dervişlerin bu derece belirleyici rol oynamasında Moğol istilası çok önemli olmakla birlikte bu durumun Anadolu'ya has bir durum olmadığı göze çarpmaktadır. XIII. yüzyılın genel karakteri incelendiği zaman tüm İslâm coğrafyasında tekkelerin hızla çoğaldığı, tarikatların genel prensiplerinin belirlendiği ve şeyhlerin devlet adamları üzerinde büyük tesirleri olduğu görülmektedir. Demek oluyor ki Moğol istilası bu çevrelerin gücünü artırmaya katkıda bulunsa da bu durumun tek sebebi değildi. Mısır'dan Şam'a, Türkistan'dan İran'a Kuzey Afrika'dan Endülüs'e tüm İslâm coğrafyasında hemen hemen aynı durum vaki idi. İstila ise diğer coğrafyalara nazaran Anadolu'da bu durumun yoğun olarak yaşanmasını sağlamıştır.

İlk dönemlerde zühd hareketi olarak ortaya çıkan ve çoğu zaman ulema tarafından ana çizginin dışında olarak görülen tasavvuf zamanla ilim adamları arasında da rağbet görmüştür. İlk dönem sûfîlerine nazaran sonraki tasavvuf şeyhlerinin İslâmî ilimlerde söz sahibi kişiler olması tasavvufu klasik İslâm hukuku karşısında tedricen meşrulaştırmıştır. Tasavvuf, İmam Cüveynî ve talebesi İmam Gazzâlî döneminde meşruiyet kazanacak, İbn Arabî ile birlikte ise deyim yerindeyse fikhî yenecektir. Gerçekten bu dönemden sonra İslâm düşüncesinde tasavvufun meşruiyeti artık sorgulanma boyutunu geçtiği gibi tasavvufa

⁵⁴³ Moğol istilası dönemi olan XIII. asır ortalarında Anadolu'dan geçen Rubruk Türkiye nüfusunu anlatırken Müslümanların toplam nüfusun onda birinin de altında olduğunu, çoğunluğun Ermeni ve Rum olduğunu söylemiştir. XV. asır ortaları gibi geç bir tarihte Anadolu'ya gelen Pero Tafur ise Türkiye'nin büyük ama nüfusu az bir ülke olduğunu belirtmiştir. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 193; Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi: 9 Mayıs 1437 - 22 Mayıs 1438*, çev. Hakan Kılınç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 151.

⁵⁴⁴ Abdülkadir Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem* 9/27 (01 Ocak 1997), 1990.

⁵⁴⁵ İsmail Hacıahmetoğlu - Ülkü Ü Bates, "Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (29 Nisan 2015), 145.

intisap etmeyen Müslümanın kâmil manada î mân edemeyeceği görüşüne evrilmiştir.⁵⁴⁶ Bu noktada artık Tasavvuf kavramı sade bir zühhd hareketi değil Hz. Peygamber'in öğretilerini kaynak alan İslâmî ilimlerin doruk noktası ve zübdesi, ahlaki olgunluğun yanında nefsi ve kötü huyları ıslah eden kurallar bütünüdür.⁵⁴⁷

Siyasi liderlerin tasavvuf gruplarını meşruiyet aracı olarak görüp onlara malî hibeler ve vergi indirimleri sağlamasının yanında onlar için tekke, hângâh ve zâviye inşa etmeleri⁵⁴⁸ bu zümrelerin elini güçlendirmiştir. Devlet nizamındaki kargaşa da bu dinî zümrelerin güçlenmesine hatta toprak sahibi olmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki bu derviş gruplarından birisi daha sonraları XVI. asrın hemen başında Türkmenlerin desteğini alıp Safevî Devleti'ni kuracaktır.⁵⁴⁹

Artık İslâm'ın temsil noktasındaki mercii devlet olmayıp tasavvufî gruplar olmuştur. Bahâ Veled'in, kendisini inciten Harzemşah Sultanı'na hutbe irad ederken “Sen fani dünyanın sultanı iken ben bilginlerin sultanıyım. Sen benim müridimsin”⁵⁵⁰ diye meydan okuması bunun tipik örneğidir. Bu bağlamda Menakıbnâmelerin, şeyhlere muhalefet ettiği için siyasi iktidarları biten hükümdarların hikâyeleriyle dolu olması söz konusu zümrelerin din anlayışını gösteren çarpıcı olgulardan biridir. Bu örneklerde kişisel menfaat İslâm Devleti'nin bekasına tercih edilmiştir. Sonradan oluşturulan bu menkıbelerde yer alan çoğu hadise tarihi kayıtlarla da uyuşmamaktadır. Şeyhin tartışılmaz imajının vurgulanması için olayların tarihen vuku bulması veya kronoloji pek de umursanmamıştır.⁵⁵¹

Sultan Muhammed Harzemşah'ın, Necmeddin Kübrâ'nın müridi Mecdüddin Bağdâdî'yi bir dedikodu sebebiyle öldürtmesi sonucunda Necmeddin Kübrâ, hükümdarın pişman olmasına rağmen onu affetmemiş ve “bize yaptıklarının diyeti mülkünün elden gitmesidir” diyerek

⁵⁴⁶ Tasavvufun kökeni ve tarihsel süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reynold Alleyne Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018); Celaleddin Vatandaş, *Vahiyden Kültüre* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015). Karşılaştırmalı okuma için bkz. Ebu'l-Alâ Afifi, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018).

⁵⁴⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar: Tarihi, Kavramları ve Mes'eleleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), 17.

⁵⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 303-304.

⁵⁴⁹ Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1293. Safevî Devleti'nin kuruluş sürecinde Türkmenlerin ve tarikatların rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmail İle Halefleri ve Anadolu Türkleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992).

⁵⁵⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 68.

⁵⁵¹ Onlarca olan tarihi hataların birkaç örneği için bkz. Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 70-73.

Moğol İstilasını önceden bildirmişti.⁵⁵² Menkıbe bu hareketin istilaya sebep olduğuna özellikle değinmektedir.

Eflâkî ise Harzemşahların sonunu Celâleddin Rûmî'nin babası Bahâ Veled'e yapılan saygısızlığa bağlamıştır. Bahâ Veled'in, Sultan ile aralarındaki görüş ayrılığı sebebiyle Belh'ten ayrılışı, Hz. Peygamber'in hicretine benzetilmiş ve Şeyh ayrılırken Moğolların Horasan ülkesini istila edip Belh'i de alacaklarını söylemiştir. Daha sonra bir mecliste bu olayı anlatan Celâleddin Rûmî de Horasan işgalini babasının intikamı olarak değerlendirip şu beyitleri söylemektedir:

“Erlerinden birinin kalbi incinmedikçe

Tanrı bir dönemdeki halkı rezil etmez

Tanrı erlerinin gazabı bulutu kurutur

Gönüllerin kızgınlığı ise dünyayı yıktı.”⁵⁵³

Velayetnâme’de geçen bir menkıbede ise Necmeddin Kübrâ, Bağdat halifesine bir eserini takdim etmiş, halife bu eseri küçümsemiş ve nehre atılmasını emretmiştir. Bu durum karşısında incinen Şeyh, Moğollar ile görüşüp onları Bağdat’ı almaya ikna etmiştir. Böylece Halife canından ve mülkünden olup Necmeddin Kübrâ’ya yapılan saygısızlığın bedelini ödemiştir.⁵⁵⁴

Yine Velayetnâme’ye göre Hacı Bektâş’ı uzun tırnakları ve bıyıkları sebebiyle kınayıp, namazı camide cemaatle kılmak yerine kendi müritleriyle kılmasını eleştiren Nureddin Caca Bey, Hacı Bektâş’ın bedduasına duçar olmuş, bu beddua sonucunda da Sultan tarafından önce işkence edilmiş sonra da zindana atılmıştır.⁵⁵⁵

Selçuklu Hânedanı’nın yok oluşu ise Baba İlyas’a yapılan zulümle açıklanmaktadır. Babaî isyanı patlak vermek üzereyken Baba İlyas, II. Gıyâseddin Keyhüsrev’in eğer tevbe etmezse sultanlıklarının mahvolacağını söylemiş, devamında da isminin hutbelerden silinip hutbenin “Han” adına okunacağını ve Moğolların devletlerine son vereceğini belirtmiştir.⁵⁵⁶ Baba İlyas’ın Selçuklu hükümdarına kızma sebepleri din anlayışından çok başka gerekçelere dayanıyorsa da onun sultanı eleştirirken: “Velîler, peygamberler gerçek değil mi? Gerçeğe

⁵⁵² Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, 570.

⁵⁵³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 68-69.

⁵⁵⁴ Uzun Firdevsi, *Vilayetname*, 38-39.

⁵⁵⁵ Uzun Firdevsi, *Vilayetname*, 29-31.

⁵⁵⁶ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 145-150.

“yok” demek nedir peki?”⁵⁵⁷ demesi kendi din algılarına uymayan hükümdara olan kini yansıtmaktadır. Menkıbeye göre Moğol istilası, gönlü incinen Baba İlyas’ın “Rum’a (Anadolu) seksen yıl Tanrı’nın rahmeti inmesin”⁵⁵⁸ bedduasının bir sonucudur.

Moğolların Anadolu valisi Timurtaş’ın mahvı ise Âbid Çelebi’nin gönlünün kırılmasına bağlanır. Timurtaş, bağımsız hükümet kurmayı amaçladığı süreçte Mevlânâ’nın torunu olan Âbid Çelebi’yi, uç beylerinden kendisine bağlanmalarını talep etmek için görevlendirmişti. Bu vazife ile aynı zamanda niyeti onu Konya’dan uzaklaştırmaktı. Bu göreve gitmek istemeyen Çelebi, affını talep etmiş fakat ona bu işi başaramazsa Konya’ya dönmemesi söylenmiştir. Bu durumdan çok müteessir olan Âbid Çelebi, Mesnevi’den “Yüce Tanrı velîlerin canları yüzünden senden intikam alır” beytini okumuş ve ah edip “Biz dönüp gelinceye kadar bunlardan hiç kimse kalmayacaktır” beytini okuyarak Konya’yı terk etmişti. Konya’ya geldiğinde Timurtaş ahfadının İlhanlı Hanı Ebû Said tarafından öldürülme korkusu endişesiyle Şam’a gittiğini ve kimsenin kalmadığını⁵⁵⁹ öğrenen Âbid Çelebi şu beyti okuyarak sevincini göstermişti:

“Beni kıskanan veled-i zinadır, çünkü benim talihim

Süheyl yıldızı gibi böcekleri (veled-i zinaları) öldürücüdür.”⁵⁶⁰

Bir diğer saltanat yok oluş hikâyesi de İlhanlı hükümdarı Ebû Said ile alakalıdır. Eflâkî’nin aktarımına göre Âbid Çelebi dervişlere maddi destek sağlamak amacıyla Hoca Reşideddin’in oğlu sadrazam Şemseddin Emir Muhammed’e gitmiş, fakat Hoca Şemseddin gelen gruba hiç yüz vermemiş ve başka işlerle meşgul olmuştur. Gönlü kırılan Âbid Çelebi, Moğollardan yüz çevirip gitmiş ve İlhanlı Devleti bu sebepten dolayı inkırazın eşiğine gelip ülkeleri ve devletleri yok olmuştur.⁵⁶¹

Bu aktardığımız hikâyelerde vurgulanan ortak tema velînin tartışılmaz ve karşı çıkılmaz otoritesine yapılan atıftır. Eğer Şeyhlerin gönlü kırılıyorsa bunu yapan Harzemşah örneğinde olduğu gibi İslâm Dünyasının en güçlü lideri bile olsa önemi yoktur ve ülkesi mahvolmaya mahkûmdur. Öte yandan velîlerin gönlünü hoş tutan velev ki Moğol bile olsa o muteber

⁵⁵⁷ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 147-148.

⁵⁵⁸ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 145-146.

⁵⁵⁹ Burada kastedilen Timurtaş’ın isyan sonucu İlhanlı Hanı Ebû Said tarafından öldürülme endişesi sebebiyle ailesi ve ahfadıyla birlikte Anadolu’yu terk edip Memlükler’e iltica etmesidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten* 124 (20 Ekim 1967), 622-640; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 83-91; Kemal Göde, *Eratnalılar, 1327-1381* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 31-36.

⁵⁶⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 699-700.

⁵⁶¹ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 700-701.

insan olarak kabul edilmektedir. Bu anlayış İslâm inancının en bariz ayrımı olan Kâfir-Müslüman ayrımını hiçe sayması ve dinin gereğinin mistik yolla bilgi elde eden şeyhlere saygı duyulmasına bağlanması anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Konya ahalisine semâya mesafeli durması ve Mevlevîlere yönelik eleştirilerinden dolayı kızan Celâleddin Rûmî'nin “Eğer kendi sülalesini yüceltirlerse Konya'nın mamur hale geleceğini aksi takdirde Sebe kavmi gibi kıyamet saatinde hepsinin perişan olacağını, acizlik içinde ve çaresiz kalacaklarını” söylemesi de⁵⁶² bu anlayışın göstergesidir.

Fıkha mugayir hareketlerin şeyhlerden sadır olması durumu da onların manevi nüfuzlarına zarar vermemiş bilakis hoş görülmüştür. Bu bağlamda Mevlânâ'nın mürideleri olan hanımlarla dine aykırı bir şekilde görüşüp⁵⁶³ onların ortasında semâ yapması⁵⁶⁴ bir problem teşkil etmemiştir. Mevlevî bir vaizin vaaz verirken anlattıklarının İslâm'a mugayir olduğunu söyleyen bir danışmentliyi öldürmesi üzerine Mevlânâ, Alameddin Kayser'den diyet için para istemiş ve Alameddin çarşı ortasında ne var ne yok satıp Mevlânâ'ya vermiştir.⁵⁶⁵ Başka bir olayda Mevlânâ adam öldürmekten tutuklu ve idam edilmek üzere olan bir Rum gencini arkadaşlarının ricası üzerine şahnelerin⁵⁶⁶ elinden almış ve kisası engelleyerek onu kurtarmıştır. Mesele şahnelere tarafından Sultan'a bildirilince Hükümdar “Mevlânâ başına buyruktur; o, bir şehri istese ve bütün bir şehre şefaet etse, bunu elde eder. Hepsi ona feda olsun. Bir Rum da nedir ki” cevabını vermiştir.⁵⁶⁷ Bu konuda zikre değer diğer bir hadise de Mevlânâ'nın kendisinden yardım isteyen yol kesicilik ve hırsızlık suçlarına bulaşmış Muhammed Bey'i müridi olması sebebiyle korumasıdır. Celâleddin Rûmî'nin huzurunda yaşanan tartışmada yüklü miktarda malı çalınan Hoca Mecdeddin ona hakkını helal etmeyeceğini, ahirette kurtulamayacağını ve bir de utanmadan gelip yardım istediğini söyleyince, Celâleddin Rûmî “Haşa ki kurtulmasın, vallahi her kim bizim medresemizin kapısından geçerse kurtulur. Her kim bizim adımızı anarsa kurtulur, her kim bizi severse

⁵⁶² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 247.

⁵⁶³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 530-531.

⁵⁶⁴ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 382-383.

⁵⁶⁵ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 362-363.

⁵⁶⁶ Şahne ya da Şihne, Orta Çağda bir şehir veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî valiye verilen isimdir. Türkiye Selçukluları, Atabeglikler, Fâtımîler ve Eyyübîler'de bu kurumun mevcudiyeti bilinmektedir. Erdoğan Merçil, “Şahne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/292-293; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 116-117.

⁵⁶⁷ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 244-245.

kurtulur” sözleriyle mukabele etmiştir. Daha sonra bu suçları işleyen Muhammed Bey’in vezir Pervane tarafından azarlanmak yerine takdir edilip lütuflara nail olduğu anlatılır.⁵⁶⁸

Anlatılanları değerlendirdiğimizde danışmentlinin öldürülmesi olayında konum olarak tarafsız olması gereken Selçuklu Emirinin diyet parası için her şeyini satması, Emir’in anlam dünyasında Mevlânâ’yı razı etmenin fıkha uymaktan daha önemli olduğunu göstermektedir. Rum gencin kısıstan kurtarılma olayında ise İslâm Sultanı dahi belki inandığından belki de kendi meşruiyetini kaybetme korkusundan fıkha mugayir iş de yapsa kendisini Celâleddin Rûmî’nin arkasında durmak zorunda hissetmiştir. Son aktarılan vakada ise suç sabit olduğu halde nüfuzlu bir Şeyh tarafından o suçun müeyyidesinin tatbiki engellenebilmiştir. Bütün bunların bize gösterdiği müşterek olgu ise nüfuzlu bir Şeyh’in şefaatçi olması ve yardımının yanında hukuk kurallarının bir kıymeti olmadığı gerçeğidir.

Celâleddin Rûmî bir kişinin gelip Şems-i Tebrîzî’nin içki içmesine gönderme yapma amacına matuf olarak “İçki haram mıdır?” sorusuna karşılık şu cevabı vermiştir:

“İçse ne çıkar, çünkü bir tulum şarabı denize dökseler deniz değişmez ve denizi bulandırmaz. Açık cevap şudur ki, eğer Mevlânâ Şemseddin şarap içeriyorsa her şey ona mubahtır. Çünkü o deniz gibidir. Eğer bunu senin gibi bir kahpenin kardeşi yaparsa ona arpa ekmeği bile haramdır”⁵⁶⁹

Yine Bahâ Vele’ın huzurunda şarabı soran bir müride Şeyhin, şarap içenin köpek, domuz ve maymun gibi olacağının söylenmesi üzerine orada bulunan Seyyid Burhâneddin Tirmizî, Bahâ Vele’e “Şeyhim her kim şarap içtiğinde böyle oluyorsa ona şarap haramdır” dedikten sonra soruyu sorana dönerek “Eğer sen böyle olmuyorsan iç, Şeyhin dediği gibi olmazsın”⁵⁷⁰ demiştir.

Daha önceleri marjinal sûfiler tarafından icra edilse de semâ ritüelinin de meşrulaşması bu döneme rastlamaktadır. Celâleddin Rûmî semâyı Kalenderî Şeyhi Şems-i Tebrîzî’den öğrenmiş ve bunu Mevlevîliğin en mühim ritüeli haline getirmiştir. Daha önce Konya halkının semâ karşısında muhalefet ettiğini ve Celâleddin Rûmî’nin ikazlarına muhatap olduğunu zikretmiştik. Eflâkî’de geçen kayıtlar da ilk başlarda ulema ve halkın semâyı hoş görmediğini söylemektedir. Semânın temeli atıldığı vakitlerde Eflâkî’nin “kalbi kör ve kibirli basiretsizler” olarak tanımladığı bir grup fakih “Bu ne kadar acayip bir şeydir”

⁵⁶⁸ Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, 379-380.

⁵⁶⁹ Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, 477-478.

⁵⁷⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, 92.

diyerek itiraz etmişlerdir.⁵⁷¹ Nüfuz sahibi biri olan Ahî Ahmed, Mevlevî Alâeddin'e "Ben bir eşek yükü kitap okumuşum, fakat bu kitaplarda semânın mübah olduğuna dair hiçbir şey görememiş ve semâyâ ruhsat verildiğini de işitmemişim. Siz bu bid'atı hangi delil ile yürütüyorsunuz?" diye itiraz etmesi sonucu Alâeddin'den, "Ahî bir eşek gibi okudu, onun için bilmedi. Tanrıya hamdolsun ki, biz İsâ⁵⁷² gibi okumuş ve onun sırrına ermişiz" cevabını alacaktır.⁵⁷³

Mevlânâ zamanında Konya halkının semâyâ muhalefet ettiği görülürken⁵⁷⁴ torunu Ârif Çelebi devrinde Sivas'ta şehrin çoğunun semâyâ iştirak ettiği ifade edilmektedir.⁵⁷⁵ Yıllara sâri olarak değişen bu durum Mevlevîlerin seneler içinde siyasî gücü de arkasına alarak⁵⁷⁶ meşruiyetini sağladığını göstermektedir. Bu durum değişen din anlayışının en bariz göstergesidir. Yine Ârif Çelebi, Karaman'daki Kalemî'nin oğlu Ahî Muhammed Bey'in ona mürid olmaması üzerine şehrin ileri gelenlerinin hepsinin mürid olduğu halde onun mürid olmaması karşısında onu uyarmıştı.⁵⁷⁷ Mevlânâ'dan bu zamana yaşanan dinî ve sosyolojik değişim, tarikat odaklı din anlayışının topluma egemen olduğunu göstermektedir. Hacı Bektâş-ı Velî'nin de Mevlânâ'ya "Dünyaya saldıgın bu gürültü nedir? Halkın evlerini birbirine kattın"⁵⁷⁸ demesi, tarikat zümreleri arasındaki rekabeti göstermekle birlikte Mevlânâ'nın halk üzerindeki etkisini de kanıtlar niteliktedir.

Cenaze merasimlerinde icra edilen gûyendelerin⁵⁷⁹ tef çalıp şarkı ve ilahi söylemesi âdeti de önce muhalefet edilip daha sonra meşrulaşan âdetlerdendir. Eflâkî'nin kaydına göre Celâleddin Rûmî'ye bir topluluk gelip eskiden cenazenin önünde mukrîler (okuyucular) ve müezzinlerin bulunduğunu, şimdi Mevlânâ'nın muhibbânlarının cenazelerinde ise ilahi ve şarkı söyleyen kişilerin olduğunu söylemiş ve ümmetin fakihlerinin bunu bid'at görüp kötülediklerini de ilave etmiştir. Celâleddin Rûmî ise onlara, müezzinlerin ölenin Müslüman

⁵⁷¹ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 123.

⁵⁷² Burada Alâeddin'in İsâ'ya atıf yapmasının sebebi kendisinin eski bir Hristiyan olmasıdır. Bahsedilen kişi yukarıda anlattığımız kısıstan Mevlânâ'nın yardımıyla kurtulan Rum gencidir. Eflâkî'ye göre bu kişi sonradan Müslüman olmuş ve Alâeddin Siryanus adını almıştır. Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 244-246.

⁵⁷³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 244.

⁵⁷⁴ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 247.

⁵⁷⁵ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 628.

⁵⁷⁶ Daha önce İlhanlılar'ın Celâleddin Rûmî'yi Şeyhü's-Şuyuhu'r-Rum (Anadolu Şeyhlerinin Şeyhi) ilan edip Anadolu'daki tek yetkili merci yaptıklarını ve kendilerine muhalif olan sûflerin tekkelerini Mevlevîlere verdiklerini ifade etmiştik.

⁵⁷⁷ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 687.

⁵⁷⁸ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 314.

⁵⁷⁹ "Söyleyen, söyleyici, kail, mütekellim." Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan (Ankara: TDK Yayınları, 2015), 403; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*, haz. Aydın Sami Güneyçal (Ankara: Aydın Kitabevi, 2001), 296.

olduğuna, kendi şarkıcılarının ise ölenin “âşık” olduğuna şahitlik ettiklerini söylemiştir.⁵⁸⁰ Semâ bahsinde itirazını zikrettiğimiz Ahî Ahmed bu konuya da müdahalede bulunmuş ve bir cenazede bid‘at olduğu gerekçesiyle gûyendeleri engelleyerek şarkı söylemelerine mâni olmuştur.⁵⁸¹ Mevlânâ’nın oğlu Sultan Veled Ahî Ahmed’in elini sıkıca yakalayıp “Ahî Ahmed, bu âdetin temelini pek ulu bir kişi atmış ve bunu caiz görmüştür. Bu âdeti kaldırmak için ondan daha ulu birisi lazımdır” demiştir. Daha sonra mesele devrin Şeyhülislamı Sadreddin’e sual edildiğinde onun “Velîlerin güzel bid‘atleri peygamberlerin sünnetleri gibidir. Bunları kaldırmak mümkün değildir” şeklinde cevap vermesi,⁵⁸² klasik İslâm uygulamalarını savunanların tasavvufî düşüncenin karşısında seslerinin gittikçe cılızlaştığını göstermektedir.

Dönemin dikkat çeken bir diğer hususiyeti felâket ve sıkıntıların inanç alanında mistik eğilimleri kuvvetlendirmiş olmasıdır. Aynı asrın başında Anadolu dinî ve aklî ilimlerin geliştiği, âlim ve fazıl zatların bir araya geldiği bir yer iken Moğol istilasının ve siyasî karmaşanın halkın üzerinde oluşturduğu genel umutsuzluk hali, insanların istila sebebiyle Anadolu’ya akın eden mistik liderlere iltifat etmesini sağlamıştır.⁵⁸³ Böylece Anadolu’da mistisizm kuvvetli bir müessiriyet göstermiş, bilhassa XIII. asrın ortalarında “ruhi yaşam” Mevlânâ ve ondan daha alt seviyelerde bulunan şahısların etrafında dönmüştür.⁵⁸⁴ Halk zorluklar karşısında çıkış yolu bulamayınca dünyevî yaşamdan umudunu kesmiş hiç olmazsa ahireti mamur edelim düşüncesiyle şeyhlerin tekke ve zâviyelerinde teselli aramıştır. Böylece toplumsal sancılar bir nebze giderilmek istenmiştir.⁵⁸⁵ Zâviyeler insanları sadece dinî meselelerde irşad etmekle kalmıyor, psikolojik ve tıbbî destek de sağlıyordu.⁵⁸⁶ Bu sebeple zâviyeler medreselerin olmadığı kırsal bölgelerde çok mühim rol üstlenmiş⁵⁸⁷, halkın buralara teveccühü çok fazla olmuştur. Bu zâviyelerin sayısının, Karaman’da 272, Rûm vilayetinde 205, Diyarbakır’da 57, Zülkâdiriyye’de (Maraş) 14, Paşa Livâsı’nda 67 olmak üzere 600’ün üzerine çıkması⁵⁸⁸ bu alakanın bariz göstergesidir.

⁵⁸⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 217.

⁵⁸¹ Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı: Menâkibü’l-Arifin’in Değerlendirilmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 35-36.

⁵⁸² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 599-600.

⁵⁸³ Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1293.

⁵⁸⁴ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 346-349.

⁵⁸⁵ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, 45; Uzunçarşılı, “12. ve 13. Asırlarda Anadolu’da Fikir Hareketleri ile İçtimai Müesseselere Bir Bakış”, 300-301.

⁵⁸⁶ Abdurrahman Memiş, “Osmanlı’da Tekkeler, Sosyal Fonksiyonları ve İstanbul’da Halidi Tekkeleri”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999).

⁵⁸⁷ Kara, *Selçuklular’ın Dini Serüveni*, 493.

⁵⁸⁸ Barkan, “Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, 301.

Rağbet gösterilen tekkelerdeki tasavvuf erbabının, hayatın gerçeklerinden kopuk, dünya hayatından soyutlanmış mistik, batını ve içrek düşünceleri esas alan bir din tasavvuru vardı. Genelde bilgiden ziyade sezgiye dayanan ve temelinde ezoterik bilgilerin yer aldığı bu yöntem Tanrı'nın aracısız olarak kavranabileceği inancına dayanmaktaydı. Kısaca bahsettiğimiz bu düşünce teslimiyetçi bir kader inancı, kıyamet senaryoları, Mehdî bekleme temayülleri gibi birçok inancı beraberinde getirmiştir. Bu inanç aynı zamanda Moğol tahakkümünü meşrulaştıran bir araç vazifesi görmüştür. Çünkü bu düşünceye göre yaşanan istila Allah'ın takdiridir ve yapılacak şey ancak teslimiyet gösterip tevekkül etmektir. Onlara göre Cengiz'in askerleri Tanrı'nın gazabının bir tezahürüydü. Bahâ Veled, Belh'ten ayrılırken yaptığı son konuşmada Moğolları “Allah'ın ordusu” olarak nitelendirmekteydi.⁵⁸⁹ Daha önceki bölümlerde anlattığımız üzere sûfilerin, Müslüman hükümdarların saltanatlarının yıkılma sebebini kendilerine saygısızlığın neticesi olarak görmelerine karşın, kendilerine saygıda kusur etmeyen Moğolları Müslüman olup olmamasına bakmayarak övmeleri bu düşüncenin uzantısıdır.

Kalenderî Şeyhi Ebû Bekir Rûmî'ye göre Tanrı iradesi Cengiz soyundan gelenlerin işlerinde görülebilmekteydi. Kalendernâme'de bu gerçek şu şekilde vurgulanır:

“Bu amacı (istila) Tanrı, Cengiz Han'a yolu gösterdiğinde başlattı.

Ve pirlere kulak veren her hükümdara hakikat kapısı böyle açılmak zorundadır.”⁵⁹⁰

Elvan Çelebi'nin, Menakıbu'l Kudsiyye'de Âşık Paşa'nın ağzından aktardığı anekdotta ise Şeyh (Âşık Paşa), Moğolların Allah'ın iradesi olduğunu, Hızır'ın sözüyle Anadolu'ya ayak bastığını ve bu sebepten güç, mutluluk, baht ve mülk bulduklarını belirtmekteydi.⁵⁹¹

Celâleddin Rûmî'nin torunu Ârif Çelebi'nin Moğollara karşı takındığı tavır da aynıdır. Eflâkî, istilayı ilâhî iradenin işareti olarak görme temayülünü yansıtan bu tavrı net bir biçimde aktarır ve Moğol ittifakını saklamaz. Eflâkî şöyle yazar:

“Yine Konya'nın Karamanlılar elinde bulunduğu dönemde Çelebi hazretleri Moğol askerini istediği için Karamanlıların canları sıkılıyor ve daima “Biz sizinle komşu ve sizi sevenlerden olduğumuz halde, bizi istemiyorsunuz da yabancı Moğolları istiyorsunuz” diyorlardı. Bunun üzerine Çelebi şöyle dedi: “Biz dervişleriz ve gözümüz Tanrı'nın iradesine bağlıdır. O kimi ister ve ülkeyi kime verirse, biz de onun tarafında olur ve onu isteriz. Şimdi Tanrı, sizi değil Moğol

⁵⁸⁹ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 68-69.

⁵⁹⁰ A. C. S. Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslam, Edebiyat ve Toplum*, çev. Renan Akman (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2023), 110-111.

⁵⁹¹ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 449-450.

askerlerini istiyor. Ülkeyi Selçukluların elinden alıp Cengizhanlılara verdi. “Tanrı mülkünü dilediğine verir” (el-Bakara 2/247). Biz de Tanrı’nın istediğini istiyoruz. Karamanoğulları candan mürit ve muhip oldukları halde incindiler, Çelebi hazretlerinden çekinmeye başladılar.”⁵⁹²

Benzer biçimde Eflâkî’nin, Menâkıbü’l-‘ârifin eserinde yer alan Celâleddin Rûmî’nin sohbetindeki bir anekdot, Hülâgû’nün 1258’de Bağdat’ın zaptını, o ve adamları bundan önce üç gün oruç tutup dua ettikleri için başardığını, halifenin küstahlığının ise devrilmesine yol açtığını anlatmaktadır.⁵⁹³ Böylece Moğollar, kelimenin tam anlamıyla Müslüman olmasalar bile, ümmetin lideri olan halifeden daha müslim (fitri dindarlıklarını ve Tanrı’ya teslimiyetlerini gösterme anlamında) davranan insanlar olarak tasvir edilir ki bu da zaferlerini meşru kılmaktadır. Hal böyle olunca Celâleddin Rûmî daha önce bahsettiğimiz gibi Moğolları, babasını inciten Harzemşah’ı yok etmeye gelen Allah’ın öç alma göreviyle gönderdiği askerleri olarak görmekteydi. Temelde bu inanç olunca Moğollardan bahsederken onlara “bizim askerimiz”⁵⁹⁴ diyebilmekte ve Anadolu’da on binlerce Müslüman kanı döken Baycu Noyan’ın da “Allah’ın velisi” olduğunu söyleyebilmektedir.⁵⁹⁵

Bu niteleme Celâleddin Rûmî’nin mücerred olarak Moğollara verdiği destekten ziyade çarpık kader anlayışının uzantısı olan inancın gereği idi. Zira istila Tanrı’nın gazabıysa Tanrı’nın bu işe memur ettiği insanların velî diye anılması da normaldi. Bu görüş takdir-i ilâhinin sadece kana susamış yabancı bir zorba eliyle değil, Tanrı Dostlarından biri aracılığıyla da gerçekleştiği algısını oluşturmuştur. Bu dönemdeki mistik inançlar taşıyan sûfîlerin görüşlerine baktığımızda evliya ve hükümdar-ümera kimliklerinin iç içe geçmiş olduğunu görmekteyiz. Sultan Veled, Rebabnâme’de bir emire kutub ve kâmil yakıştırmasını yaparken,⁵⁹⁶ dünyevî emirlerin de evliya hiyerarşisinde yer alabileceğine atıf yapmaktadır. O, bu iddiasını evliyalarından bahsettiği bir bölümde şu sözlerle desteklemektedir:

“Evliyaların birçokları şeriat ve tarikat yolundadır. Bir takımı da bunların aksine olarak isyan ve günah yolunu tutmuş görünürler. Zahirleri karanlık, batınları nurludur. Kendini bildirmemek için kılık değiştirip dolaşan padişahlar gibi. O sultanları milletin elinden kurtarmak için onlara bazı sevimleyen huylar verir. Velî olmayanlar onları katiyen tanıyamazlar. Çünkü Hakk’ın sırlarına

⁵⁹² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 664-665.

⁵⁹³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 196-197.

⁵⁹⁴ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 701.

⁵⁹⁵ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 235.

⁵⁹⁶ Sultan Veled, *Rebabname*, çev. İbrahim Hakkı Eroğlu (İstanbul: Konya Valiliği, 2011), 27. Sultan Veled’in Rebabnâme eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Veyis Değirmençay, *Sultan Veled ve Rebabname* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996).

mahrem ancak velilerdir. Çünkü onlar gördüklerinin zahirlerine bakmazlar, kalbindeki esrara bakarlar. Böylece Cenab-ı Hakk hayrı şer suretinde göstererek gizler, ta ki halktan gizli tutulsun.”⁵⁹⁷

Sultan Veled’in evliyalık kuramı bir taraftan Moğol döneminin meşruiyet krizine çözüm sunarken öte taraftan hükümdar/evliya insanları ancak velilerin tanıyabileceğine dikkat çekerek velilere özel bir statü tanımaktaydı. Ayrıca içinde bulunulan durumun şer gibi gözükse de bunun hayır olduğu mesajı verilmekteydi.

Sühreverdi’nin ideal hükümdarı evrensel kozmik ve mistik bilgiyle donatılmış biri olarak tasvir etmesi⁵⁹⁸ de bu kabildendir. Dönemin tasavvuf etkisini baz aldığımızda bu tarz düşüncelerin sadece tasavvufî eserler ve menakıbnâmelerden başka bazı tarihi kaynaklarda da karşımıza çıkması yadırganmamalıdır. Bazı Müslüman kaynakların Cengiz’in Moğollar tarafından bir peygamber olarak görüldüğünü söylemeleri de⁵⁹⁹ bu düşüncenin uzantısı olmalıdır. İranlı vakanüvis Şebankâreî’nin, Cengiz hakkında “Allah bu adamın ruhuna ilâhi bir ihsan ve tükenmez bir iyilik bahşetti. İslâm’la müşerref olsaydı onda bir peygamberlik hissesi olduğu söylenebilirdi” demesi⁶⁰⁰ dikkat çekicidir. Şebankâreî’nin, Eretna’nın adil saltanatı nedeniyle halk arasında “köse peygamber” olarak anıldığına dair sözünü⁶⁰¹ belki de bu manada anlamalıyız. Eflâkî’ye göre Gazan Han’ın Anadolu valilerinden ve Sultan Veled’in müritlerinden olan Abışka Noyan da aynı ünvanla anılmaktaydı.⁶⁰² Köselik şüphesiz Moğolların kılızlığına gönderme yaparken peygamberlik ise yukarıda değindiğimiz inancın sonucu olarak görülmelidir. Ne kadar adil ve yüce olursa olsun bir insanın peygamber diye vasıflandırılması dönemin din anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre bir insan hem velîliği hem de emirliği şahsında deruhte edebilmekteydi. Elvan Çelebi’nin, Babaî isyanından sonra yenilen dervişleri Sultanın elinden kurtaran Celâleddin Karatay’ı bu hareketinden dolayı “Celâleddin-i velî” diye anması ve övmesi de⁶⁰³ sûfilerin zihin dünyasındaki velî kavramını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

⁵⁹⁷ Sultan Veled, *Rebabname*, 2011, 28.

⁵⁹⁸ Peacock, *Moğol Anadolu’sunda İslam*, 137.

⁵⁹⁹ Michal Biran, *Cengiz Han*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 119-121.

⁶⁰⁰ Peacock, *Moğol Anadolu’sunda İslam*, 133.

⁶⁰¹ Peacock, *Moğol Anadolu’sunda İslam*, 133; Göde, *Eratnahılar, 1327-1381*, 82.

⁶⁰² Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, 595.

⁶⁰³ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkabeler*, 177-178.

Sonuç olarak bu çarpık kader inancı ve ona bağlı olarak gelişen velî/hükümdar kuramı Moğolların meşruiyet krizine çözüm sunmuştur. Moğol yönetimi nihayetinde takdir-i ilâhının tecellisi olarak görülebiliyorsa, bunun Cengiz'in torunlarının ve onların vekillerinin himayesine bağımlı olan sûfilerin lehine olduğuna şüphe yoktur.

Bu inancın yanı sıra siyasî mağlubiyetin getirdiği kargaşa ve insanlardaki umumi bedbinlik kıyamet senaryolarını da devreye sokmuştur. Bu tür kıyamet endişelerinin XIII. yüzyılda daha da yoğunlaşması tesadüf değildir. Kıyamet bağlamında zikredilen Türkler ile alakalı hadislerin de bunda rolü olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmaz. Gözleri küçük, yüzleri kırmızı, burunları yassı, sanki yüzleri çekiçle dövülmüş kalkan gibidir. Sizler, ayakkabıları kıldan bir kavimle savaşmadıkça kıyamet kopmaz.”⁶⁰⁴

Buradaki Türk sözünün ırktan ziyade genel olarak bütün bozkır halklarına verilen isim olduğunu hatırdı tutmakta fayda vardır. Nitekim Orta Çağ'da birçok Müslüman müellifin eserinde “Türk” sözcüğü sadece belli bir milleti temsil manasında değil daha çok savaşçılığı ve tahribatlarıyla öne çıkan bozkır halklarına verilen isim sadedinde kullanılmıştır.

Bu gelenek Müslüman düşüncesinde Türkleri kıyamet alametlerinden biri olabilecek istilalarla ilişkilendirdi ve XIII. yüzyılda bu gelenekler Moğollar ile kolayca irtibatlandırıldı. Sadece Anadolu'da değil Hindistan'dan İspanya'ya kadar İslâm coğrafyasında Cûzcânî (ö. 1259), Sülemî (ö. 1261) ve Kurtubî (ö. 1273) gibi âlimler Türklere önemli bir rol atfeden kıyamet odaklı metinler telif ettiler. Türklere verilen bu önemli rol, dönemin göçebe istilaları ile kıyamet düşüncesinin yükselişi arasında sıkı bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir.⁶⁰⁵

Necmeddin Dâye (ö. 1256) de Moğol istilalarının “Efendimizin haber verdiği âhırzaman fitnesi” olduğunu söyleyen âlimlerden biridir. O, Mirşâdü'l-‘ibâd'da “Dönemin melikleri ve sultanları mal, mülk ve nefislerini bu fitneyi defetmek için feda etmezlerse; öyle görünüyor ki İslâm bütünüyle ortadan kalkacak” demektedir.⁶⁰⁶ Dâye, kıyamet alametlerinin çoğunun ortaya çıktığını istila ile bağlantı kurarak şu şekilde anlatır:

⁶⁰⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001)“Cihad”, 95.

⁶⁰⁵ Peter Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, çev. Ali Fahri Doğan (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 54.

⁶⁰⁶ Necmuddin-i Dâye, *Sufilerin Seyri: Mirsadu'l-İbad*, çev. Hakkı Uygur (İlk Harf Yayınevi, 2013), 17.

“Tıpkı zamanın başlangıcında (İslâm Tarihinin ilk devirlerinde) Arapların Türkistan’a gidip köleler getirdiği ve İslâm ummanının sınırının Türkistan’dan döndüğü gibi, şimdi de bu Türkler (yani Moğollar) gelip Arapları esir olarak Türkistan’a götürürler. Bu, Peygamber’in öngördüğü, dirilişin ve âhırzaman fitnesinin alametlerinden biridir.”⁶⁰⁷

Nâsirüddin Mahmud el-Hoyî’nin (ö. 1261) telif ettiği bir eser olan *Metaliu’l-îmân*’ın girişinde de kıyamet senaryosu vurgulanıp bu nokta üzerinde durulmaktadır:

“Nübüvvet devrinden uzaklaştık, Allah’ın yaygısı düdüldü ve dinin temeli sarsılıp yıkıldı. Böylece îmânın güneşi tutuldu (...) Hatalardan göz gözü görmez oldu, bid‘at ve dünyevi hedefler doğudan batıya her yanı kapladı. Gaybdan bir ses şu sözlerle seslendi: Karada ve denizde fesat başladı. (er-Rum 30/41)”⁶⁰⁸

1273’te Nâsirî tarafından Kayseri’de telif edilen *Munisu’l-avârif* ise kıyamet zamanının geldiğini alametleri sayarak izah eder. Müellife göre artık hikmet ehli ve adil padişahlar eskide kalmıştır ve günahlar dört bir yanı sarmıştır. Bu alametler, zâlim hükümdarlar, zühd ve cihadı terk, kâfirlerden makam mevki isteme, utanmazca davranan kadınlar ve alenen sergilenen iffetsiz davranışlardır. En dikkat çeken alamet ise kâfirlerin bütün dünyayı ele geçirmesidir. Ayrıca alametlerde bahsedilen kıyamet öncesi koyun ile kurdun beraber yaşayacağı metaforu Moğol-Selçuklu veya Kâfir-Müslüman birlikte kargaşa içinde yaşayacağı yorumuyla tevil olunmuştur.⁶⁰⁹

Yaşanan genel atmosfer kıyametle alakalı telif edilen eserlerin sayısında bir artış meydana getirmiştir. Bu durum devrin edebî kaynaklarına da yansımıştır. Şeyyad Îsâ, “Ahval-i Kıyamet” isimli eserinde yaşanan olaylarla kıyamet alametleri arasında bire bir ilişki kurmasa da mısralarıyla kıyametin çok geç olmayacağını ima etmektedir.⁶¹⁰ Ahmed Fakih’in (ö. 1252) aşağı yukarı aynı tarihlere denk gelen *Çarhnâme*’si de bir kıyamet atmosferini yansıtmaktadır.⁶¹¹ Yusuf ve Züleyha’nın manzum versiyonunun müellifi olarak tanıdığımız Şeyyad Hamza’nın kıyamet şiiri de bu düşünceden etkilenmiş görünmektedir. Şiir şöyle başlar:

⁶⁰⁷ Peacock, *Moğol Anadolu’sunda İslam*, 282.

⁶⁰⁸ William Chittick, *13. YY Sufî Metinlerinde İman ve Amel*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 71-72.

⁶⁰⁹ Peacock, *Moğol Anadolu’sunda İslam*, 295.

⁶¹⁰ Cem Dilçin, “XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahval-i Kıyamet”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, ed. Mustafa Canpolat vd. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978), 51. Eser yakın zamanda içinde metin-çevirisinin yer aldığı bir teze konu olmuştur. Bkz. Nihal Çelik, *Ahvâl-i Kıyâmet (metin-çeviri)* (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁶¹¹ Ahmed Fakih, *Çarhname*, haz. Mecdut Mansuroğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1956), 5-6.

“Müsülmanlar meger ahır zamandur

Kıyamet mi kopar bu ne nişandur

Alametler belürdi dürlü dürlü

Gelün tevbe kılalum ki hemandur.”⁶¹²

Kıyametin yaklaştığı düşüncesi alametlerden biri olarak bilinen Mehdî'nin bu zamanda geleceği görüşüne de yol açmıştır. Ayrıca içinde bulunulan çaresizlik durumu Mehdî bekleme temayülünü artıran diğer bir sebeptir. Sadreddin Konevî'ye izafe edilen Risaletü'l-Mehdî'de tarih verilerek Mehdî'nin 1247'de zuhur ettiği belirtilir. Suriyeli İbn Talha ise yine Mehdî tahmininde bulunanlardan birisidir ve ona göre Mehdî 1318-1319 yılları arasında ortaya çıkacaktır.⁶¹³

Daha önce bahsettiğimiz Nâsırî, Munisu'l-avârif'te bütün alametleri sayıp kâfirlerin dünyayı ele geçireceğini anlattıktan hemen sonra Rûm'dan büyük bir adam çıkacağını ve ordusuyla kâfirleri kıracağını belirtip bu payeyi Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddin Keyhüsrev'e vermektedir. III. Gıyâseddin'den “Mehdî'nin hükmü, işareti, buyrukları ve zamanın padişahı” diye bahsetmektedir.⁶¹⁴

Yukarıda anlatılan kader inancının teslimiyetçi davranışları nasıl Moğol meşruiyetini sağladıysa belki bu durum da Selçuklu'nun Moğollar karşısındaki acziyetini mazur göstermekteydi. Sonuçta ilâhî düzlemde Moğollara tabilik emredilmişse bu Selçuklu'nun kabahati değildi. Gelecekte ise Selçuklu Sultanı, Mehdî'nin adalet hükümdarlığını kuracaktı.

Mehdî iddiası sadece mevcut düzenin meşruiyetini sağlamakla kalmayıp, isyan edip yeni düzen kurmaya çalışanlar içinde çok önemli bir metafor görevi görmekteydi. Zira Mehdîlik iddiası ile ortaya çıkıp isyan eden figürler insanları günün sonunda kargaşadan ve zalimlikten kurtarıp onları adalet dolu bir sistemle yönetmeyi vadetmekteydi. 1307-1308'de Kürdistan dağlarından Mehdîlik iddiası ile çıkıp gelen Mûsâ'nın daveti insanlar arasında yayılmıştı. 30.000 kişinin etrafında toplandığı Mûsâ'nın isyanını daha sonra Moğol Noyanları bastırmıştır.⁶¹⁵

⁶¹² Metin Akar, “Şeyyâd Hamza Hakkında Yeni Bilgiler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2 (1986), 3.

⁶¹³ Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslam*, 284-285,287.

⁶¹⁴ Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslam*, 295. Bu metafor tarihte siyasi karışıklık dönemlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. XV. yüzyılın başlarında şair Abdülvasi Çelebi, Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed'i Mehdî olarak tanımlayacaktı. Dimitris J. Kastritsis, *Bayezid'in Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil*, çev. Ayda Arel (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010).

⁶¹⁵ Derya Örs, *El-Kâşânî, Tarih-i Olcaytu: İnceleme-Çeviri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 114.

Dönemin diğer bir Mehdîci isyanı ise Ebû Said döneminde yaşanan İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'ın önderlik ettiği ayaklanmadır. İlhanlı tarihçisi Hâfız-ı Ebrû isyanı şöyle aktarır:

“722 (1322) yılında, Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın Memalîk-i Rum'da isyanı baş gösterdi. Buradaki hutbe ve parayı kendi adına çevirdi. Kendisini âhîrzaman Mehdîsi ilan etti.”⁶¹⁶

Müsâmeretü'l-Ahbâr'ı Timurtaş'a ithaf etmiş olan Selçuklu tarihçisi Aksarayî bunu doğrulamaktadır. Eserinin başındaki ithafta Timurtaş'a zamanın mehdîsi (Mehdî-yi zaman) ünvanını vermektedir.⁶¹⁷ Daha sonra Timurtaş'ın emirliğinden bahsederken onun bu iddiasına şöyle atıfta bulunmaktadır:

“İslâm dininin güçlendirilmesi ve Müslümanlara iyi davranılması konusunda öyle çaba harcadı ki hayır ve bağış eserlerinden, düşmanlığın ve zulmün giderilmesinden, asilerin ve serkeşlerin kökünün kazınmasından, saldırganları ve isyancıları bastırmasından, Mehdî'nin işlerinin ve durumlarının belirtileri baş gösterdi.”⁶¹⁸

Aksarayî'ye göre Timurtaş'ın, şarabı gayrimüslimlere bile yasaklayıp göz açtırmaması da Mehdî'nin zuhurunun alametlerindendi.⁶¹⁹ Eflâkî de Timurtaş'ın, Konya'yı Karamanoğullarından almasının ardından yaptığı konuşmada “Ben sahipkırın bir hükümdarım, hatta zamanın mehdîsiyim”⁶²⁰ diyerek Mehdîlik iddiasında bulunduğunu söylemektedir.

Timurtaş'ın İlhanlı otoritesine karşı isyanı ve Mehdîlik iddiası hiç şüphesiz pratik siyasî kaygılarla ilişkiliydi. Türkmenler, hükümdarlık iddialarını desteklemek için Selçuklu Hânedanı ile olan bağlantılarını ya da Memlûkler tarafından atanmalarını vurgularken, Timurtaş'ın böyle bir seçeneği yoktu ve Cengizli bir hükümdar olarak meşruiyetini savunmasına izin verecek bir soydan yoksundu. Bu durumda Mehdîlik ona alternatif bir meşru hükümdarlık zemini sunmaktaydı. Bu iddiasıyla o İlhanlı Anadolu'sunun elitleri nezdinde ve halk arasında nüfuzunu Mehdîlik iddiaları ile güçlendirmeye çalışmıştır.

Timurtaş'ın şeriatı çok katı bir şekilde uygulaması, iddiasını eylemleriyle destekleme kaygısının bir sonucu olmalıdır. O, şarabı ülke genelinde yasaklamış ve bunun takibini

⁶¹⁶ Abdulcelil Işık, *Hafız-ı Ebrû'nun Zeyl-i Cami'üt-Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sa'id Dönemlerine Dair Kayıtlar* (Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 96.

⁶¹⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 1.

⁶¹⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 262.

⁶¹⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 263.

⁶²⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 698.

yapmıştır. Ayrıca Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanlara ait kıyafetleri giymeleri de yasaklanmıştır.⁶²¹ Timurtaş ayrıca 1317’de şehir imamlarının vergi muafiyetini de içeren ayrıca halkın beş vakit namazı cemaatle camide kılmasını icbar eden aksi takdirde sert tedbirlere başvurulacağı söylenen bir emirname çıkartmıştır.⁶²² Böylece Timurtaş’ın iddiası fiilleriyle de desteklenmekteydi. Bu müdahaleler Aksarayî’ye göre “Mehdî-yi âhîrzamanın geldiğini gösteren fiiller” idi.⁶²³ Bütün bu değerlendirmeler yanında tarihsel ve edebî kanıtların bizi götürdüğü sonuç; kıyametin, Sünnî düşünürler ve saray elitleri arasında çok yaygın ve güçlü bir endişe oluşturduğu gerçeğidir.

Moğol istilasına bağlı olarak yaşanan diğer bir değişim ise Şîî göçü sebebiyle Sünnî tasavvuf ve Türkmenler arasında Şîîleşme temayüllerinin artmasıdır. Esasen daha Türkiye Selçuklu Devleti’nin kurulma aşamasında yaşanan Türkmen göçleri zamanında Büyük Selçuklu muhitindeki mezhepsel gerginlikler, Şîî unsurların Horasan’dan Anadolu’ya göçüne sebep olmuştu. Dolayısıyla Melikşah (1072-1092) döneminden beri Türkmen babalar içindeki Bâtınî unsurların Anadolu’ya taşındığını söyleyebiliriz.⁶²⁴ Ocak’a göre Türkmenler arasında yayılan Vefâilik tarikatının mensupları Anadolu’ya gelmeden evvel İsmâîlî tesirlerle heterodoks bir mahiyet kazanmıştı bile.⁶²⁵ Bundan Türkmenlerin arasında Sünnîlik kadar Şîîliğin de bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.⁶²⁶ Ayrıca kimi Kalenderî babalarının ve sapık dâîlerin (mezhep yayıcı kişiler) davranışlarının yönetim tarafından Türkmenlere mâledilmesi de⁶²⁷ bu iki kitleyi birbirine yaklaştırmış, Türkmenlerin daha da soyutlanıp tamamen içe dönük yaşamalarına sebebiyet vermiş, bu durum ise Türkmenler içindeki Şîîliğe meyyal hareketlerin artması sonucunu doğurmuştur.⁶²⁸

İstila Anadolu’ya doğru geldikçe Şîî unsurların bulunduğu çevrede sıkışıp kaldıklarını görüyoruz. Şîîler eğer bir devlete sahipse takıyye inancına çok da gerek duymuyorlardı. Fâtımî ve Nizârî İsmâîlî Devletleri dönemindeki Şîîlik faaliyetleri bunun kanıtıdır. 1256’da Nizârî İsmâîlîler (Alamut Kalesi) Moğollar tarafından yok edilmiş ve mensupları siyasî temsiliyetten yoksun oldukları için kendilerini başka tarikat ve tasavvufî gruplarda gizlemek

⁶²¹ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 262-266.

⁶²² Turan, *Resmî Vesikalar*, 57-58.

⁶²³ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 653.

⁶²⁴ Gordlevskiy, *Küçük Asya’da Selçuklular*, 277-278.

⁶²⁵ Ocak, *Kalenderîler*, 60; a.mlf. *Babailer İsyanı*, 110-114.

⁶²⁶ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 344.

⁶²⁷ Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün, içinde Şîî unsurlar barındıran Türkmenlerden bahsetmesine dair bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetname: Siyerülmülük*, çev. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergah Yayınları, 1987), 259, 282, 284, 285, 315, 316, 324.

⁶²⁸ Balcioğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, 64-65; Ocak, *Babailer İsyanı*, 66,69-119.

zorunda hissetmişlerdir.⁶²⁹ İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Şîîliği benimsemesi bu gizlenen grupların rahatlaması ve propaganda sahalarını genişletmesine sebep olmuştur.⁶³⁰ Köprülü'nün, Tuhfe-i İsnâaşeriyye isimli eserden aktardığı şu bölüm Şîî itikadının yayılmasında Moğol istilasının ne kadar mühim olduğunu ortaya koyar:

“Hicri beşyüz (1107) tarihinde ekser Şîî fırkaları Mısır, Şam, Irak-ı Arap, Fars ve Horasan'da münteşirdi; vakta ki Moğol istilası vukua geldi, bunlar memleketlerinden firar ile etrafa, uzak memleketlere yayıldılar ve bu akaid oralarda da şai oldu”⁶³¹

İlhanlıların çoğunlukla Müslüman olmamaları mezhepler arası tarafsız tavır takınmalarını sağlamış bu da Şîî propagandanın yolunu açmıştır.⁶³² Olcaytu'nun Şîa mezhebini kabulü ise Şîîleri iyiden iyiye rahatlatmıştır. Bu dönemde tatbik edilen politikalardan dolayı kaynaklarda halkın camilere gitmediği, imamlara ve ulemaya ise değer vermediği aktarılır.⁶³³ Olcaytu'nun Şîî mezhebini benimsemesi Anadolu'daki gayri sünnî ve göçebe kitleler arasında sevinçle karşılanmıştı. Böylece Râfîzî Türkmenler ile Moğollar bu noktada belli bir müşterek elde etmiş ve bu durum onların kaynaşmasına vesile olmuştur.⁶³⁴ Bunlar göz önünde bulundurulduğunda Moğol istilasının dolaylı yönden Şîî ideolojiye yardım ettiğini ve bundan resmi Sünnî paradigmanın zarar gördüğünü söylemek mümkündür.

Anadolu'da bu dönemde Sünnîlik ile Şîîlik arasındaki farklılıkların keskin bir biçimde ayrıldığını söyleyemeyiz.⁶³⁵ Sünnîlik içinde Şîî motifler olduğu gibi, Şîî öğretilerinde de Sünnî motifler mevcuttur ve bunlar bilhassa Türklerin temsil ettiği göçebelerin tasavvuf hayatında birbirine geçmiş vaziyettedir. Türkmenler arasında görülen Hz. Ali'ye olan aşırı sevginin sadece Şîîleşme temayülü ile açıklanamayacağı açıktır. Türkçe Cenknâmelerde⁶³⁶ görüleceği gibi Hz. Ali taraftarlığı ille de Şîî sempatizanlığını yansıtmaz.⁶³⁷ Bununla birlikte ortada mezhepsel bir gerginlik olduğu da aşîkardır. Bu mezhepsel gerilim devrin dinî ve edebî literatürüne de yansımıştır. 1302'de yazılan Alinâme'de tarihi kayıtlara aldirmaksızın Bizanslılar, Hz. Ali'nin düşmanı ve Muaviye'nin müttefiki olarak tasvir edilmektedir.⁶³⁸ Şair

⁶²⁹ Zahide Ay, “13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Bu Etkilerdeki Vefâilik Boyutu”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/2 (2016), 3.

⁶³⁰ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 62.

⁶³¹ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 64.

⁶³² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 344.

⁶³³ Turan, *Resmi Vesikalar*, 57-58.

⁶³⁴ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, 9-10.

⁶³⁵ Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, 8; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 344.

⁶³⁶ Cenknâme, savaş ve kahramanlık hikâyelerinin anlatıldığı, manzum, mensur veya nazım nesir karışık şekilde yazılabilen bir türdür. İsmail Toprak, *Hazreti Ali Cenklere* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014).

⁶³⁷ İsmet Çetin, *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997).

⁶³⁸ Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslam*, 263-264.

Şadi Meddah'ın 1362'deki "Maktel-i Hüseyin" isimli eseri ise Emevî halifesi Yezîd'in Ali taraftarlarını acımasızca ezmesini konu edinmektedir. Eserde okura tekraren Yezîd'in Peygamber ailesine yaptıklarından dolayı bir kâfir, Yahudi ya da Hristiyandan daha aşağı olduğu anlatılmaktadır.⁶³⁹ İmam Zeynelâbidîn'in Yezîd'e, "Siz dedemden (Hz. Peygamber) din u îmân buldunuz. Yine döndünüz muhalif oldunuz" diye seslenmesi⁶⁴⁰ de açıkça irtidat olgusunu ortaya koymaktadır. Buna karşın Ali taraftarları da devamlı savaş kahramanı olan pehlivan namıyla nitelenmektedir.⁶⁴¹ XIV. ya da XV. asırda yaşayan Kaygusuz Abdal'ın eserleri de Şîlik akaidinin on iki imam ve teberrâ (Hz. Ali'nin düşmanlarından ayrışma) öğretilerine atıf yapmaktadır.⁶⁴²

Daha önce zikrettiğimiz gibi bu tür düşüncelerin o dönemde belki Sünnîliğin geniş sınırları içinde varlık gösterdiği bilinen bir şeydir fakat bu eserdeki polemikçi ve dışlayıcı üslup Ali yanlılığının, belirgin bir Sünnî karşıtlığı şeklinde konumlandığını göstermektedir. Dolayısıyla bu durumun sadece Sünnî-Şîî inanç geçirgenliği ile açıklanması zor gözükmemektedir. Belli ki hem Anadolu'daki göçebe Türkmenlerin Şîliğe meyilli olması hem de İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Şîliği, Hânedanın meşruiyetini destekleyici mahiyette araçsallaştırması Şîliğe temayülü artırmış ve bu da edebî eserlere yansımıştır. Bu eserlerden de anlaşılıyor ki genel olarak Ali taraftarlığı teşeyyudan (Ali'yi diğer sahâbelere önceleme) çok daha fazlası idi.

Bu netice ile birlikte şu duruma dikkat çekmek gerekmektedir ki Ali taraftarlığı ister hafif ister belirgin bir şekilde olsun XVI. yüzyıldaki Safevî Hânedanı'nın Şîliği resmi mezhep ilan edip ihraç ettiği Şîî doktrini ile kesinlikle aynı değildir. Bu dönemde iki inanç arasında doktrinel fark olmakla birlikte kitlelere yayılmış şekilde propagandası yapılan ve birbirinden keskin çizgilerle ayrılan inanç yapısı mevcut değildi. Bundan dolayı Selçuklu zamanında Anadolu'da yaşayan Türkmenlerin Şîî-alevî inancında olduğunun söylenmesi anakronizme düşmek olacaktır.⁶⁴³

İstilanın sebep olduğu konulardan son olarak ele alacağımız mesele ilmî ve fikrî dengenin tasavvuftan yana değişmesine bağlı olarak pozitif bilimlerin gerilemesi gerçeğidir. İstiladan

⁶³⁹ Şadi Meddah, *Maktel-i Hüseyin: Kerbela Hadisesi*, ed. Özkan Daşdemir (İstanbul: Fenomen Yayınları, 2015), 426, 440, 458.

⁶⁴⁰ Şadi Meddah, *Maktel-i Hüseyin*, 460.

⁶⁴¹ Şadi Meddah, *Maktel-i Hüseyin*, 64, 80, 82, 100.

⁶⁴² Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslam*, 266.

⁶⁴³ Dönemin Türkmen din algısının Alevî-Şîî doktrini açısından değerlendirmelerini içeren makale için bkz. Rıza Yıldırım, "Anadolu'da İslâmiyet: Gaziler Çağında (XII.-XIV. Asırlar) Türkmen İslâm Yorumunun Sünnî-Alevî Niteliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 43 (2014), 93-124.

evvel Anadolu’da aklî ilimler revaçta iken Moğol önünden kaçan kitlelerin Anadolu’ya yığılması ve Moğol yönetiminin, Farisî ve Şamanî kültüre ait tasavvuf erbabını kendi siyasî çıkarları için kullanması, bu çevrelerin din anlayışını da baskın hale getirmiştir. Bu durum pozitif ilimlerde gerilemeye sebep olurken özellikle Moğol itikadında mühim yer işgal eden astrolojik inanç ve itikatlardan dolayı genel hava mistisizm lehine evrilmiştir.⁶⁴⁴

Mistik inançlara sahip olan sûfîler nezdinde ilim zâhirî ve bâtinî olarak ikiye ayrılmıştır. Zâhirî ilim okuma öğrenme metodu ile elde edilirken, ancak Allah’ın lütfuyla bağışlanan ve ilham ile elde edilen bâtinî ilim ise sadece ibadet, zikir, riyâzet ve takva yoluyla kazanılabilir. Sûfîlerin şariat ve hakikat ayrımı bu noktada ortaya çıkmaktadır. Onlara göre şariat zahîrî ilimler iken hakikat bâtinî ilimdir. Bu bilgiye sahip olanlar ise gayb aleminin bilinmeyenlerini keşfederler ve Allah’ın bildirmesiyle gaybî bilgilere sahip olurlar. Kendi nefislerine muhalefet edip beşerî sıfatları yok ettikten sonra Hakk’ın sıfatlarını kazanmış olmaları dolayısıyla bu konumu elde ettiklerini söylerler.⁶⁴⁵

Bu düşünce temelinde özellikle Mevlevîliğin baskın olduğu dinî yaşamda görülen, fukahânın tahkir edilmesi ve bâtinî ilmin yanında fıkıh ilminin küçümsenmesi de devrin dikkat çeken özelliklerindendir. Eflâkî, Bahâ Veled’in fıkıhçılar tarafından eleştirilmesine değinirken “fakihlere yaraşır bir tarzda kötülükler yaptılar”⁶⁴⁶ demesi bu çevrelerin fukahâyâ bakış açısını göstermektedir. Celâleddin Rûmî ise kendisini bazı fiillerinden dolayı eleştiren, oysa kendisine göre dinin yüzeysel meseleleri ile ilgilenip İslâm’ın özüne inemeyen fakihlere şu beyit ile seslenmekteydi:

“Camiye hürmet eden aptallar

Durmadan gönül ehlini incitiyorlar!

Ey eşekler! O mecaz, bu hakikattir

Büyüklerin ve gönül ehlinin derunundan başka mescid mi var?

Biz Kur’ân’ın özünü, ruhunu, içini ve cevherini aldık.

Postunu köpeklerin önüne attık.”⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Mikâil Bayram, “Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (01 Aralık 2001), 69-70; Mustafa Akkuş, “Moğol İstilâsının Selçuklu Bilim ve Düşünce Hayatına Etkileri”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce* (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013), 3 (Tabii Bilimler)/473-474.

⁶⁴⁵ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2011), 216.

⁶⁴⁶ Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, 66.

⁶⁴⁷ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 141, 204.

İbn Arabî ise fakihler hakkındaki düşüncesini şu şekilde özetlemiştir:

“Bir meselede şayet biliyorsak şeriata bakarız fakat din bilginleri arasındaki muhaddislere (hadisçilere) ve hatta ehl-i rey olanlar ile fukahaya sormayız. Fakihler evliyanın Firavunları ve Tanrının iyi kullarının Deccâlleridir.”⁶⁴⁸

Yûnus Emre de fakihleri tasavvuf ehli karşısında dinin kabuğuyla uğraşıp özünü anlayamayan insanlar olarak tavsif eder. O fakihlerden “topuğa çıkmayan sular” diye bahsettiği şiirinde, şariat ve hakikat ayrımına da dikkat çekmektedir:

“Hakikat bir denizdir şeriattır gemisi,
Çoklar gemiden çıkıp denize dalmadılar”

...

“Aşk imamdır bize gönül cemaat
Kıblemiz dost yüzü daimdir salât
Dost yüzünü görünce şirk yağmalandı
Onun için kapıda kaldı şariat.”⁶⁴⁹

...

“Aşk ile gelen erenler içer ağuyu nûş eder
Topuğa çıkmayan sular deniz ile savaş eder”⁶⁵⁰

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Allah Teâlâ’dan ilham almak fıkhıta behre sahibi olmaktan daha evla görülmüştür. Ayrıca toplumsal hayatın en mühim dinamiği olan şariatın kuralları da tasavvuf ilkeleri ve ritüelleri karşısında önemsiz görülüp yüzeysellikle suçlanmıştır. Bu durum İslâmî ilimlere gösterilen alakanın azalmasını da beraberinde getirmiştir. İlme verilen değer azalıp mühim olanın bâtınî ilimlerde derinleşmek olduğu inancı hâkim olunca bir müderris olan Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî’nin müridi olabilmek için tüm kitaplarından ve zahîrî ilimlerden vazgeçip medrese hocalığını bırakabilmiştir.⁶⁵¹ Celâleddin Rûmî’nin öldükten sonra yerine geçeceği halefini seçerken, okuma yazma

⁶⁴⁸ İbn’ül Arabî, *el-Futûhât el-Mekkiyye*, haz. Nihat Keklik (İstanbul: İ.Ü.E.F Yayınları, 1974), 2/A - 11, 13.

⁶⁴⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1981), 222, 224.

⁶⁵⁰ Gölpınarlı, *Yunus Emre*, 376.

⁶⁵¹ Celâleddin Rûmî’nin oğlu Sultan Veled, Şems-i Tebrîzî ile karşılaşmaya kadar babasında ilim, zühd ve takvânın baskın olduğunu, Şems ile birlikte insân-ı ma’şûk mertebesine ulaştığını ve bunu da semâ vasıtasıyla elde ettiğini söyler. Semih Ceyhan, “Şems-i Tebrîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

bilmeyen Selâhaddin Zerkûb'u işaret etmesi de⁶⁵² ilmin değil bâtinî sırların önemli olduğunu gösteren bir olaydır. Eflâkî'nin aktardığına göre kimya ilmine talip olan Ahî Muzaffereddin demir pası bulabilmek için geldiği Konya'da Ârif Çelebi ile karşılaşmış ve Ârif Çelebi ona “Ey eşek! Eğer kimya istiyorsan, ek, biç. Simya istiyorsan Mevlânâ'nın aşkına yapış” demiştir. Ahî Muzaffereddin ise kendinden geçip bu olaydan sonra Kimya'yı bırakmıştır.⁶⁵³ Bu anekdot sûfî çevrelerin pozitif ilimlere bakışını göstermektedir. Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in de bir nefes “merd-i Hüda” (evliya) huzurunda bulunmanın; namaz, oruç ve zikir gibi ibadetlerle yüz yıl meşgul olmaktan yüz tabaka daha üstün olduğunu söylemesi de⁶⁵⁴ bu kabil misallerdendir.

Pozitif bilimlerin geri plana atılması telif edilen eserlere baktığımızda da göze çarpmaktadır. Anadolu'nun fethinden XIII. asrın ortalarına kadar olan dönemde telif edilen eserlerin tamamına yakını siyaset, mantık, matematik, astronomi, tıp ve felsefe oluştururken,⁶⁵⁵ bu ahval XIII. asırdaki Moğol istilası sebebiyle Anadolu'ya göç eden tasavvuf menşeli kişiler vesilesiyle akamete uğramış ilmî ve fikrî hareketler, tarikatlar ve mistisizm lehine değişmiştir. Bu durumun uzantısı olarak mesnevi tarzı tasavvufî eserler yahut mehâsin olarak adlandırılan ahlak kitapları öne çıkmıştır.

3.2. İstila Sonucu Değişen Etnik ve Demografik Yapı

Moğol istilası sadece devletlerin siyasî haritasını değiştirmekle kalmamış çok önemli etnik dönüşümlere de sebebiyet vermiştir.⁶⁵⁶ Horasan, Türkistan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da yaşanan bu demografik değişimlerden⁶⁵⁷ konumuz itibarıyla Anadolu'daki nüfus değişimini iki başlıkta ele almak mümkündür. Bunlardan ilki gerek istila korkusuyla gerek Moğol ordusu içinde Anadolu'ya doğru gelen Türk boylarıdır ki büyük bir yekûn tutmaktadır. Değişimin inceleneceği ikinci başlık ise Moğol ordusu içinde aileleriyle birlikte gelip sonrada Anadolu'ya yerleşen Moğol boylarıdır.⁶⁵⁸

⁶⁵² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 521,525-526. Celâleddin Rûmî'nin vefatından sonra Mevlevîlerin başına geçen Selâhaddin Zerkûb hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Semih Ceyhan, “Selâhaddin-i Zerkûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

⁶⁵³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 645-646.

⁶⁵⁴ Sultan Veled, “Rebabname (Sultan Veled) tam metin”, haz. İsmail Koçak, çev. İbrahim Hakkı Eroğlu, *Rebab.name* (Erişim 11 Ocak 2024) 37.Makale.

⁶⁵⁵ Bayram, “Danışmend Oğulları'nın Siyaseti”, 139.

⁶⁵⁶ Blessing, *Anadolu'nun Yeniden İnşası*, 21-28.

⁶⁵⁷ Aysu Ata, “Moğol Fütuhâtı ve Doğu - Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine”, *Türkoloji Dergisi* XVII/1 (2010), 32.

⁶⁵⁸ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 1-2,115-119; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/349; Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1288-1290; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 310-313; Muammer Gül, *Orta*

İstila ile birlikte gelen Türkler XI. asırdan beri süregelen göç hareketinin son halkasını oluşturmuş ve Anadolu'nun kesin ve tamamen Türkleşmesini sağlamıştır. Ayrıca göçebe geleneğe sahip Moğollar da Türkler arasında asimile olarak Türkleşip Anadolu'daki Türk nüfusunun çoğalmasına katkıda bulunmuşlardır.

3.2.1. Türk Göçleri ve Anadolu'nun Türkleşmesi

Türklerin Anadolu'ya göçü mütemadiyen sürdüğü için Anadolu'nun Türkleşme süreci uzun bir tarihi süreçte gerçekleşmiştir. Göç dalgası hiç kesilmeden kitleler halinde devam etmiştir.⁶⁵⁹ Anadolu'ya Türk muhaceretinin serüvenini 1015-1018 yılları arasında Gazneli Mahmud tarafından sıkıştırılan Çağrı Bey'in yurt bulma amacıyla Horasan'ı geçip Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine gelmesiyle başlatmak mümkündür.⁶⁶⁰

Tuğrul Bey'in 1040 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmasıyla birlikte⁶⁶¹ Anadolu'ya Türkmen göçleri daha da yoğunlaşacaktır. Zira Tuğrul Bey göçebe Türkmenlerin merkezi devletleşmenin önünde engel olduğunu bilmekte, aynı zamanda iç huzuru bozacakları endişesiyle onları devamlı Bizans ile mücadele için Anadolu'ya sevk etmekteydi.⁶⁶² 1048 Hasankale zaferi ile Azerbaycan büyük ölçüde Selçuklu hâkimiyetine girmekte,⁶⁶³ 1059'da ise büyük bir Türkmen kitlesinin surları bulunmayan Sivas'ı ve Malatya'yı işgal etmeleri⁶⁶⁴ Türklerin adım adım bu topraklara doğru geleceğini göstermekteydi.

Anadolu'ya olan bu göçlerin sebebinin siyasî olduğu kadar iktisadî olduğu da açıktır. Zira Türkmenler çok kalabalık olmaları dolayısıyla kendileri ve hayvanları için yer bulmakta zorluk çekmişler, buna bağlı olarak sık sık yer değiştirmişlerdir. Özellikle Malazgirt zaferi bu kitleleri rahatlatmış ve 1040-1071 arası Türkmenlerin tedirgin süren göçleri bu zaferden

Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihî Arka Plan ve 13 - 14. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010), 177-209.

⁶⁵⁹ Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri* (Ankara: Berikan Yayınları, 2011), 347.

⁶⁶⁰ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayinâmesi*, 48; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Osman Yalçın Matbaası, 1953), 264; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/259-261; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 24; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 23.

⁶⁶¹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 2015, 74-75; Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, 343; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 1; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 46-47; Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 47-53; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 31-33.

⁶⁶² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 46.

⁶⁶³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 121-123.

⁶⁶⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 49.

sonra sel gibi akmaya başlamıştır.⁶⁶⁵ Bu göçler Şehinşah (1110-1116) ve Sultan II. Kılıçarslan zamanında (1155-1192) da durmaksızın devam etmiştir.⁶⁶⁶

Moğol istilasına kadar verdiğimiz bu kısa özetten sonra; göçlerin son ve en mühim safhasını oluşturan aşaması ise tarihin en acımasız ve etkileri açısından en büyük işgali olan Moğol istilasına sebebiyle yerlerini terk eden Türklerin Anadolu'ya akın etmeleridir.⁶⁶⁷ Bu istila ile birlikte sadece Moğolların önünden kaçanlar gelmemiş aynı zamanda Moğol ordusunun içinde bulunan ciddi sayıdaki Türk unsuru da gelmiştir.⁶⁶⁸ İstila Orta Asya medeniyetine çok ağır bir darbe indirmesine karşın Moğolların sürüklediği kitlelerin Anadolu'ya gelmesi bu bölgenin tamamen Türkleşmesini sağlamıştır.⁶⁶⁹

1218 yılında Cengiz Han'ın başlattığı Batı seferi Türkistan'ı kalbinden vurmuş ilk bölümde zikrettiğimiz üzere bu bölgenin en müreffeh şehirlerinin altını üstüne getirmişti. Mezkûr coğrafyada yaşayan Türk boyları ise istilayı müteakip batı yönünde yer değiştirerek sonu Anadolu'da bitecek bir yolculuğa çıkmaya mecbur kalmışlardır.⁶⁷⁰ Bu sefer, daha sonra Moğollar karşısında yenilen Harzemlilerin Anadolu'ya kaçmalarına vesile olacaktır.⁶⁷¹

Cengiz'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ögedey, 1229'da Curmagun Noyan komutasında Celâleddin Harzemşah'ı takip amaçlı 30.000 ya da 40.000 kişilik bir kuvvet göndermişti.⁶⁷² Bu kuvvet, önünde Oğuz, Karluk, Basmil, Kıpçak, Çiğiller ve Kanglı gibi Türk boylarını Anadolu'ya sürüklemiştir.⁶⁷³ Celâleddin Harzemşah'ın ölümü üzerine onun, Kıpçak ve Kanglılardan oluşan ordusu başıboş şekilde Anadolu'ya dağılmıştır.⁶⁷⁴ İbn Bîbî, Kayır Han'ın başını çektiği bu topluluğu 4.000 süvari olarak belirtirken⁶⁷⁵ Ebü'l-Ferec bu

⁶⁶⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 66.

⁶⁶⁶ Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, 374.

⁶⁶⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 70; Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, 374.

⁶⁶⁸ Yuvalı, "Moğol Harekâtının Etkileri", 1288-1291.

⁶⁶⁹ Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, 66-67.

⁶⁷⁰ Yuvalı, "Moğol Harekâtının Etkileri", 1288.

⁶⁷¹ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 178.

⁶⁷² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 191.

⁶⁷³ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 88; Ocak, *Babailer İsyanı*, 37; Abdülkadir Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları* 38 (1985), 98; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 301,317; Cevdet Yakupoğlu, "Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu'da İskân İzleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/47 (01 Mayıs 2010), 124.

⁶⁷⁴ Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977), 72.

⁶⁷⁵ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 422; Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 591.

sayının 10.000 olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁶ Bahsettiğimiz Harezmîliler⁶⁷⁷ Selçuklular tarafından kendilerine toprak verilerek Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir.⁶⁷⁸

Moğol ordusunun Mugan'da karargâh kurması⁶⁷⁹ da Azerbaycan'daki Türkmenleri başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'ya göçe sevk etmiştir.⁶⁸⁰ Karahan idaresindeki 60.000 Türkmen ve Azad Mûsâ'nın başında bulunduğu 60.000 haneden söz edilmektedir ki⁶⁸¹ bu sayı aşağı yukarı 300.000 kişiyi aşmaktadır. Nesevî, "Türkmenlerin Azerbaycan'da, Karabağ ovalarında çekirgeler gibi kaynaştığını şarktan garba doğru bu insan selinin Aras üzerindeki köprüleri kapattığını ve bu izdiham dolayısıyla geçemediklerini"⁶⁸² yazarak mevcut duruma dikkat çekmektedir. Böylece ciddi bir nüfus Moğol istilasından kaçarak Anadolu'yu yurt edinmişti.⁶⁸³

Moğol istilası ile birlikte Anadolu'nun yolunu tutan topluluklar arasında daha sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devleti'nin nüvesini teşkil eden kitleler de vardı.⁶⁸⁴ 30.000 çadırdan oluşan Karakoyunlu halkı, Türe Bey riyasetinde Türkistan-Maveraünnehir-İran yolunu takip edip Doğu Anadolu'ya ulaşmışlardır.⁶⁸⁵ Akkoyunlular ise Tur Ali'nin başını çektiği 30.000 çadır halkıyla beraber Anadolu'ya gelmiştir.⁶⁸⁶

Bir taraftan Moğol istilasının getirdiği baskı, kaçan Türkleri Anadolu'ya sevk ederken öte taraftan Moğol ordusunun içindeki Türkler de Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu'nun Moğol hâkimiyetine girmesi sonucu buraya yerleşmişlerdir. Kaçan Harzemşah kalıntılarını Anadolu'ya doğru kovalayan Moğol ordusunun içinde Uygur, Kıpçak ve Başkurtların başını çektiği muhtelif Türk boyları vardı.⁶⁸⁷ 1227'de Curmagun Noyan'ın ordusundaki

⁶⁷⁶ Abu-l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/530.

⁶⁷⁷ Bu topluluklar ve sayısı hakkında çeşitli mütalaalar için bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 200; a.mlf. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 398-399; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 5; Ali Sevim - Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 162.

⁶⁷⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 423 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 399; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 111; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 85.

⁶⁷⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 2.

⁶⁸⁰ Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 142.

⁶⁸¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 524-525.

⁶⁸² Nesevî, *Sîret'ü-Celâleddîn*, 142.

⁶⁸³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 147.

⁶⁸⁴ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 1/34 vd.; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 349.

⁶⁸⁵ Sümer, *Kara Koyunlular*, 1/35; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 511.

⁶⁸⁶ Tihirânî'nin kaydına göre Tur Ali, Gazan Han'ın emrinde birçok kez Anadolu ve Suriye seferine katılmış ve onun takdirini kazanmıştı. Ebû Bekr-i Tihirânî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001), 22.

⁶⁸⁷ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 177-178.

tümenlerden birinin komutanı Türk ve Müslüman olduğu tahmin edilen Melikşah isimli birisiydi. Uygur, Karluk, Kuçey ve Türkmenlerden oluşan unsurlar ve Kaşgar Türkleri de bu beyin komuta ettiği tümende yer almaktaydı.⁶⁸⁸ Min İğemiş isimli bir Türk komutanın da bu orduda yer aldığı bilinmektedir.⁶⁸⁹ Şüphesiz Curmagun Noyan'ın asker sayısı ile kıyaslanmayacak orduya sahip olan Hülâgû'nün Batı seferinde de fazlaca Türk vardı.⁶⁹⁰ Olcaytu Han devrinde Diyarbakır'da bir tümen beyi olan İl Basmış, Diyar-ı Rûm (Anadolu) tümen beyi vazifesi ile görevlendirilen Körboğa ile gene Kıpçak kökenli Emir Ali Kuşçi öne çıkan Türk emirlerdir.⁶⁹¹

Anadolu'nun demografik yapısını değiştiren bir olgu daha vardır ki o da Moğol istilası sebebiyle Türkistan'dan Anadolu'ya gelen kitlelerin bu sefer Doğu ve Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya doğru göçe başlamalarıdır. Buna sebep olan olayların en önemlilerini, Selçuklu Devleti'nin baştan beri göçebe Türkmenleri Batıya gönderme politikası ve Moğol istilasının Anadolu içlerine kadar girmesi ile birlikte hatırı sayılır Moğol askerinin Anadolu'da askerî karargâh kurması olarak sıralamak mümkündür.

Türkiye Selçuklu Devleti atalarının kurduğu Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen politikasını aynen devam ettirmiş ve istilanın önüne kattığı Anadolu'ya gelen Türkmenleri Bizans'ın elindeki batıya doğru göçe teşvik etmiştir.⁶⁹² Bunda göçebe halkın devlet içinde huzursuzluk çıkaracağı endişesi birinci amildir.⁶⁹³ Bu durum temel devlet politikası olmakla birlikte cebren yapılan bir uygulama olmadığı için 1243 Köseadağ Muharebesi'ne kadar olan süreçte Batı Anadolu'ya göç, Köseadağ sonrası döneme göre nispeten az olmuştur.

İkinci amil ise ilk Moğol istilası komutanı Curmagun Noyan'ın ordusuyla Ahlat havalisine dayanmasıdır. O, buraya gelmeden evvel Moğolların püskürttüğü Celâleddin Harzemşah zaten Ahlat havalisinde birçok karışıklığa yol açmış bulunmaktaydı.⁶⁹⁴ Bunun üstüne Moğol ordusunun Doğu Anadolu'ya gelmesi Türkistan'dan gelip o civara yerleşen Türkmenler üzerinde iyice baskı oluşturmuş ve batıya doğru yola çıkmışlardır.⁶⁹⁵ Neşri'nin aktardığına

⁶⁸⁸ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 2.

⁶⁸⁹ Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1288.

⁶⁹⁰ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 134.

⁶⁹¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 144; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 256,279; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 349; Örs, *El-Kâşânî, Tarih-i Olcaytu: İnceleme-Çeviri*, 53-54. Olcaytu devrinin fârik vasıflarından biri de Türk emirlerin öne çıkmasıdır. Bkz. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 21 vd.

⁶⁹² Şeker, *Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, 66-67.

⁶⁹³ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 310 vd.

⁶⁹⁴ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye*, 404-405.

⁶⁹⁵ Erol Keleş, “Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası’na Gelen Türk-Moğol Boyları”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2018), 188,198-199.

göre Osmanlı Devleti'nin temel kitlesini teşkil eden Kayılar da Osman Bey'in dedesi Süleyman Şah (ö. 1236) zamanında Moğol istilasını sebebiyle 170 yıldır yaşadıkları Ahlat'ı terk edip batıya doğru hareket etmiştir.⁶⁹⁶ Elvan Çelebi'nin Menâkıbü'l-Kudsiyyesi'nde geçen:

“Baycu Rum'u kılıçtan geçirdiğinde Maden'e ve Bulak'a bela erişti.

Şeyh Affan ve olanca salih kimseler kâfirden kaçıp Arguma'ya çıktı”⁶⁹⁷

kaydı Baba İlyas-i Horasanî'nin çoğu halifesinin Arguma'ya yani Amasya-Çorum havalisine⁶⁹⁸ göç ettiğini haber vermektedir.

1243 Köseadağ Savaşı, Hülâgû'nün Batı seferiyle birlikte Baycu Noyan'ın ordusu ile mecburen Orta Anadolu'ya gelip karargâh kurması, 1256 Sultan Hanı Savaşı ve bu tarihten sonra Anadolu'nun tamamen Moğol tahakkümüne girip bölgede yaşanan kargaşa bu göçleri daha da yoğunlaştırmıştır. Moğollar tarafından Ahî ve Türkmenlerin sistematik katliama tabi tutulması, mallarının alınması, ilaveten çok ağır vergiler yüklenmesi ve tekkelerine el konulması onları çok zor duruma düşürmüş ve çareyi batı uçlara doğru göçte bulmuşlardır.⁶⁹⁹ Bunun sonucunda daha önce yerinden edilip Anadolu'ya göçen kitleler bu defa da Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinin yolunu tutmuşlardır.⁷⁰⁰ Esterâbâdî, Kırşehir ve Aksaray gibi mamur ve kalabalık şehirlerin bu göçlerden dolayı viran olup köy haline geldiğini belirterek⁷⁰¹ bu gerçeğe dikkat çekmektedir.

Bu göç hareketleri sonucunda Batı Anadolu'da nüfus ciddi miktarda artış göstermiş ve bu bölgenin Türkleşmesini sağlamıştır.⁷⁰² Pachymeres eserinde, Türklerin çok yoğun

⁶⁹⁶ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen (Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 1/57 vd.

⁶⁹⁷ Elvan Çelebi, *Kutsal Menkıbeler*, 463-464.

⁶⁹⁸ Mikail Bayram, Menâkıbü'l-Kudsiyye'de geçen “Arguma” kelimesinden Ercuma yani Balıkesir Karesi ilinin kastedildiğini söylese de Bayram, “Danişmend Oğulları'nın Siyaseti”, 143. Amasya'nın Suluova ilçesinin 1344'deki isminin Arguma olması, ilk ve orta Osmanlı döneminde Amasya şehrinin Arguma olarak nitelenmesi ve kaynaklarda Elvan Çelebi'nin yerleştiği ve öldüğü yer olarak Çorum'un gösterilmesi, bu yerin Batı Anadolu değil muhtemelen Orta-Kuzey Anadolu havalisindeki Amasya-Çorum çevresinin adı olduğunu gösterir. Yola çıkılan yer ise Babaî isyanının ilk nüvesinin olduğu Adıyaman-Maraş civarı olmalıdır. Bkz. Sevan Nişanyan, “Arguma” (Erişim 17 Ocak 2024); Ahmet Şimşirgil, *1520 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Amasya Sancağı* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Ahmet Yaşar Ocak, “Elvan Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁶⁹⁹ Hüseyin Erkan Bedirhanoglu, “1071 Malazgirt Savaşı'ndan Osmanlı Kuruluşuna Kadar Anadolu'nun Siyasi Durumu”, *The Journal of International Scientific Researches* 2/7 (26 Aralık 2017), 152-153.

⁷⁰⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, haz. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 12; Altan Deliorman, *Osmanlılardan Önce Türkler* (İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım, 2010), 216.

⁷⁰¹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 93.

⁷⁰² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 70.

kalabalıklar halinde birçok yeri istila ettiklerini ve Bizans'ın bu durum karşısında çaresiz kaldığını belirtirken,⁷⁰³ Gregoras Türkmenlerin Batı Anadolu'yu sardıklarını, kuzey kısımda Çankırı, Kastamonu ve güney uçta Antalya'dan âdeta bir sel misali Bizans topraklarına aktığını söylemektedir.⁷⁰⁴ Denizli'den batıya uzanan dağ kitlesinin “Türkmen Dağları” diye isimlendirilmesi bu bölgedeki Türkmen yoğunluğuna işaret etmektedir.⁷⁰⁵ XIII. yüzyıl ortalarındaki sayısal veriler göçebe Türkmenlerin Batı Anadolu'da çok yoğun bir nüfus oluşturduğunu gösterir. İbn Said'e göre Denizli, Honas ve Dalaman çayı civarında 200.000, Eskişehir ile Kütahya arasında 300.000 ve Kastamonu havalisinde ise 100.000 çadır halkı vardı. Hane başı 6-8 kişiden oluştuğunu varsaydığımızda bu sayı 5.000.000'a ulaşmaktadır ki sırf göçebelerden oluşan bu topluluğun sayısı nüfusu az olan Anadolu'da yoğun bir Türkmen kitlesine işaret etmektedir.⁷⁰⁶

XIII. yüzyıl sonlarında Moğollar önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan Türkmenlerin yerleştikleri ve yoğun olarak yaşadıkları bölgeler şöyledir:

- 1 — Ağaçeriler (Malatya-Maraş)
- 2 — Karamanoğulları (Ermenek, Mut, Silifke ve Anamur)
- 3 — Denizli yöresindeki Türkmenler (Antalya'nın kuzeyinden Denizli'ye uzanan bölgede)
- 4 — Eskişehir, Sivrihisar ve Emirdağ yöresindeki Türkmenler
- 5 — Kastamonu ve çevresindeki Türkmenler
- 6 — Çukurova ve Suriye bölgesindeki Türkmenler
- 7 — Çepniler (Sinop-Samsun).⁷⁰⁷

Göçlerin sonucu olarak Batı Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin iyice zayıflaması ile beraber beylikler oluşmaya başlamıştır. Selçukluları metbû tanıyarak meşruiyetlerini sağlayan bu beylikler onlardan hâkimiyet nişanesi olarak hil'at, menşur ve sancak almaktaydı.⁷⁰⁸ Bu beylikler uzun zamandır Selçuklular tarafından zapt edilemeyen toprakları

⁷⁰³ Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 79.

⁷⁰⁴ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği: 13-15 inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. Orhan Şaik Gökyay (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 16.

⁷⁰⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 525.

⁷⁰⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 525; Wittek, *Menteşe Beyliği*, 2.

⁷⁰⁷ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 45-50; Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1288-1289.

⁷⁰⁸ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 73.

fethedip buraların Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını sağladılar.⁷⁰⁹ Bununla da kalınmayıp sahil kesiminde bulunan Türk beylikleri kuvvetli donanmalar kurarak Ege adalarına seferler yaptılar.⁷¹⁰

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu kuracak olan Kayı boyu da bu beylikler arasındadır. Daha önce temas edildiği üzere Moğol istilasını onları önce yurtları Ahlat'tan etmiş⁷¹¹, daha sonra ise Batı Anadolu'ya göçmelerine sebep olmuştur.⁷¹² O halde Osmanlı'nın kuruluşunu Moğol istilasının sebep olduğu 1260'lı yıllardaki yoğun göç hareketine bağlamak⁷¹³ abartı olmasa gerektir. Zira Osmanlı'nın tarih sahnesine çıkışının arkasında bu yaşanan sosyal değişimin büyük payı vardır.⁷¹⁴ Bu dönemin nüfus hareketi vesilesiyle evvela Batı Anadolu, sonra da Osmanlı fütuhâtı ile Balkanlar Türk hâkimiyetine girmiş, bu imparatorluk sınırlarını Orta-Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerine kadar genişleterek Türk hâkimiyetini hudutların ötesine taşımıştır.⁷¹⁵

Tüm bu yaşanan göçler Anadolu'da sadece değişen nüfusa sebep olmamış bunun yanında sosyal, dinî, siyasî ve iktisâdî birçok değişimlere yol açmıştır. İlk yaşanan göçlerde daha çok göçebe Türkmenler Anadolu'ya gelirken Köseadağ Muharebesi sonrasında gelenlerin Türkistan'da yerleşik hayat yaşayan ziraat ve ticaretle uğraşan kitleler oldukları görülmektedir.⁷¹⁶ İlk gelen savaşçı göçebelere ilaveten istilanın sürüklediği şehirli gelen unsurlar buradaki Türk hâkimiyetini pekiştirmiş ve sağlamlaştırmıştır. Anadolu'da kültürel ve dinî değişiminin olmasının ve büyük bir Türk-İslâm medeniyetinin kurulmasının sebebi birbirini tamamlayan bu iki göç dalgasıdır. Eğer ilk gelen savaşçı göçebelerin ardından şehirli ve kültürlü yerleşik hayattan kopup gelen insanların bu coğrafyaya göçü olmasaydı bu medeniyet hamlesi akim kalacak ve hâkimiyet uzun yıllara yayılamayacaktı.⁷¹⁷ Bu göçlerin sonucundaki hamlelerdir ki burada Türkler kültürel olarak kök salmış ve daha önce

⁷⁰⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), 55; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 73; Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, 66-67.

⁷¹⁰ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 55.

⁷¹¹ Neşri, *Kitâb-ı cihan-nümâ*, 1/57 vd.

⁷¹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 70.

⁷¹³ Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Genel Türk Tarihi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/468.

⁷¹⁴ Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9/16.

⁷¹⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 70.

⁷¹⁶ Yuvalı, "Moğol Harekâtının Etkileri", 1289; Ahmet Yaşar Ocak, "Moğol Tahribatı Karşısında Ahilik Kültürü" (I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 124.

⁷¹⁷ M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimai ve İktisadi Hayat* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997), 202-204.

“Asie Mineur”, “Anatoli” ve “Diyâr-ı Rûm” olarak anılan yerin adı bundan böyle “Türkiye” olarak isimlendirilir olmuştur.⁷¹⁸ Marco Polo bu coğrafyayı “Türkomania”⁷¹⁹ diye nitelerken, XV. yüzyılda Uzun Hasan’a elçi olarak giden Venedikli Contarini de aynı kelimeyi kullanacaktır.⁷²⁰ Yine aynı dönemde Anadolu’ya gelen diğer Venedikli J. Barbaro da bu coğrafyayı “Türkmen ülkesi” diye tanımlayacaktır.⁷²¹

Toplumsal ve ekonomik hayatın durağanlaştığı dönemde yaşanan göçebe Türkmen göçü ekonomik olarak canlılığa da vesile olmuştur. İktisâdî açıdan bir değeri olmayan topraklar göçebelerin buraları otlak olarak kullanmasıyla birlikte değerlendirilmiştir.⁷²²

Yoğun göçebe nüfusunun Anadolu’ya gelmesi şehirli Türkler ile göçebe Türkmenler arasındaki anlayış farklılıklarını su yüzüne çıkarmış ve göç ile birlikte yaşadıkları yerlerin yakınlaşması, birbirlerine olan muhalefetin kimi zaman nefrete dönüşmesine sebep olmuştur. Ayrıca iki kesim arasındaki Müslümanlık anlayışının da çok farklı olduğunu daha önce zikretmiştik. Şehirlilerin göçebeleri küçük görüp kendilerinden ayırt etmek için kullandıkları “Akılsız Türkler”, “Pis Türkler”, “İsyancı Dinsiz Türkler” gibi ifadeler de iki kesimin arasını iyice açmış hem sosyal hem de dinî açıdan aradaki anlayış farkının daha da açılmasına sebep olmuştur. Devletin kimi zaman Türkmenlere davranışlarındaki kötü tavır, konulan vergiler ve toprak rejimi uygulamalarından kaynaklanan durumlar, Türkmenleri devletten büsbütün uzaklaştırmış, onları her türlü dinî ve siyasî propagandaya açık bir hale getirmiştir.⁷²³ Bu propagandaların sebep olduğu dinî anlayış farklılıklarının en bariz yansıması daha önce bahsettiğimiz Babaî İsyanı’dır. Bazı müellifler her ne kadar bu isyanın sadece siyasî muhalefetten kaynaklandığını söyleseler de isyana katılan grupların din anlayışında gayri sünnî ve heterodoks eğilimler bariz şekilde göze çarpmaktadır.⁷²⁴

3.2.2. Anadolu’da Moğol Nüfusu, Boylar ve Yer Adları

Batı Asya’ya gelen ilk Moğol unsuru Cengiz Han’ın halefi Ögedey’in Celâleddin Harzemşah’ı takip amacıyla gönderdiği Curmagun Noyan komutasındaki 30-40.000 kişiden

⁷¹⁸ Deliorman, *Osmanlılardan Önce Türkler*, 178; Ocak, “Moğol Tahribatı Karşısında Ahilik Kültürü”, 124; Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1289.

⁷¹⁹ Markopolo, *Markopolo Seyahatnamesi*, 20 vd.

⁷²⁰ Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmeleri, nşr. Tufan Gündüz (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), 135.

⁷²¹ Josaphat Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, nşr. Tufan Gündüz (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009), 103.

⁷²² Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları’nda İçtimai ve İktisadi Hayat*, 202-204.

⁷²³ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 39-41.

⁷²⁴ Ocak, *Babailer İsyanı*, 84-86; Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, 83, 152-154.

müteşekkil ordu idi.⁷²⁵ Bu harekât ile gelen nüfusun 150-200.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁷²⁶

İkinci Moğol dalgasını ise Mengü Han, Hülâgû'yü çok kalabalık bir ordu ile yakın doğuya göndererek başlatmıştır ki esas büyük nüfusun gelişi bu seferle olacaktır. Tüm Moğol ordusunun beşte birinden oluşan bu devasa ordunun⁷²⁷ sayısı hakkında 150.000'den 280.000'e uzanan fikirlerin mevcut olması gelen nüfusun büyüklüğünü göstermesi açısından anlamlıdır.⁷²⁸ Moğolistan'dan 7 tümen (70.000) kişilik bir orduyla yola çıkan Hülâgû'nün ordusunun sayısı yardımcı kuvvetlerle birlikte 150.000'i aşacaktır. Marco Polo da bu ordunun sayısını zikrederken 100.000 atlı ve yayalardan oluştuğunu söylemiştir.⁷²⁹ Bu askerlerin ailelerinin de yanında olduğu hesaba katıldığında sayı 1.000.000'u aşmaktadır.⁷³⁰

Bu ordunun gelişinin Anadolu'daki Moğol nüfusu açısından bir diğer önemi de Hülâgû'nün, Baycu'ya haber gönderip Mugan'da kendisinin oturacağını ve Baycu'nun derhal ordusuyla birlikte Anadolu'ya gitmesini emretmesi olmuştur.⁷³¹ Bunun üzerine Baycu Noyan Moğol ordu karargâhı olan Mugan'ı terk edip Niğde-Aksaray hattında ordu karargâhı kurmak üzere Anadolu'ya ikinci seferini başlatmış⁷³² ve bu durum Moğolların Orta Anadolu'da kalıcı olarak yerleşmesine sebep olmuştur.

Hülâgû'nün ordusuyla başta Uyrat, Celayir, Sulduz, Sünit ve Tatar olmak üzere birçok önemli ve kalabalık Moğol boyu Anadolu'ya gelmiştir.⁷³³ Oyrat olarak da anılan Uyrat boyu evvela Cengiz Han'a karşı mücadele edip daha sonra yenilince kendi istekleriyle gelip ona boyun eğen önemli bir Moğol boyudur.⁷³⁴ Bedence güzellikleriyle meşhur olmalarından ötürü Cengiz Han Moğol şehzadelerinin bu kabilenin kızlarıyla evlenmesini yasa haline

⁷²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 191; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/526; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 1.

⁷²⁶ Yuvalı, "Moğol Harekâtının Etkileri", 1288; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 1-2.

⁷²⁷ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/556; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Muhtasari'd-Düvel*, 25-26; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 497 vd.; Grigor, *Moğol Tarihi*, 36.

⁷²⁸ Bu ordunun mevcudu hakkında bir değerlendirme için bkz. Muammer Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", *Tarih Okulu Dergisi* 9/25 (2016), 457-458.

⁷²⁹ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Cemal Güngören (İstanbul: Yol Yayınları, 1984), 24.

⁷³⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 347; Yuvalı, "Moğol Harekâtının Etkileri", 1289; Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu", 458.

⁷³¹ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, 95.

⁷³² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 33,87.

⁷³³ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 177 vd.

⁷³⁴ Temir, *Gizli Tarih*, 69-71, 160.

getirmiştir.⁷³⁵ Türkiye'nin güney doğusu ile Kuzey Irak arasında yerleşen Uyratlar İlhanlılardaki birçok politik mücadelenin içerisinde yer alacaktır.

İstila ile gelen diğer önemli boyların başında Celayirliler gelmektedir. Cengiz'in itaat altına aldıktan sonra bu boy onun mücadelesinde önemli rol oynamıştır. Kuzey Çin'in fethinde bahsedilen ve Cengiz nezdinde itibarı yüksek olan meşhur komutan Mukali, Celayirlilerden idi.⁷³⁶ Bu boyun tarihteki en mühim rolü ise şüphesiz 1340-1431 yılları arasında İran'ın batısı ile Kuzey Irak havalisinde hüküm süren kendi isimleriyle kurdukları devlettir.⁷³⁷

Kara Tatarların bir kolu olan Sulduzlar⁷³⁸ Diyarbakır merkezli birçok siyasî olayda rol oynamışlardır. Cengiz Han'ın zayıf zamanlarında Sulduzlardan Sorhan Şira ve iki oğlunun Cengiz'i düşmanlarından saklayıp korudukları için tarhanlık ve binbaşılık rütbeleri aldıkları bilinmektedir.⁷³⁹ İlhanlılar zamanında ise ordunun sağ cenahını yöneten en mühim boylardan olmuşlardır.⁷⁴⁰ 1277 Elbistan Savaşı'nda Baybars'a yenilen ordunun başındaki iki önemli komutandan biri olan Emir Tudan bu boya mensuptu.⁷⁴¹ Hülâgû'nün eşi ve kendisinden sonra tahta geçen Abaka'nın annesi Sudjin (Yisüncin) Hatun da Sulduz boyundandı.⁷⁴² Sulduz boyunun İlhanlı Devleti içinde en büyük etkisi, bu boya mensup olan Emir Çoban ve oğlu Timurtaş'ın yaptıklarıdır. Çobanlılar ismiyle anılacak olan ve İlhanlı Devleti'nin son dönemine damga vuran bu iki isim önceki bölümde bahsettiğimiz üzere devlet yönetiminde tek isim haline gelmişlerdir.

İstila ile gelen mühim boylardan olan Sünit boyunun ise Anadolu tarihi açısından en büyük önemi yaklaşık yarım asır boyunca Erzurum Musul arası bölgeyi yöneten Müslüman Sutaylıların bu boya mensup olmasıdır.⁷⁴³ Ayrıca Baycu Noyan'dan önceki komutan olan Curmagun Noyan da bu boya mensuptu.⁷⁴⁴

Moğolların en eski boylarından olan Tatarlar daha önce bahsettiğimiz gibi Moğol isminin yerini alıp kelimenin müteradifi olarak kullanılmıştır. Siyasi olarak çok etkin olup

⁷³⁵ Temir, *Gizli Tarih*, 160; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 1950, 2/477; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 418.

⁷³⁶ Temir, *Gizli Tarih*, 84,87; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 142.

⁷³⁷ Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/264-265.

⁷³⁸ Ch'i Tang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler* (İstanbul: İÜEF, Doktora Tezi, 1970), 247.

⁷³⁹ Temir, *Gizli Tarih*, 33, 148; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 328; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 12.

⁷⁴⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 348.

⁷⁴¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 18.

⁷⁴² Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, 6; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 127.

⁷⁴³ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 191.

⁷⁴⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 348.

Anadolu’da yer adlarında yoğun izler bırakan umumi vali Samagar Noyan bu boya mensuptu.⁷⁴⁵ Ayrıca adaletiyle meşhur Anadolu valisi Abışka Noyan da bu boydandı.⁷⁴⁶ Tatarlar, Anadolu’nun Moğollar tarafından istilasından XV. yüzyıldaki Timur harekâtına kadar, Batı Anadolu dahil olmak üzere bu coğrafyada çok önemli siyasî rol oynamıştır. Bilhassa Osmanlı-Karaman, Osmanlı-Timur ilişkilerinde ve Osmanlının Anadolu’daki birliği sağlama gayretlerinde Tatar, Kara Tatar ve Çavdar Tatarı gibi topluluklar denge unsuru olmuştur.⁷⁴⁷

Bu mühim Moğol boyları yanında Uygur Türkleri tarafından kurulan Eretna Devleti’nin dayandığı Moğol toplulukları, Diyarbakır valisi İrincin Noyan ve 1258-1265 yılları arasında Anadolu valiliği görevini yürüten Alıncak Noyan’ın mensup olduğu Kereyitler, Anadolu istilasını gerçekleştiren ünlü komutan Baycu Noyan ve oğullarının mensup olduğu Bisu’ut, önemli boylar arasındadır. Ayrıca Uyrat, Sulduz, Celayir ve Tatar boyları gibi siyasî role sahip olmasalar da Uryangat, Nayman, Arulat, Mankut, Kurulas, Kongurat, Suğanut ve Öngüt gibi Moğol boylarına mensup Noyanlar ve onlara bağlı askerler de Anadolu’ya gelen boylardandır.⁷⁴⁸

Anadolu’ya gelip yerleşen Moğol nüfusu hakkında tahmin yürütmek için gelen boylar, asker sayısı, İlhanlı Devleti’nin son zamanları ve yıkıldıktan sonraki siyasî rol oynayan Moğol grupları ve Anadolu toponomisine dair bilgileri birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Curmagun Noyan’ın 4 tümenlik ordusundan sonra Hülâgû’nün 15-17 tümen ile gelen ordusunun aileleri de hesaba katıldığında bunun 1.000.000 üzerinde bir rakam ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu ordular Türkistan istilasındaki ordular gibi olmayıp aile, hayvan ve tüm teçhizatlarıyla birlikte yerleşme amaçlı gelen ordulardı. Bu sebepten bu orduları diğerlerinden ayırmak için “teme çerisi” tabiri kullanılmıştır.⁷⁴⁹ Bundan başka Orta Asya’daki nüfus sıkışması sebebiyle Gazan ve Olcaytu zamanında da Anadolu’ya yoğun Moğol göçü olmuştur.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 141.

⁷⁴⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 376.

⁷⁴⁷ Neşrî, *Kitâb-ı cihan-nümâ*, 1/63, 106 vd.; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 52, 59; Ahmet Şikârî, *Şikârinin Karamanoğulları Tarihi*, haz. M. Mesud Koman (Konya: Yeni Kitab Basımevi, 1946), 117 vd.; Oruç Beğ, “Oruç Beğ Tarihi”, *Üç Osmanlı Tarihi*, haz. Atsız (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 27, 52, 54; Ahmedi, “Dâstân ve tevârih-i mülûk-i Âl-i Osman”, *Üç Osmanlı Tarihi*, haz. Atsız (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 148; Şükrullah, “Behcetü’t-tevârih”, *Üç Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 212, 218.

⁷⁴⁸ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 138-144; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 373-380; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 348-356.

⁷⁴⁹ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 2; Yuvalı, “Moğol Harekâtının Etkileri”, 1288-1289.

⁷⁵⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 357.

Moğol ordularının Ön Asya ve Anadolu’da bulunan 17 tümeninden dördü doğrudan Türkiye sınırları içinde bulunmaktaydı. Diyarbakır, Akşehir, Niğde-Aksaray ve Kırşehir-Delice bu orduların bulunduğu yerlerdir. Bunun dışında buralardan hareket eden ordular bazen de görev yerlerinde yerleşiyor ya da çok uzun süre kalıyorlardı. 1260’da Alıncak Noyan beraberindeki bir tümen ile Aksaray’da kışlamış, Şehzade Kongurtay, Tuku ve Tudun isimli generaller yaklaşık 1270-1280 arasını Delice’de beraberindeki üç tümen ile geçirmiş, 1286-1287’de Geyhatu 20.000 askeri ile Van-Aladağ’dan gelip Aksaray’a yerleşmiş ve Emir Çoban üç tümen ile birlikte 1314’de Anadolu’ya yerleşmişti.⁷⁵¹ 1277 senesi bir kırılma noktası olmuş Moğollar Anadolu’yu doğrudan idare etmeye başlayınca asker sayısı 5 tümene çıkartılmıştır.⁷⁵² Ayrıca Memlükler ile olan daimi savaş için Elbistan’da iki tümen de hazır bulundurulmuştur.⁷⁵³ Aynı zamanda İlhanlıların divan kayıtlarından anlamaktayız ki devletin ordusu istenildiğinde 30 tümenin üzerine çıkartılabilmektedir.⁷⁵⁴ Bu bilhassa yakın doğu ağırlıklı olmak üzere 300.000 kişilik bir ordu demektir ki en düşük ihtimalle 1.500.000’a yakın bir nüfusa tekabül etmektedir.

İlhanlıların son döneminin Moğol vali isyanlarıyla geçtiği düşünülürse Anadolu’da daha fazla asker bırakma zarureti anlaşılabilecektir. Ayrıca bastırılan isyana katılan Moğol nüfusu da etrafa dağılmakta ve yerleşmekteydi. Sutaylı, Çobanlı, Celayirli ve Eretnalı gibi İlhanlı sonrası oluşumlara baktığımızda bunların her ne kadar içinde Türkler olsa bile önemli ölçüde Moğol kitlesine dayandığını görmekteyiz.

Batı Anadolu’nun Türkleşmesinin bu tarihlere denk gelmesi de yakın doğuda hızla artan Moğol nüfusunun bir sonucudur. Nüfus baskısı arttıkça Doğu ve Orta Anadolu’da bulunan Türkmenler hızla Batı Anadolu’ya göç etmişlerdir. Bununla birlikte zikrettiğimiz Moğol ordularının içinde önemli derecede Türk nüfusu da bulunmaktaydı.

XIV. yüzyıla geldiğimizde ise Moğolların neredeyse tüm Orta Anadolu’da yaşamakta olduğunu görmekteyiz. Kaynaklarda Kara Tatar olarak nitelendirilen bu kitleyi, Ebû Bekr-i Tihârî 40.000 çadır halkı olarak zikrederken⁷⁵⁵ İbn Arabşah ise onların kalabalık oluşunu anlatmak için “on sekiz bin alem” sözünün kullanıldığını aktarmaktadır.⁷⁵⁶ Gerçekten de tek

⁷⁵¹ Gül, “Anadolu’da Moğol Nüfusu”, 460.

⁷⁵² Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 144-145.

⁷⁵³ Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu’inü’l-dîn Süleyman* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970), 160.

⁷⁵⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, (1931), 37.

⁷⁵⁵ Tihârî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 45-46.

⁷⁵⁶ İbn Arabşah, *Acaibü’l Makdur: Bozkırdan Gelen Bela*, nşr. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 346 vd.

bir Moğol boyuna ait zikredilen çadır halkının yaklaşık 200.000 kişiye tekabül ettiği düşünülürse Anadolu'daki Moğol nüfusunun ne denli kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Beylikler arası mücadelede en mühim denge unsuru olan bu topluluklar bazen bir seferde 70.000 kişilik ordu çıkarabilmekteydi.⁷⁵⁷ Bu kayıtlar göstermektedir ki Anadolu'da bu dönemdeki Moğol nüfusu 500.000 kişiden az değildi. Timur'un Malatya ve Sivas işgallerinden önce bu bölgede önemli miktarda Moğol unsurunun bulunması⁷⁵⁸ da bu gerçeği göstermektedir.

İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadar olan bölgelerde bulunan Moğol nüfusu, XIV. yüzyıldan itibaren Orta Anadolu'da da yoğun olarak görülmeye başlandı. Osmanlı kuruluş dönemi kaynaklarının çok sık Moğollardan bahsetmesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un önemli miktarda Tatar'ı doğuya götürmesi, bu dönemde hala Anadolu'da önemli bir Moğol nüfusunun olduğunu göstermektedir. Bunlar ağırlıklı olarak yukarıda bahsedilen Kara Tatarlardı.⁷⁵⁹

İlhanlı hükümdarı Ebû Said'in vefatıyla birlikte başsız kalıp sağa sola dağılan Kara Tatarlar, bir müddet dağınık yaşadıktan sonra Yıldırım Bayezid Sivas'ı aldığıında onun hizmetine girmişlerdi. Yoğunlukla Tokat, Amasya ve Kayseri civarında iskân edildiler.⁷⁶⁰ Siyasî olarak en büyük rolü ise Osmanlı ile Timur Devleti'nin karşı karşıya geldiği 1402 Ankara Savaşı'nda oynayacaklardır. Osmanlı tarihçilerine göre 35.000 Tatar saf değiştirerek Timur'un tarafına geçmiş ve Osmanlı'nın hezimete uğramasına sebep olmuştur.⁷⁶¹ Ayrıca bir Osmanlı kaynağına göre Yıldırım Bayezid'i esir eden ve Timur'a götüren asker de Tatar'dır.⁷⁶² Gerçek olsun veya olmasın bu kayıt, Osmanlı kamuoyunun o dönemki Tatarlara bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Böylece hem mağlubiyet Tatar ihanetiyle izah edilmiş hem de Osmanlı gözüyle Tatarların bozguncu rolü sembolleştirilmiştir.

⁷⁵⁷ Şikârî, *Şikârinin Karamanoğulları Tarihi*, 18-48.

⁷⁵⁸ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 424.

⁷⁵⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 133.

⁷⁶⁰ Nizamüddin Şami, *Zafername*, 328 vd.; Şerefüddin Ali Yezidi, *Emîr Timur: Zafername*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 409; İbn Arabşah, *Acaibul Makdur*, 346; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 1/333, 2/98; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 133.

⁷⁶¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/332 vd.; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 143; Neşrî, *Kitâb-ı cihan-nümâ*, 1/167; Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî (19-22. kitaplar)*: *Osmanlı tarihi (1299-1465)*, ed. Necdet Öztürk (Çamlıca Yayınları, 2012), 40; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, 1997), 1/312.

⁷⁶² Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî (19-22. kitaplar)*, 40-41.

Timur Ankara Savaşı'na müteakip bunları yanında götürüp sınırlara yerleştirmeyi münasip buldu. Anadolu'da kalan Kara Tatarlar ise bozgunculukları sebebiyle Çelebi Mehmet tarafından Filibe'ye (Tatar Pazarcığı) sürgün edilmişlerdir.⁷⁶³ Balkanlarda Tatar, Tatarlar, Tatarlı, Tatarlu ve Tataran isimli cemaatlerin Osmanlı arşiv belgelerinde yer alması⁷⁶⁴ bu bölgede yoğun Moğol nüfusunun yaşadığını gösterir.

Moğol istilasının ilk dönemine nazaran sonraki dönemlerde Moğollar zamanla Türkleşmişlerdir. Aslında bu tabii bir seyrin sonucu idi. Zira Cengiz'in kalabalık Türk boylarına hâkim olması ile beraber bu kadar geniş topraklarda Moğolların zamanla azınlıkta kalacağı aşikârdı. Moğol İmparatorluğu'nun resmi dilinin Uygur alfabesi olması da⁷⁶⁵ bunda etkili olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Anadolu'da yerleşen 4-5 tümen Moğol askerinin aileleri, hayvanları ve ağırlıklarıyla beraber göçebe Türklerle iç içe yaşaması da âdetleri birbirine yakın olan iki topluluğu birbirine yaklaştırmıştı.⁷⁶⁶

Moğolların bu topraklardaki iskânı ve Türkleşme vakası, iki kavmin zikredilen kadim benzerlikleriyle beraber Cengiz akabindeki istilaların ve hâkim olunan bölgelerin İslâm coğrafyası olması ile yakından alakalıdır. Hakikaten Moğolların Müslümanlaşması, eskiden beri birlikte yaşayan ve bozkır kültürünün farklı fraksiyonu olan iki halkı yakınlaştırmış ve bu etkileşim Türklerin lehine bir değişim ile sonuçlanmıştır. İslâmiyet bu noktada Moğolların Türk dünyası içinde asimile olup tamamen Türkleşmelerine neden olmuştur. Üstelik bu durum yalnız İlhanlı Anadolu'sunda olmamış, İran coğrafyası ile birlikte Altınordu ve Çağatay Moğollarında da gerçekleşmiştir. Altınordu ve Çağatay Devleti gibi İlhanlılar da kuruluşlarında Moğol kimliği taşımaktayken yıkılış sürecinde artık Türk Devleti olarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Ayrıca bu devletlerden sonra gelen ardıl beylikler de Türk kimliği taşımaktaydı.⁷⁶⁷

Moğollar Anadolu'da hâkim oldukları ilk dönemlerde her fatih millette olduğu gibi kavmi şuuru üst düzeyde yaşamış ve kendi örfleri, âdetleri ve lisanları ile gurur duymuşlardır.⁷⁶⁸ Bununla birlikte Moğolların İslâm'a girmeleri, nüfusça Türklerden az olmaları ve Müslüman

⁷⁶³ Nizamüddin Şami, *Zafername*, 328 vd.; Şerefüddin Ali Yezidi, *Emîr Timur*, 409; İbn Arabşah, *Acaibul Makdur*, 346; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/333, 2/98; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 133.

⁷⁶⁴ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret, ve Cemaâtlar* (Ankara: Tercüman, 1979), 158,714.

⁷⁶⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981), 231.

⁷⁶⁶ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 85-92, 288-289.

⁷⁶⁷ Şahin Mustafayev, "Akkoyunlular Döneminde Türk Etnik Şuuru" (I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır, 2004), 481.

⁷⁶⁸ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, "Moğol İstilası ve İran Kültürüne Tesirleri", çev. İlyas Kamalov, *Halife ve Sultan: İslâm'da İktidarın Serüveni* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), 164.

Türklere nazaran çok çok geri bir medeniyet seviyesinde olmalarından dolayı evvela Türkleşmiş sonra da kendi lisanları yerine Türkçeyi konuşur olmuşlardır.⁷⁶⁹

İlhanlı Devleti'nin üst kademesinin de İslâm'a girişi bu durumu kolaylaştırmıştır. İlhanlı Devleti'ni hızla İslâmlaşmaya iten Memlükler ile olan rekabetti. Memlükler ile devamlı siyasî çekişme içinde olan İlhanlılar rekabeti dinî sahaya da taşıyıp Müslüman olarak hem tebaaları nezdinde meşruiyet kazanmışlar hem de rakiplerinin elinden din silahını alıp eşit konuma gelmişlerdir. Bu durum ise Moğolların Türkleşip İslâmlaşma sürecini hızlandırmıştır.⁷⁷⁰

İlhanlılarda İslâm'ı kabul eden Ahmed Teküder (1282-1284) ile birlikte devlete hâkim olan Fars kültürü yerini Türk kültürüne bırakmıştır. Böylece üst düzeydeki İranlı bürokratların tasfiye edilmeye başlandığı yerine Türkmen şeyhlerinin devlet nazarında itibarının arttığı bir döneme girilmiştir. Bu da İlhanlı sarayında Türk kültürünün etkisinin giderek ağırlığını hissettirdiği anlamına gelmektedir.⁷⁷¹ Ahmed Teküder üç oğlunun isimlerini; Kaplançı, Arslançı ve Noga(y)çı ve kızlarınınkini ise Küçük, Könçek ve Çiçek koymuştur.⁷⁷² Ayrıca Yahudi iken İslâm'a geçen meşhur İlhanlı veziri Reşideddin, oğullarını Türk aileleriyle evlendirmiştir ve bu evliliklerden Ay Hatun, Artuk ve Hatun isimli torunları olmuştur.⁷⁷³ Bütün bunlar İlhanlı sarayındaki Türk kültürünün ağırlığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Türkleşme ve İslâmlaşmanın birbirine paralel gittiğini göz önüne alırsak sadece Türk isimleri değil İlhanlı komutanlarının sonradan aldığı Müslümanlara özgü isimlerin artması da bu konuda bizi fikir sahibi kılmaktadır. Zira bir kimsenin taşıdığı ismin ait olduğu medeniyeti gösterdiği muhakkaktır. Bu bağlamda Judith Pefeiffer'in, Şu'ab-ı Pençgâne'ye

⁷⁶⁹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmed Fuad Köprülü (Ankara: Dinayet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 66; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 24-25. Aslında Moğollar tarih boyu her fatih-göçebe kavmin başına gelen sosyolojik vakayı tecrübe etmiş ve Türkleşip İslâmlaşmışlardır. Gerçekten de genelde göçebe istilacı kavimler yerleşik hayattaki medeni kavimlere daima üstün gelmişler fakat bu galibiyeti kültürel kimlik konusunda devam ettiremeyip medeni kavmin kültüründe eriyip gitmişlerdir. XI. yüzyılda İran'ı fetheden Türklerde her ne kadar asimile olmasalar da kültürel olarak aynı tecrübeyi yaşamışlardı. Bu konuda ayrıntılı sosyolojik değerlendirmeler için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB Basımevi, 1986), 1/314, 1/350 vd.; Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2004), 84-87.

⁷⁷⁰ Muammer Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihî Arka Planı", *Belleten* 70/259 (20 Aralık 2006), 846-848.

⁷⁷¹ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20/31 (01 Mayıs 2000), 18.

⁷⁷² Judith Pefeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma": Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", çev. Kazım Uzun, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (28 Aralık 2018), 646-647.

⁷⁷³ Ahmet Zeki Velidi Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (13 Ağustos 2015), 43-46.

dayandırarak yaptığı araştırmasına göre Hülâgû (ö. 1265) döneminde emirlerin sadece %6.8'i Müslüman ismi taşıyorken, bu oran daha Geyhatu (1291-1295) döneminde %30.4'e çıkmıştır.⁷⁷⁴ Bu onomastik değişim sadece 30 yıl içerisinde Moğolların Türk-İslâm kültürü içinde erime hızını ortaya koyması bakımından ilgi çekicidir. Daha sonra gelen Budist Argun dönemindeki İslâm aleyhtarlığı bile bu genel havayı bozmaya yetmemiştir. Öyle ki Anadolu valisi konumundaki Şehzade Geyhatu ağırlıklı olarak Türk kültürünü benimsemiş ve Moğol yağmalarına izin vermeyen biri olarak tanınmıştır. Gazan Han döneminde ise Türk kültürü daha da etkisini hissettirmiştir. İlhanlıların çöküşünden sonra ise Anadolu ve Ön Asya'da Moğollar hızla asimile olarak Türkleşmişlerdir.⁷⁷⁵

Moğolların bu topraklarda istiladan bu yana çoğalarak var olması Anadolu toponomisinde de önemli etkiler oluşturmıştır. Anadolu'daki yer, şahıs ve topluluk isimlerinde Moğol izlerini görmek mümkündür. En fazla etkiyi Tatar boyunun izlerini taşıyan yer isimlerinden takip edebiliyoruz. Bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da daha fazla olan yer adları şunlardır: Tatar-Gazi (Muş-Malazgirt), Tatarhöyük (Urfa-Bozova), Tataruşağı (Malatya-Akçadağ),⁷⁷⁶ Tataran (Diyarbakır-Merkez), Tatar Mezrası (Diyarbakır-Merkez), Tatar (Diyarbakır-Merkez),⁷⁷⁷ Tatar Mezrası (Musul),⁷⁷⁸ Tatar Kayası (Adıyaman-Besni-Reşadiye), Tatar Dağı (Elâzığ-Maden),⁷⁷⁹ Tatarı (Tunceli-Çemişgezek),⁷⁸⁰ Tatar Gazi (Bitlis-Ahlat-Köy), Tatarcık Mezrası (Bitlis-Ahlat),⁷⁸¹ Tatar Düzü ve Tatar Yazısı (Muş-Malazgirt),⁷⁸² Tatarilyas Kışla ve Tatarilyas Yayla (Kırşehir-Merkez), Tatar Yeğenağa (Kırşehir-Mucur),⁷⁸³ Tatar Kalesi (Samsun-Vezirköprü), Tatarhöyük (Ankara-Bala), Tatarlı (Samsun-Çarşamba).⁷⁸⁴

⁷⁷⁴ Pefeiffer, “‘Karşılıklı Yakınlaşma’”, 643.

⁷⁷⁵ Aygün Attar, “Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI.-XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu'nun Etnik ve Siyasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)” (I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır, 2004), 435.

⁷⁷⁶ İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz* (Ankara: İçişleri Bakanlığı, 1968), 505.

⁷⁷⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır: (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 159.

⁷⁷⁸ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 434.

⁷⁷⁹ Harita Genel Müdürlüğü, *1/100.000 Ölçekli Türkiye Topoğrafya Haritası M 39 Paftası* (Ankara, 1990).

⁷⁸⁰ Ahmet Gündüz, *1523 M (929 H) Tarih ve 998 nolu T.T Defterine Göre Musul, Mardin, Çemik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 159.

⁷⁸¹ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceva ve Ahlat (1534-1605)* (Ankara: Tamga Yayıncılık, 1999), 33-36.

⁷⁸² Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 143.

⁷⁸³ Ahmet Günşen, *Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecinde Türk Soy, Boy, Oymak ve Cemâatleri İle Kırşehir* (Kırşehir: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, 1997), 57.

⁷⁸⁴ Sevan Nişanyan, “Tatar” (Erişim 17 Ocak 2024).

Herhangi bir ek almaksızın “Tatar” isminin verildiği yerleşim yerlerinin arasında (Manisa-Saruhanlı, Uşak-Sivaslı, Ankara-Bala, Çorum-Merkez, Kayseri-Tomarza, Amasya-Merkez, Şanlıurfa-Harran) bulunmaktadır.⁷⁸⁵ Tatarköy isminin verildiği yerler arasında ise (Edirne-Lalapaşa, Kırklareli-Lüleburgaz, Tekirdağ-Saray, Tekirdağ-Hayrabolu, Tekirdağ-Malkara, Balıkesir-Gönen, Balıkesir-Manyas, Bursa-Yenişehir, Kocaeli-Gölcük, Eskişehir-Sivrihisar, Tokat-Pazar, Sivas-Suşehri ve Elâzığ- Kovancılar) bulunmaktadır.⁷⁸⁶

Tatar isminden başka Anadolu’da yerleşen diğer Moğol aşiret ve boy isimlerinin de yerleşim yerlerine verildiği görülmektedir. Van-Ahlat havalisinde yer alan “Uyrat İli” ve “Seldoz Nahiyesi” gibi yerleşim yerleri Moğolların, Uyrat ve Seldos boyundan gelmekte olup buradaki Moğol nüfusunu göstermektedir. Adıyaman’ın Besni ilçesinde yer alan Hoyratlı Köyü ve Oyratlı Bağları isimli yerleşim yerleri de Uyrat kabilesinin hatırasını yaşatmaktadır.⁷⁸⁷ Ahlat havalisinde rastlanan Sutay Sazlığı ve Sutay Gediği isimleri de Moğolların ardılı olan Sutaylılar’ın izlerini taşımaktadır.⁷⁸⁸ XVI. yüzyılda Urfa Siverek’e bağlı Çaykazan nahiyesinin⁷⁸⁹ ise Moğol Çaykazan oynağının⁷⁹⁰ kalıntısı olduğu tahmin edilmektedir.

Moğol ismi taşıyan yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında: Muğallı (Yozgat-Sorgun), Mıgırı (Erzincan-Merkez), Muğaylan (Hakkâri-Şemdinli), Mıgırgan (Elâzığ-Maden), Mıgının (Van-Merkez)⁷⁹¹ yer almaktadır. Kelime kökeni ve antropolojik özelliklerine baktığımızda ise şu köylerinde Moğollarla olan alakası tahmin edilmektedir: Moğoçur ve Moğos (Erzurum-Tortum), Moğan (Sinop-Türkeli), Moğan/Mogan (Ankara-Gölbaşı).⁷⁹²

İlhan veya İlhanlı ismi de Anadolu’nun muhtelif yerlerinde göze çarpmaktadır. Bunlar: İlhanlı (Tunceli-Merkez),⁷⁹³ İlhan (Şanlıurfa-Karaköprü, Niğde-Ulukışla, Ankara-Ayaş, Afyon-Emirdağ, Balıkesir-Erdek).⁷⁹⁴

⁷⁸⁵ Nişanyan, “Tatar”.

⁷⁸⁶ Sevan Nişanyan, “Tatarköy” (Erişim 17 Ocak 2024).

⁷⁸⁷ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 207.

⁷⁸⁸ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 143.

⁷⁸⁹ Mehmet Salih Erpolat, “XVI. Yüzyılda Siverek Sancağı’nda İskan ve Nüfus” (Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri, Urfa, 2001), 76.

⁷⁹⁰ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 221-222; Neşrî, *Kitâb-ı cihan-nümâ*, 1/106, 110-112; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 118-119; Göde, *Eratnalılar, 1327-1381*, 105-135.

⁷⁹¹ İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz*, 404,724,727.

⁷⁹² Sevan Nişanyan, “Moğoçur, Moğos, Moğan”, (Erişim 17 Ocak 2024).

⁷⁹³ Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1989), 96-98.

⁷⁹⁴ Sevan Nişanyan, “İlhan” (Erişim 17 Ocak 2024).

Diyarbakır ve Anadolu valiliği yapan İrincin Noyan'ın ismini taşıyan köye Diyarbakır'da rastlanmaktadır. Burası İrincin Noyan'ın otağını kurduğu yer olarak kabul edilmektedir.⁷⁹⁵ Satı Gölü (Bitlis-Ahlat-Adilcevaz)⁷⁹⁶ ve Satı Kendi⁷⁹⁷ isimleri de Moğol ardılı devletler olan Celayirli-Çobanlı-Sutaylı siyasî ilişkilerinde mühim roller oynayan Emir Çoban'ın eşi ve Ebû Said'in kız kardeşi olan Satı Beg Hatun'un ismini yaşatmaktadır. 1272'de Anadolu valisi olan Samagar Noyan'ın ismini ise Kayseri'nin Bünyan ilçesindeki Samağır köyü yaşatmaktadır.⁷⁹⁸ Aladağ'daki bir ova da Moğol istilasından sonra ismi değiştirilerek İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a nisbetle Abaka Ovası adını almıştır.⁷⁹⁹ Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan Şeyh Hasan/Hasan Şeyh veya Hasanlı gibi yer adları da Moğol ardılı hânedanlarda bulunan Şeyh Hasan isimli kişilerin adından türemiştir.⁸⁰⁰ Şanlıurfa'nın Suruç ilçesine bağlı olan Baydı⁸⁰¹ köyü de Moğol komutan Baydu'nun ismiyle benzerlik taşımaktadır. Yozgat vilayetinin batı tarafları XVI. yüzyılda Baltı diye anılıyordu. Bu ismin, civarda oturan Moğol komutan Baltu'dan gelmesi imkân dahilindedir.⁸⁰²

Diyarbakır sınırları içerisinde yer alan Talay, Temürhan, Timur, Toktemur, Temürharab, Şeyh Çoban, Hacı Büzürk, Çobyan, Baydı, Kutlu Doğmuş, Timur Han, Arık Baba, Molla Fulad, Molla Pulad, Molla Pusad, İrincin⁸⁰³ ve Irak'ın kuzeyinde yer alan Ahtacı, İltemür, Çabıklı ve Seldoz⁸⁰⁴ isimlerinin hem etimolojik olarak Moğolcayı anımsatmaları hem de aralarında birçok Moğol obası ve komutan adlarını barındırması bizlere Moğol döneminin izlerini göstermektedir.

Gazan Han döneminde yapılan reformlarla birlikte kurulan yerleşim yerleri isimlerinde de Moğolca ve Moğol boyları bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Bunlar arasında: Bayan

⁷⁹⁵ Yılmazçelik, *Diyarbakir*, 152-158.

⁷⁹⁶ Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, 221.

⁷⁹⁷ Yılmazçelik, *Diyarbakir*, 144.

⁷⁹⁸ Ahmet Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953), 496. Şimdiki ismi Samağır olan bu köyün Kayseri merkez olmak üzere İlhanlılar adına Anadolu'yu yöneten aynı zamanda ihtida edip Müslüman olan Moğol vali Samagar Noyan'a nisbetle kurulduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen halk ağzında Samagar ismi "Samağır" olmuştur. Zira köyün güneyindeki tepe de aynı isimle anılmaktadır. Kesin olmamakla beraber köy halkının nesilden nesile birbirine aktardığı ve günümüzde oluşan kanaat, bu tepede yer alan türbede medfun olan şahsın Anadolu umumi valisi Samagar Noyan olduğudur.

⁷⁹⁹ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, haz. Gamze Gayeoğlu (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), 3.

⁸⁰⁰ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 214.

⁸⁰¹ Köy İşleri ve Kooperatifleri Başkanlığı YSE Genel Müdürlüğü, *1974 yılı itibariyle yerleşim üniteleri kılavuzu Urfa* (Ankara, 1974).

⁸⁰² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 144.

⁸⁰³ Yılmazçelik, *Diyarbakir*, 46-171.

⁸⁰⁴ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan (İstanbul: Hasat Yayıncılık, 1971), 322.

(Ahlat),⁸⁰⁵ Korcıbaşı (Ahlat-Sarusu-Köy), Kara Polat Mezrası (Ahlat-Sarusu),⁸⁰⁶ Tayboğa (Urfa-Siverek),⁸⁰⁷ Dalay Tepe (Urfa-Siverek), Bahadır Tepe (Urfa-Siverek), Kantara ve Kantara Tepesi (Urfa-Siverek), Arık Dağı (Adıyaman-Besni-Reşadiye),⁸⁰⁸ Canbek (Urfa-Merkez), Şeyh Çoban (Urfa-Merkez), Temürtaht (Tunceli-Mazgirt), Temür Mezrası (Elâzığ) Aşağı ve Yukarı Mahmudiye (Malatya), Reşidiye (Malatya), Sultanabad, Şahabad, Celaliye, Mahmudabad gibi isimler sıralanabilir.

Bunun yanı sıra bazı Moğol oymak isimleri de göze çarpan hususlar arasındadır. Bayburt'ta Moğol, Koçhisar'da Celayir, Ilgın'da Muğal, Samagar ve Elçili Tatarı, İshaklı'da Kutlu Boğa Tatarları, Kapucu Tatarları ve Muğal Tatarları daha önce bahsettiğimiz Kara Tatarların kalıntılarıdır.⁸⁰⁹ Adana-Maraş hattından Niğde-Sivas havalisine uzanan bölgede yaşayan Yörük taifesinden Tatarlı Aşireti⁸¹⁰ ve Çorum'daki Tataran-ı Muğal aşireti⁸¹¹ büyük Tatar topluluklarının bakiyeleridir.

Ankara'da yer alan Tos-Boğa, Esen Boğa, Mamak ve Mürted gibi yer adları da Moğol komutanların ya da Kara Tatar obalarının isimleridir. Bu obalardan en dikkate değer olan Tos Boğa obasının bir kolu Haymana'da yaşarken diğer kolu Söğütözü-Balgat havalisinde idiler.⁸¹² “Kitab-ı Tarih-i Mübarek Gazani” isimli eserde “Mürted” isimli Moğol komutanı, Gazan Han'ın 1299 tarihli Suriye seferine iştirak eden emirler arasında sayılmaktadır.⁸¹³ Esen Boğa ve Mamak isimlerinin de Moğol emirlerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Moğolların Kırşehir valisi Nureddin Caca'nın oğlu Polat Bey'in hatırası da Ankara'nın Polatlı ilçesinde yaşamaktadır.⁸¹⁴

Sonuç olarak Tatar obaları işgalci olarak geldikleri bu topraklarda yerleşip nesiller boyu kültürel etkiler bırakmışlardır. Anadolu'daki Tatar obalarının bir kısmı Timur tarafından Ankara Savaşı sonrası doğuya götürülürken kalanların büyük kısmı ise Osmanlı hükümdarları tarafından çapulculuk yaptıkları gerekçesiyle Rumeli'ye sürülmüştür. Geriye

⁸⁰⁵ Togan, “Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, 25.

⁸⁰⁶ Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, 40,44.

⁸⁰⁷ Erpolat, “Siverek Sancağı'nda İskan ve Nüfus”, 88.

⁸⁰⁸ Harita Genel Müdürlüğü, *1/100.000 Ölçekli Türkiye Topoğrafya Haritası M 39 Paftası*.

⁸⁰⁹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 179-182.

⁸¹⁰ Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret, ve Cemaâtlar*, 158-714.

⁸¹¹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 182.

⁸¹² Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 135.

⁸¹³ Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, 219.

⁸¹⁴ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 69.

kalan kısım ise asimile olup Türkmenleşmişlerdir. XVI. yüzyıla gelindiğinde bu boyların istisnasız hepsi toprağı süren ve yerleşik hayat yaşayan obalara dönüşmüştü.⁸¹⁵

3.3. İstilanın Sosyokültürel Tesirleri

3.3.1. İstilanın Dilsel Sonuçları: Moğol İlerleyişinin Türk Dili Bakımından Anadolu Sahasına Etkileri

Moğol istilasının Anadolu coğrafyasına diğer önemli etkisi de lisan sahasında olmuştur. Türkistan bölgesinden gelen yoğun Oğuz göçleri ve Moğolcanın Türkçeye yakın bir dil olması sebebiyle Arapça ve Farsça hegemonyası kırılmış, Türkçe lehçeleriyle birlikte sağlam temellere oturmuş ve bugüne kadar gelmiştir. İslâm dünyasında Arapça ve Farsça dışında herhangi bir dilin adı anılmazken istiladan sonra Türkçenin ehemmiyet kazanmasına bağlı olarak bu iki dilin yanına Türkçe de eklenmiştir. Ayrıca Moğolca kelimeler Türkçenin içinde yer bulmuş ve Moğolca yer adları günümüze kadar gelmiştir. Moğol istilasını gibi tahrip edici bir olgunun Türk dilinin gelişmesine hizmet etmesi tahmin edilmesi zor olaylardandır. Türkiye Selçukluları, Büyük Selçukluların doğrudan varisleri olduğundan sadece siyasette değil kültürel anlamda da onları örnek almışlardır. Bu durum İran kültür ve geleneğinin Anadolu'ya hâkim olmasını beraberinde getirmiştir. İran edebiyatına yoğun alaka göstermeleri sonucu Selçuklu sultanları kullandıkları; Keykubâd, Keyhüsrev ve Keykâvus gibi lakapları tarihteki İran kahramanlarından seçmişlerdir. Ayrıca görev verdikleri devlet adamları da umumiyetle İran menşeli kişiler olmuştur.⁸¹⁶

Bu düşünceden dolayı Farsça, Selçukluların nezdinde çok büyük itibar görmüştür. İlim ve din dili Arapça olurken, edebi ve devlet dili Farsça olmuştur. Farsça sadece bürokraside değil şehirli kesim tarafından da konuşulmaktaydı. Esterâbâdî, XIV. Yüzyılda telif ettiğı Bezm u Rezm isimli eserini niçin Farsça yazdığını şu şekilde anlatmaktadır:

“... işin başlarında Hazreti Sultan (Kadı Burhâneddin) tarafından bu eserin yazılması, onun övgüye değer işlerinin anlatılması için görevlendirildiğim zaman onu Arapça yazmak istedim.”

...

⁸¹⁵ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 138.

⁸¹⁶ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 231-234.

“Fakat Rum ülkelerinde yaşayan halkın çoğunun Fars diline meyilli olması ve ona itibar etmesi, o belde sakinlerinin büyük bir kısmının Fars dilini konuşup anlaması, fermanların, menşurların, mektupların, muhasebe işlerinin, defterlerin ve diğer hükümlerin tamamının bu dilde kaleme alınması, herkesin aklının Fars nazmı ve nesriyle meşgul olması, bizi Farsça yazmaya yöneltti.”⁸¹⁷

Esterâbâdî'nin bu nakli Anadolu'da Farsçaya verilen önemi çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Bu önemin göstergelerinden biri, entelektüel kesimlerin elinden düşürmediği İran efsanelerini anlatan Şehnâme kitabıdır. Kitaba verilen değer Anadolu'da bir Şehnâme geleneğinin başlamasına sebep olmuş, bu durum Osmanlı'da bile devam etmiştir. Alâeddin Keykubad (1192-1237) ve II. İzzeddin Keykâvus (1246-1262) dönemlerinde Şehnâme yazdırılmıştır. Selçuklu sultanlarının bazıları Arapça bilse de öyle tahmin edilmektedir ki hepsi Farsça okumuş ve yazmışlardır.⁸¹⁸ Türkçe de halk nezdinde, ordu ve sarayda geçerli bir lisan konumunda olsa da⁸¹⁹ Farsça ve Arapçanın, Selçuklu toplum yapısında ve ilmî çevrelerde daha çok tercih edilen diller olduğu muhakkaktır.

250 yıllık bir döneme tekabül eden Türkiye Selçukluları zamanında telif edilen eserlerden 145 eserin dili Farsça, 68 eser Arapça, 15 eser de Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Bu durum Farsçaya verilen önemi ve Türkçenin konumunu göstermektedir. Ayrıca Anadolu'da yazılan ilk eser olarak bildiğimiz yaklaşık 1100'lerde telif edilen “Keşfu'l-Akabe”⁸²⁰ isimli eserin dilinin Farsça olması da bu bakımdan önemlidir. Buna mukabil Anadolu'da yazılan ilk Türkçe eser olan “Tuhfe-i Mübarîzî”⁸²¹ yaklaşık bir asır sonra 1209'da telif edilebilmişti.⁸²² Türkçenin telif edilen eserlerde kullanılmaması Âşık Paşa'nın Garibnâme isimli eserinde şu şekilde dile getirilmiştir:

“Türk diline kimsene bakmaz idi

Türklere her giz gönül akmaz idi”⁸²³

⁸¹⁷ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 491.

⁸¹⁸ Ayşe Asude Soysal, *XII.-XIII. Yüzyıllarda İran Kültürünün Anadolu'ya Nufuzu: Anadolu Selçukluları Üzerinde İran Tesirleri* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 99-100.

⁸¹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 421-423.

⁸²⁰ “Keşfu'l-Akabe” Malazgirt Savaşı'ndan yaklaşık otuz sene sonra Danişmendoğulları'nın Kayseri Dizdaru olan İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed'in telif ettiği astronomiye dair eserdir. Bayram, “Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, 899. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram, *İlk Türkçe Eser “Keşfü'l-akabe”*.

⁸²¹ “Tuhfe-i Mübarîzî” Hâkim Bereket tarafından 1209'da telif edilen tıp ilmine dair eserdir. Bayram, “Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, 902.

⁸²² Bayram, “Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, 899-902.

⁸²³ Âşık Paşa, *Garibnâme*, çev. Bedri Noyan (Ankara: Ardıç Yayınları, 1998), 421-422.

(Türk diline kimse bakmazdı. Türklere gönül asla meyletmezdi.)⁸²⁴

Moğol istilasası gerçekleştiği muhit itibarıyla önce Farsçayı Arapça karşısında üstün konuma getirmiş daha sonra ise Türkçeyi Moğolca ve Farsçaya üstün kılacak uzun bir sürecin başlangıcını teşkil etmiştir.⁸²⁵ İlhanlıların Türkçeyi Moğolca ile beraber devamlı kullanımı ve istilanın Anadolu'ya getirdiği göçebe Türkmenlerin kavmî şuurlarından dolayı ısrarla Türkçeyi kullanmaları Türkçenin kullanım alanını genişletmiştir.⁸²⁶ Devletin kuruluş vetiresinde pek çok sıkıntılar çeken ve asli unsur olan ve Moğol istilasasının Anadolu'ya getirdiği Türkmenler, Farsî çevrelere kültürel olarak muhalefet ediyorlar ve bu durum onların Türkçeyi ısrarla yaşatmaları sonucunu doğuruyordu.⁸²⁷ Bu durumun bir diğer sebebi de göçebe Türkmenlerin Farsça ve Arapça bilmemesi olmalıdır.

Böylece XIII. yüzyıldan evvel Türkçenin edebi bir dil olarak Arapça ve Farsça ile kıyaslanması mümkün değilken⁸²⁸ özellikle Batı Anadolu, Selçuklu devrinin sonları ve beylikler döneminde Türkçe konuşan yerleşik bir muhite dönüşmekteydi. Bu durum Moğol istilasasının politik ve sosyal bir sonucudur.⁸²⁹

1278'de Konya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçeyi resmi dil ilan etmesi de bu meyanda zikredilmesi gereken mühim olaylardan biridir. Beyan şu şekildedir:

“Bugünden sonra hiç kimse dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanmayacaktır.”⁸³⁰

Şüphesiz bu beyan simgesel olarak büyük bir anlam ifade ediyorsa da o günden sonra devlet dilinin Türkçe olduğu ve Karamanoğlu Mehmet Bey'in de büyük bir dil inkılapçısı olduğu görüşü pek isabetli durmamaktadır. Zira Mehmet Bey'in Türkçeye yaptığı vurgu bilinçli kavmî şuurdan ziyade pratik siyasî kaygının bir sonucudur. Şöyle ki siyasî otoriteye başkaldırarak isyan ettiği kitlenin tamamı Farsça bilmeyen göçebe Türkmenlerden oluşuyordu. Dolayısıyla bu fermanı Türkçenin istiklal mücadelesi gibi yorumlamak ve dil milliyetçiliği noktasından bakmak doğru bir tavır olmasa gerek. Bununla birlikte bu

⁸²⁴ Özer Şenödeyici, “Yaygın Bir Yanlış Algılama: ‘Âşık Paşa’nın Ulu Menzilleri’”, *Dil Araştırmaları* 9/9 (01 Aralık 2011), 39.

⁸²⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları 1* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 253.

⁸²⁶ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 426.

⁸²⁷ Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, 162-163; Çetin, *İslamiyetin Yayılışı*, 158.

⁸²⁸ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi: Selçuklular ve Anadolu Beylikleri* (Hayat Kitapları, 1964), 2/155.

⁸²⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, 79-86.

⁸³⁰ Mustafa Özkan, “Türkçenin Anadolu’da Yazı Dili Olarak Gelişmesi”, *Türkiyat Mecmuası* 24/1 (26 Haziran 2014), 58.

hamlenin sonuçları itibariyle büyük bir mana ihtiva ettiği, Beylikler ve Osmanlı devirlerinde Türkçenin ana dil olarak kullanılmasının temelini attığı da⁸³¹ inkâr edilemez bir gerçektir.

1046 senesinde yolu Bitlis-Ahlat'a düşen Nâsırî Hüsrev (ö. 1073'ten sonra) bölgede konuşulan dilleri sıralarken Arapça, Farsça ve Ermenice'ye yer verirken,⁸³² XIII. asırda yine bu bölgeye gelen Zekeriya Kazvînî (ö. 1283) konuşulan dilleri Türkçe, Farsça ve Ermenice olarak sıralamıştır.⁸³³ Arapçanın yerini Türkçenin alması⁸³⁴ bölgenin kültürel olarak değiştiğinin göstergesidir. Demek oluyor ki Anadolu'da Türk fütuhâtından itibaren artarak devam eden Türk kültürü ve dili Moğol istilasına bağlı olarak Türkmen göçleri ile iyice artmıştı.

Yaşanan kültürel değişimde Danişmendoğulları'na özel bir yer ayırmak gerekmektedir. Türkçeyi bilinçli şekilde tercih etme temayülü Danişment ilinde görülmektedir. Onların Türkmencilik ülküsüne verdiği önem Danişment ilinin kapsadığı illerde Türkçe eserler telif edilmesi sonucunu doğurmuştur. Beyliğin Selçukluya katılmasından sonra da bu gelenek devam etmiştir. Daha sonra Selçukluların Amasya valiliğini yapacak olan Danişmentli Emir Mübarûzî'd-Din Halifet Gazi bu konuda ismi başta zikredilmesi gerekenlerdendir.⁸³⁵ 1209'da Hâkim Bereket tarafından telif edilen "Tuhfe-i Mübarîzî" isimli eserin mukaddimesinden anlaşıldığına göre bu eser evvela "Lubabü'n nuhab" ismiyle Arapça yazılmış, daha sonra "Tuhfe-i Mübarîzî" ismiyle Farsçaya tercüme edilip Mübarûzî'd-Din Halifet Gazi'ye takdim edilmiştir. Hâkim Bereket, Halifet Gazi'nin eseri beğendiğini fakat Türkçe olsaydı daha muazzam ve nadide bir eser olacağını belirttiğini, bir süre sonra da onun talebi doğrultusunda bu eseri Türkçeye çevirdiğini söylemektedir. Bu durum o dönemde Türkçe eser sayısının çok az olduğu ve Halifet Gazi'nin Türkçeyi bilinçli bir şekilde teşvik edip desteklediğini göstermektedir. Bu teşvik sebebiyle olacak ki, Hâkim Bereket "Hülâsa der İlm-i Tıb" adlı Türkçe bir başka kitap telif edip Emir Halifet Gazi'ye takdim etmiştir.⁸³⁶ Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi'nin kahramanlıklarının destansı bir biçimde anlatıldığı "Danişmentname" eseri de XIII. yüzyılın ortalarında Danişment ili sınırları içerisindeki

⁸³¹ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 434.

⁸³² Nasır-ı Hüsrev, *Sefaretnâme*, nşr. Abdülvehhab Tarzi (İstanbul, 1994), 10.

⁸³³ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 53.

⁸³⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 146.

⁸³⁵ Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi", 904.

⁸³⁶ Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi", 902.

Tokat'ta telif edilmiştir.⁸³⁷ XIV. asır sonlarında yazılan ve Türk millî kültürünün mühim eserlerinden olan Dede Korkut Hikâyeleri de yine Danişment ili sınırlarında olan Amasya'da derlenmiştir. Danişment ilindeki ilme verilen önem ve bilhassa Türkçenin teşviki, beylik zamanında temelleri atılan ve daha sonra kökleşen ilmî ve kültürel geleneğin devamıdır.⁸³⁸ Paul Wittek de bu hususa dikkat çekmiş ve Danişment ilindeki bu kültürel geleneğin Osmanlı devrinde bile uzun müddet devam ettiğini söylemiştir.⁸³⁹

Eski geleneklerini kopuz eşliğinde şarkılarla yaşayan göçebelerin de Anadolu'daki Türkçenin yayılmasına hizmet ettikleri muhakkaktır. Köprülü'ye göre XIII. yüzyıldaki gelişen tekke edebiyatının ilk örnekleri Hoca Ahmed Yesevî'nin takipçileri olan bu göçebe Türklerdir ve onlar Türkçenin Arapça ve Farsça karşısında gelişmesini sağlamışlardır.⁸⁴⁰ Böylece tasavvuf öğretisini Farsça bilmeyen kitlelere anlatma gayesini güden şairler tekke edebiyatının doğmasına öncülük etmiştir. Bu doğrultuda şiirlerini yalnızca Türkçe yazan Ahmed Fakih, Hoca Dehhanî, Hoca Mesud ve Şeyyad Hamza gibi sûfî şairler Türk edebiyatına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ahmed Fakih'in Oğuz Türkçesi ile yazdığı Çarhnâme eseri Anadolu'da yazılan bu edebiyata dair bilinen ilk eserdir.⁸⁴¹

XIII. yüzyıl Tekke edebiyatının Anadolu'daki en meşhur ismi şüphesiz Yûnus Emre'dir (ö. 1320). İcra ettiği tesir bakımından Hoca Ahmed Yesevî'yi hariç tutarsak Türk Edebiyatı'nda Yûnus Emre kadar etkili bir mutasavvıf şair yoktur.⁸⁴² Adnan Erzi tarafından yayınlanan bir belge ile Yûnus Emre'nin 1240-41 yılında doğduğu ve 1320'de vefat ettiği kesin olarak bilinmektedir.⁸⁴³ Ona isnad edilen pek çok kabir ve makam yerinin olması onun Anadolu'daki yaygın şöhretini göstermektedir.⁸⁴⁴ Gördüğü tahsil konusunda ise birbirinden çok başka fikirler olup kimilerine göre tamamen ümmidir, kimileri ise onun eser tercüme edecek kadar lisan bildiğini söylemektedir.⁸⁴⁵

⁸³⁷ Mehmet Fuat Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten* 7/27 (20 Temmuz 1943), 427-430.

⁸³⁸ Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi", 905.

⁸³⁹ Paul Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", çev. Halil İnalcık, *Belleten* 7/27 (20 Temmuz 1943), 582.

⁸⁴⁰ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 232-233.

⁸⁴¹ Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/393.

⁸⁴² Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 300-301.

⁸⁴³ Adnan Sadık Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I: Yûnus Emre'nin Hayatı Hakkında Bir Vesika", *Belleten* 14/53 (1950), 85-89.

⁸⁴⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992), 74-84; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 259-262.

⁸⁴⁵ Mustafa Tatcı, "Yûnus Emre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/601. Yûnus Emre'nin ne harfleri bile tanımayacak kadar cahil olduğunu ne de medrese tahsili gördüğünü

Yûnus Emre'nin ilk eseri mesnevi biçiminde yazılan ve nasihatnâme muhtevasını taşıyan Risâletü'n-Nushiye, ikinci eseri ise gazel ve ilahilerden müteşekkil olan divanıdır. Bu eserler öğretici içerikte olup tasavvufî ahlakî anlatma gayreti gütmektedir.⁸⁴⁶ Türk sanatını yansıtan bu eserlerde gösteriş ve şekilsel şiir adabına riayet etme gayreti içinde olunmamıştır. Bu durum eserlerinin geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesi ve uzun yıllar yaşatılmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁴⁷ Yûnus sayesinde klasik tasavvuf terminolojisi Türkçeleştirilmiştir. Şiirlerindeki doğallık ve samimiyet ondaki edebî şekli düşündürmeyecek kadar gelişmiştir. Eserlerinde tasavvufî düşünceyle beraber İslâm ve insanı birlikte işlemiş ve bunu kendi dilinde yapmıştır. Dili sade kullanması yüksek tefekküre ulaşmasının önünde engel olmamıştır. Eserlerinde hem biçim hem içerik olarak İslâmî ve millî değerleri beraber ele almıştır.⁸⁴⁸ Ele aldığı konular ve söyleyiş tarzı kendisinden sonra gelen şairlere örnek olmuş, halk dili ve hece vezniyle şiirler çoğalmıştır. Hatta Yûnus ve Emre isimleri şairler tarafından mahlas olarak kullanılmıştır. XV. asrın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Kaygusuz Abdal (ö. 1444?), Yûnus Emre'nin önde gelen takipçisi ve tasavvuf edebiyatının mühim şahsiyetlerinden biridir.⁸⁴⁹

Âşık Paşa da Türkçeye hizmet etmiş şairlerdendir. Âşık Paşa 1272 yılında Kırşehir'de doğdu. Hakkındaki bilgileri, oğlu Elvan Çelebi'nin yazdığı Menâkıbü'l-kudsiyye fî menâsıbı'l-ünsiyye adlı esere dayanmaktadır. Bu eserde anlatılanlara göre, dedesi Ebû'l-Beka Şeyh Baba İlyas b. Ali, XIII. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya göç edip Amasya'ya yerleşmiştir. Bu göçün Moğol istilasına sebebiyle olması ihtimal dahilindedir. 1332 yılında yine Kırşehir'de vefat etmiştir.⁸⁵⁰

Âşık Paşa'nın şiirlerinde yoğun olarak Yûnus Emre ve Mevlânâ tesiri göze çarpmaktadır.⁸⁵¹ Âşık Paşa'nın Arapça ve Farsçayı eser telif edecek seviyede bildiği, Ermenice ve İbranice

belirtir Köprülü, bu fikirlerin ikisinin de abartı olduğunu söylerken eserinde dönemin ilmî ve felsefî geleneğine atıflar bulunması sebebiyle onun kesinlikle ümmî olmadığını belirtir. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 273, 296, 334.

⁸⁴⁶ Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, 119; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 267-280.

⁸⁴⁷ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 307-308.

⁸⁴⁸ Yunus Emre, *Yunus Emre Divânı: İnceleme*, nşr. Mustafa Tatçı (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 66-69.

⁸⁴⁹ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983), 38-41. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Azamat, "Kaygusuz Abdal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁸⁵⁰ Kırşehir'deki türbesi, vasiyeti üzerine şehrin kuzeydoğusundaki bir tepede inşa edilmiştir ve üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Bütün kaynaklar, türbenin halk tarafından kutsal kabul edildiği ve sık sık ziyaret edildiği konusunda hemfikirdir. Günay Kut, "Âşık Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/2.

⁸⁵¹ Kut, "Âşık Paşa", 4/1-2.

lisanlarını da anladığı belirtilmektedir.⁸⁵² On iki bin beyitten oluşan Garibnâme isimli eser onun en mühim eseridir.⁸⁵³ Eserin mukaddimesinde Âşık Paşa niçin Türkçe yazdığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Gerçi kim söylendi bunda Türk dili / İlla ma‘lum oldu ma‘nî menzili

(Burada Türk dili söylenmesine rağmen, mana menzili malum olmuştur.)

Çün bilesin cümle yol menzillerin / Yirmegil sen Türk ü Tacik dillerin

(Bütün yol menzillerini bildiğin için, Türk ve Tacik dillerini kötüleme)

Kamu dilde var-ıdı zabt u usûl / Bunlara düşmüş-idi cümle ukul

(Bütün dillerde kanun ve nizam vardı. Bütün akıllar bunlara ilgi göstermişti.)

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı / Türklere her giz gönül akmaz-ıdı

(Türk diline kimse bakmazdı. Türklere gönül asla meyletmezdi.)

Türk dahi bilmez idi ol dilleri / İnce yolu ol ulu menzilleri

(Türk de o dilleri; ince yolu, o ulu menzilleri bilmezdi.)

Bu kitab anın içün geldi dile / Kim bu dil ehli dahi mâni bile

(Bu kitap, bu dili konuşanlarında mana bilmesi için dile geldi.)

Türk dilinde yani mâni bulalar / Türk ü Tacik cümle yoldaş olalar

(Yani Türk ve Tacik dillerinde mana bulsunlar, Türk ve Taciklerin hepsi yoldaş olsunlar.)

Vema erselna min-rasulin illa bi-lisani kavmihi (İbrâhim Suresi 4.Ayet)

(Ayet: Onlara apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik.)

Yol içinde birbirini yirmeye / Dile bakup maniyi hor görmeye

(Yol içinde birbirini kötölemesin, dile bakıp manayı hor görmesin.)

Ta ki mahrum kalmaya Türkler dakı / Türk dilinde anlayalar ol Hakk’ı

(Öyle ki Türkler dahi mahrum kalmasınlar, o Allah’ı Türk dilinde anlasınlar)⁸⁵⁴

Âşık Paşa, Garibnâme adlı eserini Türkçe olarak kaleme almıştır. Bunu Arapça ve Farsça bilmeyen Türkmenlerin anlaması amacıyla zorunluluk icabı yapsa da sonuçları itibariyle

⁸⁵² Abdurrahman Güzel, *Dîni Tasavvufî Türk Edebiyatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 285; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 461.

⁸⁵³ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 464-465; Güzel, *Dîni Tasavvufî Türk Edebiyatı*, 285-286.

⁸⁵⁴ Âşık Paşa, *Garibnâme*, 421-422.

büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, Anadolu kökenli şairler arasında Âşık Paşa'nın Türkçeye verdiği değer önemli bir yer tutar.⁸⁵⁵

Araştırmacıların bazıları, Âşık Paşa'nın bu beyitlerle Türkçenin savunuculuğunu üstlendiğini ve döneminin ötesinde görüşler dile getirdiğini belirtmişlerdir. Bu araştırmacılar, beyitlerden hareketle Türk diline yeterli özen gösterilmediğini, Türklerin kendi dilini önemsemediğini ve hatta terk ettiğini belirtmektedirler. Bu görüşe göre, Türklerin bile kendi dilinin zenginliklerini ve özelliklerini bilmediği vurgulanmaktadır.

Oysa Âşık Paşa iddia edildiği gibi dil milliyetçiliği noktasından hareketle Türkçenin Arapça ve Farsça karşısında konumu güçlensin diye değil bu dilleri bilmeyen Türklerin anlaması için bu eseri Türkçe yazmıştır. Mukaddimede yer alan “Öyle ki Türkler dahi mahrum kalmasınlar, o Allah’ı Türk dilinde anlasınlar” ve “Ayet: Onlara apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik”⁸⁵⁶ beyitleri bunun açık delilidir. Âşık Paşa'nın Türkçülük ve Türk dili şuuruyla hareket ettiği görüşü eserin mukaddimesinde yer alan şu beyitlerden hareketle dile getirilmektedir:

“Kamu dilde var-ıdı zabt u usûl / Bunlara düşmüş-idi cümle ukul

(Bütün dillerde kanun ve nizam vardı. Bütün akıllar bunlara ilgi göstermişti.)

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı / Türklere her giz gönül akmaz-ıdı

(Türk diline kimse bakmazdı. Türklere gönül asla meyletmezdi.)

Türk dahi bilmez idi ol dilleri / İnce yolu ol ulu menzilleri

(Türk de o dilleri; ince yolu, o ulu menzilleri bilmezdi.)”⁸⁵⁷

Burada yer alan “Türk dahi bilmez idi ol dilleri / İnce yolu ol ulu menzilleri” ifadesi Türklerin bile kendi dilini bilmedikleri şekliyle anlaşılmış ve bu yaygın kanaat devam edegelmiştir. Bu durum Âşık Paşa'nın dil hassasiyetine delil getirilmiştir. Beyitte geçen “ol diller”, “ince yol” ve “ulu menzil” terkipleri Türkçeye hamledilmiştir. Ayrıca “dahi” kelimesi “bile” manasında kullanılarak “Türkler bile kendi dillerini bilmezdi” anlamı verilmiştir. Oysa dahi kelimesi o dönem Türkçesinde de-da manasına gelmektedir ki böylece beyit günümüz Türkçesi ile “Türkler de o kuralları olan ve akıllıların meylettiği dilleri bilmiyorlardı” olmalıdır. Zaten Türklerin kendi dillerini bilmemesi gibi bir ifadenin de mantıklı olmayacağı aşıkardır. Ayrıca bu övgülerin Türkçeye olmayıp belirttiğimiz dillere olduğunun diğer bir

⁸⁵⁵ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 462-463.

⁸⁵⁶ Âşık Paşa, *Garibnâme*, 421-422.

⁸⁵⁷ Âşık Paşa, *Garibnâme*, 421-422.

kanıtı da dillerden bahsedilirken söylenen “dil ve menzil” kelimelerinin çoğul kullanılmasıdır.⁸⁵⁸

Demek oluyor ki Âşık Paşa yukarıdaki üç beyitte şunları söylüyor olmalıdır: “Tüm dillerde belirli kurallar ve düzen vardı. Herkes bu dillere önem veriyordu. Ancak Türk diline kimse ilgi göstermiyordu ve Türklere kimsenin gönlü meyletmiyordu. Türkler de o dillerin inceliklerini ve yüksek değerlerini bilmediğinden dinî-tasavvufî eserlerdeki manayı anlayamıyordu.”

Bu ifadelerden, beyitlerde övülen dilin aslında Türkçe değil, o dönemde yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça gibi diller olduğu sonucuna ulaşılabilir. Osmanlı Edebiyatı uzmanlarından Gibb de Âşık Paşa'nın “ol diller” ifadesiyle Arapça ve Farsçayı kastettiğini, bu beyitte yer alan bir dipnotta özellikle vurgular.⁸⁵⁹

Burada Türkçeye övgü olamayacağı gibi Âşık Paşa; “Gerçi kim söylendi bunda Türk dili, Yirmegil sen Türk ü Tacik dillerin, Türk diline kimsene bakmaz-ıdı, Türklere her giz gönül akmaz-ıdı, Kim bu dil ehli dahi mâni bile, Türk dilinde yani mâni bulalar, Dile bakup maniye hor görmeye” ifadeleri ile bırakın övgüyü eseri Türkçe yazdığı için o dönemin aydın ve entelektüelinden âdeta özür dilemektedir. Âşık Paşa bu cümleleriyle aynı zamanda eserine yöneltilen eleştirilere karşı, eserini Türkçe yazma zorunluluğuyla hareket ettiği, dolayısıyla estetik kaygılardan ödün vermek zorunda kaldığı yanıtını vermiş oluyordu. Ayrıca onun ilim adamlarına karşı eserin Türkçe yazılmasından duyduğu kaygı o yıllarda Türkçenin hala ilim alanında çok az kullanıldığını gösterir.

Sonuç olarak Âşık Paşa eserinde Türkçeyi lafzen övmediği gibi Türkçülük veya Türk dili hassasiyetiyle de hareket etmiş değildir. Böyle bir tespitin anakronik bir yorum olacağı açıktır. Bununla birlikte Âşık Paşa'nın bu eseri Türk dilinin edebi bir lisan haline gelme mücadelesinde çok önemli bir merhaleyi teşkil etmektedir. O, Anadolu insanına kendi diliyle hitap etmiş ve Türkçenin belirli kuralları olan bir yazı dili haline gelmesine öncülük etmiştir. Bu anlamda kendinden sonrakilere örnek alınacak bir eser bırakmıştır. İran kültürünün etkisinin yoğun olduğu bölgelerde nasıl ki Hafız'ın Divân'ı ve Mevlânâ'nın Mesnevî'si ile tefe'ül⁸⁶⁰ yapılyorduysa, benzer şekilde Âşık Paşa'nın Garibnâme'si de Türkçe bir Mesnevî

⁸⁵⁸ Bu konuda önemli tespitler ve ayrıntılı bilgi için Şenödeyici, “Yaygın Bir Yanlış Algılama: Âşık Paşa'nın Ulu Menzilleri”.

⁸⁵⁹ Elias John Wilkinson Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, çev. Ali Çavuşoğlu (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 123.

⁸⁶⁰ Kelime anlamı gelecek ile alakalı iyimser beklentilerdir. Kitaplarla tefe'ül ise eserin rastgele herhangi bir sayfasının açılıp iyi dilek dileyerek açılan sayfadaki manayı yorumlamak şeklinde yapılır. Bkz. İlyas Çelebi, “Fal (İslâm'da Fal)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

olarak kabul edilmiştir. Kitab-ı Diyarbekriyye'den, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın mühim işlerden evvel Garibnâme ile tefe'ül yaptığını öğrenmekteyiz.⁸⁶¹ Bu kayıttan anlaşılıyor ki Âşık Paşa ve Garibnâme yüzyıllar sonra bile Türk hükümdarlar nezdinde değerini yitirmemiştir.⁸⁶²

Türkçe'nin yayılmasında çok önemli katkıları olan bir diğer şair Gülşehrî'dir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Kırşehir'e aynı zamanda Gülşehir denildiğinden Gülşehrî mahlasıyla tanındı.⁸⁶³ Mantıku't-Tayr'daki kayıtlara göre gerçek ismi Ahmed olarak geçmektedir. Ahî Evren zaten vefatından sonra zâviyenin ve teşkilatın başına Gülşehrî'nin geçmesini arzu etmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 1261'de öldürülen Ahî Evren'in yerine şeyh olduğu bilindiğinden o yıllarda olgun bir yaşta olması beklenir.⁸⁶⁴ Gülşehrî, Mantıku't-Tayr'ı 1317 yılında yazdığına göre, bu tarihe kadar hayatta olmalıydı. Dolayısıyla, şairin 1261 yılında Ahî Evren'in yerine geçtiği ve 1320'li yıllara kadar yaşadığı tahmin edilebilir.⁸⁶⁵ En önemli eserleri arasında Felek-Nâme,⁸⁶⁶ Kerâmât-ı Ahî Evren, Aruz Risâlesi ve Mantıku't-Tayr bulunmaktadır.⁸⁶⁷

Dilinin nezaketi, şiirinin mükemmelliği, uyumu ve üslubuyla gerçek bir sanatkâr olan Gülşehrî, en basit ahlaki öğütleri verirken ve tasavvufî prensipleri açıklarken bile ifadesi asla sıkıcı veya tatsız değildir.⁸⁶⁸ Birçok şair, Türkçe yazmak zorunda kaldığı için bu dili tercih etmişti. Hatta bazıları, Türkçe'nin sert ve kaba bir dil olduğunu savunmuşlardı. Gülşehrî ise XIV. yüzyılın başında, Türkçe'nin geri, ilkel, sert veya kaba bir dil olduğu fikrine karşı çıkan bir görüş benimsemiştir. Sultan Veled ve Âşık Paşa'da olduğu gibi zorunluluk değil, yeterlilik inancıyla Türkçeyi eserlerinde kullanmıştır. Gülşehrî, kendisinden önce Türkçe ile bu kadar güzel eser yazan olmadığını iddia etmiştir ki hakikaten bu doğru bir tespittir.⁸⁶⁹

⁸⁶¹ Tihirânî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 251.

⁸⁶² Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 221.

⁸⁶³ Uzun Firdevsi, *Vilayetname*, 50; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 231.

⁸⁶⁴ Cevat Hakkı Tarım, *Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babailer-Ahiler-Bektaşiler* (İstanbul: Yeniçağ Matbaası, 1948), 90.

⁸⁶⁵ Gülşehrî, *Feleknâme*, haz. Saadettin Kocatürk (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000), 58-59.

⁸⁶⁶ Müellifin, 1301 yılında İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'a ithaf ettiği Farsça olarak yazılan mesnevi tarzında bir eserdir. Kitap, kelâm ilminin temel konularından biri olan mebd ve meâd konusunu ele alırken, insanın nereden geldiğini ve nereye gideceğini anlatma amacıyla kaleme alınmıştır. Mustafa Özkan, "Gülşehrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/251.

⁸⁶⁷ Özkan, "Gülşehrî", 14/251-252.

⁸⁶⁸ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 360-361.

⁸⁶⁹ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 275.

Osmanlı şairlerinin, eserlerinin güzelliği ve özgünlüğü nedeniyle Gülşehrî'yi yedinci büyük şark şairi olarak kabul etmeleri de bunun delilidir.⁸⁷⁰

Yukarıda araştırmacılar tarafından dile getirilen payeyi Âşık Paşa yerine Gülşehrî'ye vermek gerekmektedir. Zira Gülşehrî, bu tercihiyle zamanının Türkçeyi küçümseyen anlayışına karşı çıkarak, şuurlu bir şekilde Türk dilinin savunuculuğunu üstlenmiş ve böylece döneminde oldukça ileri ve Türkçeye bağlı bir duruş sergilemiştir.

Gülşehrî bu tutumuyla Türk edebiyatında sadece Ali Şir Nevâî ile karşılaştırılabilir. Ali Şir Nevâî, bilindiği üzere Türkçenin Farsçadan daha zengin ve daha güzel bir dil olduğunu kanıtlamak amacıyla ünlü eseri Muhakemetü'l-Lügateyn'i yazmıştır. Bu eser aynı zamanda Türk dilinin ilk savunma kitabıdır.⁸⁷¹ Bu eserin yazılması Türk dilinin yaygınlaştığını göstermektedir. Bununla birlikte müellifin 1501'de öldüğünü hatırlarsak XV. asırda ilk müdafaanın ancak yapılabilmesi, diğer dillere nazaran Türkçenin kabulünde hala zorlanılmakta olunduğunun göstergesidir.

Bütün bunlar bize göstermektedir ki XIV. asrın başlarından itibaren Anadolu'da İran kültürü ve dilinin tesiri tedricen azalmıştır. Anadolu'daki halk şairlerinin şiirlerini Türkçe kaleme alması ile beraber sadece tekke dervişleri değil halk ve saray çevresi de onlara ilgi göstermeye başlamıştır.⁸⁷² Daha önce basit içerikli eserlerde yer alan Türkçe, Beylikler dönemine gelindiğinde ileride bilinçli bir şekilde yazı dili olarak kullanılmaya başlanacağını sinyallerini vermekteydi. Beylerin sergiledikleri tutumun bunda büyük payı vardır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışı her bir beyliği onun yerini almaya sevk etmiştir ki bu durum beyliklerin çevrelerini ilim ve kültür merkezi haline getirmelerine sebep olmuştur.⁸⁷³ Ayrıca bu dönemde Beyliklerin resmi dili Türkçe olmuş ve tercih edilen isimler Arapça yerine Türkçeden türetilmiştir.⁸⁷⁴

Lisan konusunda bahsedilmesi gereken diğer bir husus Türk-Moğol dillerinin benzemesi ve Moğolcadan Türkçeye birçok kelime geçişinin yaşanmasıdır. Uygurlar döneminden sonra nasıl ki Moğollar Uygurlardan etkilendiyse Cengiz istilasından sonra da Türkçe Moğolcadan ister istemez etkilenmiştir. Bununla birlikte XIII. yüzyılda Moğolların Uygur alfabesinden esinlenerek resmi bir Moğol yazı sistemi oluşturmaları gösteriyor ki etkileşim sadece tek

⁸⁷⁰ Güzel, *Dîni Tasavvufî Türk Edebiyatı*, 279.

⁸⁷¹ Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları 1*, 277-278.

⁸⁷² Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 243.

⁸⁷³ Özkan, "Türkçenin Anadolu'da Gelişmesi", 68.

⁸⁷⁴ Hacıahmetoğlu - Bates, "Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi", 150.

tarafli ve bir zaman diliminde olmamiş, iki kültür ve dilin birbirinden karşılıklı etkilenmesi artarak devam etmiştir.⁸⁷⁵ Bu tesirin bir sonucu olarak Moğollar oluşturduğu yazı sisteminde tıpkı Uygurlar gibi metni yukarıdan aşağıya doğru düz bir şekilde yazıyor, ardından soldan sağa doğru bir sonraki satıra geçiyorlardı. Bu şekilde metinleri okuyorlardı.⁸⁷⁶

Dil, tarih ve kültür açısından birçok müştereki olan Türk ve Moğol toplumlarının karşılıklı etkileşimi çok yoğun olmuştur. XIV. yüzyılı baz alırsak her iki dildeki ortak kelimelerin oranının yüzde yirmi veya daha fazla olması⁸⁷⁷ karşılıklı etkileşimin boyutlarını göstermektedir. Diğer bir ortaklık atasözlerinde göze çarpmaktadır. İki dildeki atasözlerinin yapısı, barındırdığı kültürel köken ve verdiği sosyal mesaj çok benzerlik göstermektedir.⁸⁷⁸ Hatta Anadolu’da yıllardır kullanılan atasözlerinin bir kısmı hem biçim hem anlam yönünden Moğolca ile tıpatıp aynıdır.⁸⁷⁹

Yunus Emre’nin şiirlerinde de Moğolca kelimelerin yer alması Moğolca-Türkçe yakınlığını göstermektedir. Bunlar arasında; “Ece, eci, çomak, kalkan, karanu, kelecı, kürelik, nöker, yadamak, zireklenmek” kelimeleri bulunmaktadır.⁸⁸⁰

Moğolcadan Türkçeye birçok kelime geçişı yaşanması bu etkinin başka bir boyutudur. Moğolcadan Osmanlı Türkçesine geçen ve bir kısmı hala günümüz Türkçesinde kullanılan kelimelerden bazıları şunlardır: “(alçı/aşık kemiği), (barcak/kılıç kabzası), (bolcaş/buluşma, vaad yeri), (bor/kül rengi, boz), (calasun/genç ve kuvvetli, yiğit), (cebe/zırh, zırhlı elbise), (ceylan/ceylan), (cevünger/sol kanat, sol kanat askeri), (cıda/mızrak, süngü), (cılık/çığır, patika), (çandavul/artçı), (dalda/kuytu), (ece/reis, ulu), (güm/içte olan, derin), (kaburga/kaburga), (kopçur/hayvan vergisi), (karanu/karanlık), (karavul/karakol), (kekül/atın alnına düşen demet halindeki kıllar),⁸⁸¹ (keşik/nöbet, sıra), (kevtavul/gece nöbetçisi), (köyegen/eşek sineği), (kurultay/büyük toplantı), (küren/sarı ile doru arasında bir at rengi), (maral veya meral/dişı geyik), (namla/okla vurmak), (narın/ince, zarif),

⁸⁷⁵ Lkhundev, *Türk-Moğol Halklarının Tarihi*, 208-209.

⁸⁷⁶ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat*, 100.

⁸⁷⁷ Sir Gerard Clauson, “14. Yüzyıl Moğolcasındaki Türkçe Unsurlar”, *TDE Araştırmaları Dergisi* 7 (1993), 230. İki dildeki ortak kelimeler ile ilgili bkz. Tuncer Gülensoy, “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi* 6/1 (01 Mayıs 1974), 235-259.

⁸⁷⁸ Bülent Gül, “Moğol Atasözleri”, *Türkbilim* 5 (01 Ocak 2003), 45-64.

⁸⁷⁹ İki dildeki atasözlerinin benzerlikleri bir teze de konu olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sugarnyam Ulziibayar, *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁸⁸⁰ Zeki Kaymaz, “Yunus Emre’nin Şiirlerinde Moğolca Kaynaklı Kelimeler” (X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni, Eskişehir, 2010), 569-574.

⁸⁸¹ İnsanın alnına düşen kılların da kâkül olarak kullanımı günümüzde mevcuttur. “Alna düşen kısa kesilmiş saç, perçem” *Güncel Türkçe Sözlük*, “Kâkül”, 12 Mayıs 2024.

(nöker/hizmetçi, asker), (olcala/ganimet), (sadak/okluk), (serün/serin), (soyurgal veya suyurgal/ihsan, atıye), (şakak/sıkıştırmak), (şıltak/ihtilaf, münakaşa), (şilen/ziyafet, şölen), (tepsi/tepsi), (torumtay/karagöz cinsinden alıcı bir kuş)⁸⁸², (aka/büyük, efendi, büyük erkek kardeş)⁸⁸³, (belek/hediye, armağan), (borcın veya borçın/dişi ceylan), (bosun/boy, endam, boy-bos), (büke/güreşçi), (car/emir, ilan, tebliğ), (çılbur/yular, yular sapı), (çokmak/tokmak), (çomak/ucu topuz sopa), (dulda/siper, kuytu, yer, barınak, gölge), (emel/cariye), (çomar/büyük başlı bir cins çoban köpeği), (ılgadur/ayırmak, bölmek), (inçü/toprağa bağlı kullanım), (incü/tapu adamı), (kalkan/kalkan, örtü), (kancuga/kanca), (kotan/ağıl), (küregen/damat), (mantu/etli hamur işi, mantı), (noyan/kumandan, bey, emir), (salkum/esin, esmek), (serun veya serin/temiz hava, serin, az soğuk), (sırtak/giyecek, örtü), (sicim/sicim, ip), (sokur/tek gözlü, kör), (şarha/yara), (şilen/ziyafet, şölen), (tavulga veya tovulga/tolga, başa giyilen miğfer), (ulus/millet, halk), (yosun/kanun, töre, yasa).⁸⁸⁴

Yukarıda saydığımız kelimelerden bazıları da Anadolu’da yer ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında Moğolca (bagatur/yiğit, kahraman, bahadır), (beleg-belek/hediye, armağan), (bor/kül rengi, boz), (cebe/silah, zırh), (kalkan/kalkan) ve (cırgalan/içkili eğlence, ziyafet sofrası)⁸⁸⁵ bulunmaktadır.

Bagatur kelimesinden türeyen Bahadırlar ismi Elâzığ ilinin Ağın ilçesindeki köy adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun haricinde Türkiye’de Bahadır isimli dört, Bahadırlar isimli iki, Bahadırlı olarak üç yer bulunmaktadır.⁸⁸⁶ Bunlar Çanakkale/Çan/Bahadırlı köyü, Osmaniye/Kadirli/Bahadırlı köyü ve Konya/Kulu/Bahadırlı mahallesidir ki her üçünün nüfusu yoğun olarak Avşar ve Yörük Türkmenlerinden oluşmaktadır.⁸⁸⁷ Beleg sözcüğü ise değişerek “Belek” halini almıştır.⁸⁸⁸ Antalya’nın Serik ilçesine bağlı bir mahalledir. 1928’de ismi Bellik olarak değiştirilen Mardin’in Derik ilçesine bağlı köyün eski ismi de Belek idi.⁸⁸⁹ Bor ve Borlu isimleri de Anadolu’daki diğer yer adlarından biridir. Niğde’nin Bor ilçesinin

⁸⁸² Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası* 17 (1972), 209-250.

⁸⁸³ Moğolcada “aka” kelimesi, Farsça ve Türkçeye “ağa” olarak geçmiş ve Osmanlı idarî sisteminde kullanılmıştır. Aynı zamanda bir-iki yüz yıl boyunca Güney ve Doğu Anadolu’da Kürt aşiret düzeni içerisinde aşiret reisinin ismi olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede ise bu kelimenin yerine “ici” kullanılmaktaydı. Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası* 18 (1976), 281-314. Anadolu halk ağzında hala büyük kardeş veya yaşça büyük akrabaya “ağa” diye hitap edilmektedir.

⁸⁸⁴ Tuna, “Moğolca Kelimeler”, 281-314.

⁸⁸⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 378; Mecdut Mansuroğlu, “Eski Anadolu Türkçesine Ait Bazı Metinler”, *İstanbul Mecmuası* 39 (1945), 4-5.

⁸⁸⁶ Tuncer Gülensoy, “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumeli’deki İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/11 (1981), 127.

⁸⁸⁷ Sevan Nişanyan, “Bahadır, Bahadırlar, Bahadırlı” (Erişim 06 Ocak 2024).

⁸⁸⁸ Gülensoy, “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumeli’deki İzleri”, 127.

⁸⁸⁹ Sevan Nişanyan, “Belek” (Erişim 06 Ocak 2024).

yanı sıra Manisa'nın Demirci ilçesine bağlı Borlu kasabası bulunmaktadır.⁸⁹⁰ Cebel kelimesiyle de ülkemizde yerler bulunmaktadır.⁸⁹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar: Ankara/Çankaya ilçesine bağlı bir semt, Kastamonu/Merkez/Cebeci köyü ve Kars/Akkaya/Cebeci köyüdür. Ayrıca İstanbul/Sultangazi/Cebeci ve Kocaeli/Kandıra/Cebeci mahalleleri bulunmaktadır.⁸⁹² Kalkan/Kalkanlı/Kalkancı/Kalkancık/Kalkansöğüt/Kalkantepe/Kalkandere ve Kalkandelen gibi muhtelif yerleşim yerlerinin arasında: Antalya/Kaş/Kalkan Mahallesi, Kütahya/Simav/Kalkan köyü, Eskişehir/Odunpazarı, Diyarbakır/Lice, Van/Gürpınar ve Artvin/Merkezde bulunan Kalkanlı Mahalleleri ile Kütahya/Simav, Bitlis/Hizan, Bingöl/Yayladere, Gümüşhane/Torul'da bulunan Kalkanlı köyleri, Samsun/İlkadım/Kalkancı Mahallesi ve Erzincan/Refahiye/Kalkancı köyü, Kayseri/Kocasinan Kalkancık Mahallesi, Siirt/Şirvan Kalkancık köyü, Batman/Kozluk Kalkancık Mezrası, Edirne/Lalapaşa/Kalkansöğüt köyü, Elâzığ/Merkez/Kalkantepe köyü, Rize'nin Kalkandere ilçesi, Van/Çaldıran/Kalkandere Mahallesi bulunmaktadır.⁸⁹³ Cırgalan⁸⁹⁴ ismi ise Kayseri'nin Kocasinan ilçesine bağlı bir mahallenin ismi olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.2. Devlet Teşkilatında Moğol Tesirleri: Hukukî, Malî ve İdarî Tesirler

Moğolların Anadolu Türkleri üzerindeki belirgin etkilerinden biri devlet teşkilatı alanındadır. Uzunçarşılı'ya göre, Karakoyunlu ve Akkoyunlu beylikleri, Anadolu Selçuklularının teşkilatını temel almış, bundan dolayı da askerî ve idarî yapılarıyla benzerlik göstermiştir. Ancak, onlardan farklı olarak, devlet işleyişi konusunda İlhanlı ve Çağataylıların etkisi altında kaldılar ve toprak idaresinde İlhanlıları örnek aldılar. Ona göre, İlhanlı saray teşkilatında kullanılan “Dergâh” ve “Devlethâne” terimleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu yönetimlerine de geçmiştir. Ayrıca, Karakoyunlu ve Akkoyunlu ordularının düzeni ve terminolojisi ile mülki terimlerin tamamen İlhanlılarla aynı olduğunu da belirtmiştir.⁸⁹⁵ Togan'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askerî organizasyon, toprak

⁸⁹⁰ Sevan Nişanyan, “Bor, Borlu” (Erişim 06 Ocak 2024).

⁸⁹¹ Gülensoy, “Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri”, 128.

⁸⁹² Sevan Nişanyan, “Cebeci” (Erişim 06 Ocak 2024).

⁸⁹³ Sevan Nişanyan, “Kalkan, Kalkanlı, Kalkancı, Kalkancık, Kalkansöğüt, Kalkantepe, Kalkandere, Kalkandelen” (Erişim 06 Ocak 2024).

⁸⁹⁴ Harita Genel Müdürlüğü, “Atlas” (Erişim 20 Nisan 2024).

⁸⁹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 255, 260, 270; a.mlf., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 202, 205.

yönetimi, divan usulü inşa kuralları, arazi tespit yöntemleri, idarî bölümlendirme, iktâ sistemi ve malî yapı, en çok İlhanlı yönetimine benzemektedir. Osmanlıların kullandıkları çoğu siyasî, ekonomik hukukî ve orduya dair terimi Yuvalı, İlhanlı divan defterlerinde de tespit etmiştir. Bunları Yuvalı şu şekilde belirtir: “Ordu, içoğlan, dışoğlan, ağa, bahadır, çeri, nöker, kol, bölük, karakol, uğruk, zaparçı, ılgar, cebe, cebeci, hurc, çete, çadır, tünkül, karavun, sıyagat, muhasebe, haşiv, bariz, baki, izafet, ziyade, def’a, itlakiye, kobçur, kılar, nefer, kıt’a, mıskal, zira, dirhem, adet, habbe, ferd, zevc, menn, müdd, kiyilçe, idrarat, mersumat, harcırah, ihtisabiyat, mesalih, yam, imarat, mal, merâ’i, müsadere, menkul, hass, yasavul, yasak, yasakçı, ruznamçe, avârece, tevcihat, tahvilat, subaşı, hacib ve ılımga.”⁸⁹⁶ Togan da Karakoyunlu ve Akkoyunlu devlet teşkilatlarının da İlhanlılar ve Timurlular gibi olduğunu vurgulamıştır.⁸⁹⁷ İncalcık’a göre, Osmanlı Sultanı I. Bayezid (1389-1402), İslâm ve eski İlhanlı yönetim usullerini tamamen benimsemiştir.⁸⁹⁸ Yuvalı, Osmanlı kurumlarında Selçuklu ve İlhanlı etkilerine genel olarak değinirken, bu etkilerin kökenlerini açıklamıştır.⁸⁹⁹ Ayrıca, Moğolların Uygurlar ve Harezmi Türkler aracılığıyla edindikleri idarî, malî, askerî ve hukukî sistemlerin, İlhanlılar vasıtasıyla Yakındoğu’da devlet kuran hânedanlara ve Osmanlılara ilham kaynağı olduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁰

Togan, Osmanlılara geçen İlhanlı devlet geleneğinin önemli bir parçasının, şeriatla birlikte korunan kanun (yasak) hukukunun olduğunu savunmuştur.⁹⁰¹ Ancak belirtmekte fayda var ki, Türkler arasında şer’î ve örfî hukuk ayrımı, Moğolların varlığından önce Selçuklu döneminde de bulunmaktaydı.⁹⁰² Bununla birlikte Anadolu Türklerinde, hukuk alanında Moğolların bazı etkilerinin olduğu bilinmektedir. Bu etkilerden en bilineni, daha önce açıkladığımız örfî kanun için kullanılan “Yasak” terimidir. Bazı XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında “yasak etmek” sözü, Moğolcada olduğu gibi “kanun koymak” manasında kullanılmıştır. Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşazâde⁹⁰³ ve Neşrî’de⁹⁰⁴ birçok yerde ve değişik bağlamlarda Osmanlı sultanlarının emirleri olumlu yahut olumsuz fark etmeksizin

⁸⁹⁶ Abdülkadir Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (1995), 252.

⁸⁹⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 518.

⁸⁹⁸ Halil İncalcık, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Söğüt’ten İstanbul’a Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, haz. Oktay Özel-Mehmet Öz (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 445.

⁸⁹⁹ Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, 249-251.

⁹⁰⁰ Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/104.

⁹⁰¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 478.

⁹⁰² İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1967), 10/400.

⁹⁰³ Âşıkpaşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 125, 238, 330, 393, 433, 508.

⁹⁰⁴ Neşrî, *Kitâb-ı cihan-nümâ*, 1/89, 153, 231, 313, 315, 337, 339, 599, 2/521.

“yasak” diye tabir edilmiştir. Tursun Bey, 1499-1500 dolaylarında kaleme aldığı Târih-i Ebû'l-Feth adlı eserinde, siyaset tedbirini izah ederken, bu tedbirin tıpkı Cengiz'in yaptığı gibi olayları sebebine bağladığını yazmış, buna “siyâset-i sultânî” ve “yasag-ı pâdişâhî” denildiğini, gelenekte ise bunun örf olarak isimlendirildiğini söylemiştir.⁹⁰⁵ Cengiz Han'ın hazırladığı meşhur yasalardan, XVI. yüzyılın başlarında yazılmış bir Osmanlı metninde bahsedilmesi Moğol etkilerinin ne kadar belirgin olduğunu göstermektedir. Togan da bu tesiri belirtmek için, Osmanlı kanunlarının Mısırlı yazarlar tarafından “Yasak-ı Osmânî” olarak adlandırıldığına dikkat çekmiştir.⁹⁰⁶ İlhanlılar dağıldıktan sonra son valisi Eretna'nın (ö. 1352) kurduğu devleti ele geçiren Kadı Burhaneddin'in (ö. 1398) şiirlerinde “yasak” ve “han yarlığı” olgularını çok önemli bağlamlarda zikretmesi,⁹⁰⁷ bu terimlerin Anadolu'da sadece Osmanlılar tarafından kullanılmadığını gösterir. Tihârî'nin, Karakoyunlu-Akkoyunlu tarihlerine dair 1470-1471'de telif ettiği Kitâb-ı Diyârbekriyye isimli eserinde dört defa Yasak, bir defa da Yasa kelimeleri geçmiştir ki bunların hepsi de ceza bağlamında kullanılmıştır.⁹⁰⁸ Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'in çocuklarına nasihatleri arasında yerleşik hayata geçmenin tehlikeleri ve “yasak” diye adlandırdığı emirlere uyma vardır ki⁹⁰⁹ bunların her ikisi de Türk-Moğol kanunları ve kültürü muvacehesinde değerlendirilebilir.

Anadolu Türkleri arasında XIII-XV. yüzyıllarda Moğol hukuku kökenli kullanılan diğer bir kavram da “Yarlıg-Yarlık” (Ferman) kelimesidir. Kadim Türkçede “buyruk, ferman, lütuf” manalarına gelen “Yarlıg/Yarlık” terimi, Moğolcaya geçerek Moğolcada “buyruk, ferman” anlamında kullanılan “Carlıg” (Carlık) kelimesine dönüşmüştür.⁹¹⁰ Uzunçarşılı'ya göre, “Yarlıg” olarak adlandırılan fermanlar İlhanlılar vasıtasıyla Türkiye Selçukluları, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve en son Osmanlılara aktarılmıştır. Ancak Uzunçarşılı, bu terimin Osmanlılar arasında yaygın bir şekilde kullanılmadığını, bazen belgelerde cümle arasında görüldüğünü nadiren dikkat çekecek şekilde kullanıldığını belirtmiştir.⁹¹¹

⁹⁰⁵ Tursun Beg, *Târih-i Ebû'l-Feth*, haz. A. Mertol Tulum (İstanbul: Baha Matbaası, 1977), 12.

⁹⁰⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 479.

⁹⁰⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 394.

⁹⁰⁸ Tihârî, *Kitab-ı Diyârbekriyye*, 220, 222, 252, 282, 326.

⁹⁰⁹ Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, 31.

⁹¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968), 287.

⁹¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 243.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde “ferman” için kullanılan kelimeler arasında “Yarlıg” ve “Yarlıg-ı Hümayûn” bulunmaktadır.⁹¹²

Yuvalı, “Yargu” kelimesinin Osmanlılara İlhanlılar aracılığıyla geçtiğini ve günümüzde hâkimlerin “yargıç” diye anılmasının temelini İlhanlılar dönemindeki “Yarguçı” ya da “Emîr-i Yargu” ünvanına dayandığını söylemiştir. Yine Yuvalı’nın gözlemine göre, İlhanlı Devleti’nde Müslüman ahalinin hukukî muamelelerine dair çalışan “Dîvân-ı Kuzât-ı Memâlik” kurumu daha sonraki dönemde Osmanlılar için bir model olmuştur.⁹¹³

Moğol egemenliği altında Anadolu’da vergilendirme sisteminde de önemli değişiklikler yapılmıştır.⁹¹⁴ İlhanlı hükümdarı Abaka Han, Anadolu’da şeriata aykırı olduğu ifade edilen tamga vergisini uygulamıştır.⁹¹⁵ Togan ve Cahen, tamga vergisinin Anadolu’da 1277’deki doğrudan İlhanlı idaresi döneminden önce uygulanmadığını belirlemişlerdir.⁹¹⁶ Togan’a göre tamga, yasak anlayışıyla birlikte Osmanlılar için İlhanlılardan gelen en önemli siyasî prensiplerden biridir.⁹¹⁷ Moğollar arasında göçebe topluluklardan her 100 koyundan 1 koyun olarak alınan Kıpçak vergisi, Karamanlılar ve Akkoyunlular tarafından uygulanmıştır. Osmanlılar da daha sonra bu uygulamayı “resm-i ganem” (koyun hakkı) olarak devam ettirmiştir.⁹¹⁸ Togan, Karamanlıların Moğol Devlet geleneğini en fazla benimseyen siyasî teşekkül olduğunu belirtip, İlhanlı vergi sisteminin 1469 senesine dek muhafaza edildiğini söylemektedir.⁹¹⁹ 1498 tarihli Akkoyunlu fermanında belirtilen vergiler arasında Konalga, Ulag, Ulam ve Daruga bulunmaktadır ki bunlar, Moğol yönetiminde uygulanmış olan vergilerdir.⁹²⁰

İnalcık, Osmanlı tahrir defterlerini izah ederken, 1431 tarihli defterlerde epeyce Farsça kavramın bulunmasının, tahrir metodunun İran-İlhanlı veya Selçuklu temelli olabileceğine işaret ettiğini vurgulamıştır.⁹²¹ Osmanlı paralarında da İlhanlı tesirleri gözlemlenmektedir. Togan’ın belirttiğine göre, Orhan Bey döneminde kullanılan ve tıpa tıp İlhanlı parası olan 1,152 gram ağırlığındaki 6 kıratlık gümüş küçük akça, İlhanlı hükümdarı Gazan Han’ın

⁹¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 258.

⁹¹³ Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, 253.

⁹¹⁴ Moğol istilası sonrasında Anadolu’da vergilendirmelerdeki değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 321-327.

⁹¹⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 327.

⁹¹⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 325, 327; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 319, 326.

⁹¹⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 479.

⁹¹⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 426, 478.

⁹¹⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 451.

⁹²⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 426.

⁹²¹ İnalcık, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, 451.

1,152 gram ağırlığındaki “yarım dank” parası ile aynıydı. Miskalin yalnızca mücevher ve altın ölçüsü olarak temel alınması, işlemlerde dirhem kullanılması, akçanın 24’e taksim edilmesi ve küçük bakır paraların “mangır” diye adlandırılması, hepsi İlhanlılardan Osmanlılara geçen hususlardır. Osmanlı’nın ilk dönemlerinde kayıtlarda paranın mukabili olarak kullanılan; sîm-i râyic, vücûh-i dirhem, dînâr gibi terimler, İlhanlılar döneminde de aynen kullanılmıştır.⁹²² Yuvalı’nın gözlemine göre de İlhanlı vergi sistemleri Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar tarafından benimsenmiştir.⁹²³ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nda malî işlerde siyakat yazısının kullanılmasının kaynağı, divanda muhasebe defterlerini siyakat ile yazan İlhanlı Devleti’nin uygulamasına dayanmaktadır. Osmanlı Devleti’ndeki Defterdârlık makamı da İlhanlılarda görülmektedir.⁹²⁴ Bu bağlamda, Başdefterdâr’ın Dîvân-ı Hümayûn üyesi olması da İlhanlılardan alınan bir gelenektir.⁹²⁵

Bunların dışında Moğollardan Türk Devletlerine intikal eden malî terimler arasında; Tarhanlık (Muafiyet), Suyurgal/Soyurgal (Bağış) ve Tuşimellik (Irsi Muafiyet) bulunmaktadır.

Tarkan ünvanı, Moğollar öncesinde Orta Asya kavimleri tarafından Hun devrinden beri kullanılmıştır. Moğollar tarafından Tarhan olarak adlandırılan bu ünvan, daha evvelki devirlerden farklı olarak vergi ve ceza muafiyeti sağlayan bir iltimas manasında kullanılmıştır.⁹²⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan imtiyazlar da Moğol tarhanlığından kaynaklanmıştır. Nitekim gayri müslimlere sağlanan imtiyaz ve muafiyetler Osmanlı belgelerinde “tarhan” terimi ile ifade edilmiştir.⁹²⁷ “Tarhan” kelimesi Karakoyunlu ve Akkoyunlu bazı beyler ile evlatları tarafından isim olarak da kullanılmıştır.⁹²⁸

Moğol İmparatorluğu’nun özellikle batı bölgelerinde, hanlar ve şehzadelerin şahıslara verdikleri toprak bağışlarına “Suyurgal” ya da “Soyurgal” denilirdi. Bu bağışlanan topraklar, soyurgalı alan şahsın tüm sülalesine ait olurdu.⁹²⁹ Togan, bu terimin karşılığını “ikta/tımar” olarak vermiş ve “suyurgal” kelimesinin Moğolcaya Uygurca “suyurgamak” sözünden alındığını söylemiştir.⁹³⁰ Uzunçarşılı, suyurgal terimini “atâ” (bağış) ve “ihسان” olarak

⁹²² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 478-479.

⁹²³ Yuvalı, “İlhanlılar”, 22/104.

⁹²⁴ Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, 252.

⁹²⁵ Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, 253.

⁹²⁶ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, 175.

⁹²⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 414-417, 479.

⁹²⁸ Tihirânî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 122, 129, 136, 220.

⁹²⁹ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, 172.

⁹³⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 407.

çevirmiş ve Akkoyunlular Devleti'nde hususen ilim adamlarına bağışlanan bölgelerin varidat ve gelirine “suyurgalât” adı verildiğini belirtmiştir.⁹³¹

Moğollarda, devlet tarafından arazi tahsis edilen ve bu hakları nesiller boyu sürdüren, Noyan ünvanlı komutan-valilerin idaresine tabi kıdemli devlet memurları “payeli, rütbeli” manasında “Tüsimel” ya da “Tüşimel” diye isimlendirilirdi. Tuşimel de Anadolu'da kullanılan ünvanlardan biridir.⁹³²

Osmanlılarda hükümdar tahta çıktığı zaman dağıtılan cülus bahşisi de İlhanlı hükümdarlarının tahta geçişinde uygulanan hükümdar tarafından saçı saçılması, ileri gelen kişilere hil'at giydirilmesi ve askerlere bahşiş dağıtılması gibi ritüellere dayanmaktadır.⁹³³

Orhan Bey (ö. 1360), başlangıçta fethettiği toprakları silah arkadaşlarına verme geleneğini benimsemiş olsa da, sonraları bu uygulamadan vazgeçerek fetih bölgelerini kendi oğullarına vermeye başlamıştır ki bu uygulama İlhanlılar döneminde de aynen görülmüştür.⁹³⁴ Togan'a göre, İlhanlılar döneminde sülale azalarına tahsis edilen “İnçü” adı verilen hisseler, sonradan Karakoyunlular'da görülmüş ve Mâlikâne ismiyle Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiştir.⁹³⁵ Bu bağlamda gene Moğollar döneminde “Dirlik” olarak bilinen, bir hizmet karşılığı olarak devlet tarafından verilen aylık ya da belirli bir gelir bağlantılı terim, Akkoyunlular döneminde “Tiyül” olarak adlandırılmıştır.⁹³⁶ Osmanlıların İlhanlılardan devraldığı diğer bir uygulama da önde gelen kişilere maaş zammı olarak ayrılan ve ırsî olan “Arpalık” sistemidir. İlhanlılar döneminde bu sisteme Türkçe olarak “Tonluk” denilmiştir.⁹³⁷

Moğolların Anadolu Türkleri üzerindeki diğer bir etkisi de idarî alandadır. Bu hem siyasi hiyerarşi de hem de onlardan benimsenen ünvanlarda kendini göstermektedir. Bu ünvanların en önde gelenleri, Han ve Hakan'dır. Kağan ve Han ünvanları Moğollara has olmayıp III-IV. yüzyıllardan itibaren birçok Türk hükümdarı tarafından kullanılmış olmasına rağmen, bu ünvan Peçeneklerden Gaznelilere Harzemşahlardan Selçukluya gelen süreçte birçok devlette kavim beyleri veya komutanlara verilir olmuştur.⁹³⁸ Ancak, XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Han ünvanının yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı belirlenmiştir. Bu

⁹³¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 269.

⁹³² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 415-416.

⁹³³ Yuvalı, “İlhanlılar”, 22/104.

⁹³⁴ Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, 250.

⁹³⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 406.

⁹³⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 414.

⁹³⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 412; Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, 293.

⁹³⁸ Türk İslâm Devletlerinde “Han” tabirinin kullanımı için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları 2* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 637,687; a.mlf., *Oğuzlar (Türkmenler)*, 81.

durum şüphesiz Moğolların ve istila sebebiyle Anadolu coğrafyasına akın eden Kıpçakların Anadolu'ya taşıdığı bir kavramdır ki eski Göktürk-Uygur devlet geleneğinden gelmektedir.⁹³⁹

Osmanlı hükümdarlarının tuğralarında Çelebi Mehmed'den (ö. 1421) itibaren Han ünvanının da yer aldığını görmekteyiz.⁹⁴⁰ Taneri ise Osmanlı İmparatorluğu'nda Han tabirini kullanan ilk hükümdarın I. Murad (ö. 1389) olduğunu söyler. Taneri'ye göre Yıldırım Bayezid (ö. 1403) bu kelimeyi ilk kez tuğralarında, Çelebi Mehmed ise ilk defa sikkelerde kullanmıştır. Sonra gelen Osmanlı hükümdarları, Hakan ve Han ünvanlarını daima kullanmışlardır.⁹⁴¹ Bazı XV. yüzyıl kroniklerinde I. Murad'dan evvel gelen Osman ve Orhan Beylerden Han diye bahsedilse de⁹⁴² o yıllarda Osmanoğulları siyasî ve ekonomik olarak İlhanlı Devleti'ne bağlı olduğundan⁹⁴³ Han ünvanını hükümdarlık manasında kullanmadıkları aşikardır. Germiyanogulları, Karamanogulları ve Saruhanogulları beyliklerinde de Han ünvanına sıkça rastlanmıştır.⁹⁴⁴

Nöker kelimesi de Moğollar tarafından Anadolu'ya getirilen diğer bir tabirdir. Nökerler hizmet ettikleri komutanın himayesinde ve onlarla beraber yaşayan ve ihtiyaçları ile konaklamaları efendileri tarafından sağlanan hizmetçilerdir. Bunun sonradan XIII. yüzyılda askerleri de içine alan maiyet manasına gelen bir kavrama dönüştüğünü görüyoruz.⁹⁴⁵ Özellikle Âşıkpaşa tarihinde nöker kelimesinin çok fazla geçtiği görülmektedir.⁹⁴⁶ Akkoyunlularda şehzadelerin maiyetlerinde bulunan kuvvetlerine, yani kapıkullarına da “Nökerân-ı Hâssa” adı verilmiştir.⁹⁴⁷ Osmanlıdaki kul sistemindeki işleyiş, İslâm Devletlerindeki gulamlık kadar Moğol kültüründeki nökerlik kurumundan da etkilenmiştir.⁹⁴⁸

⁹³⁹ Göktürk ve Uygur geleneğini devam ettiren Karahıtaylar'da “Han” kullanımı yaygındı. Son Karahıtay reisi Küçlüğ de Han ünvanı taşıyordu. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 109-110. Ayrıca Moğol istilasını Harezmi coğrafyasına eriştiğinde Anadolu'ya gelen Kıpçaklı beyler de Han ünvanını kullanmışlardır. Kayır Han, Bereke Han, Saru Han, Küçlü Han bunlardan bazılarıdır. İbn Bîbî, *El-Evami'ü'l-Alâ'iyye*, 420-421.

⁹⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 238.

⁹⁴¹ Aydın Taneri, “Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/518.

⁹⁴² Yazıcızâde, Osman Bey'den “Han” diye bahsederken, Ahmedî de Orhan Bey'i “Han” olarak anmıştır. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 872; Ahmedî, “Dâstân ve tevârih-i mülûk-i Âl-i Osman”, 141.

⁹⁴³ Yalnız Osman Bey değil Orhan Bey döneminde de Osmanogulları İlhanlı Devleti'nin yüksek hakimiyetini tanıyıp onlara vergi vermiştir. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 112-113.

⁹⁴⁴ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 43, 47, 84, 270, 296.

⁹⁴⁵ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, 145-146.

⁹⁴⁶ Âşıkpaşazade, *Osmanogulları'nın Tarihi*, 346, 355, 407, 479.

⁹⁴⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 270, 275; a.mlf., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 206-207.

⁹⁴⁸ İnalçık, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, 463.

Karakoyunlularda hükümdara gelen elçiye huzura çağırarak kişi olarak nitelendirilen “Şagavul” da Cengiz Han döneminden beri kullanılmaktadır. Uzunçarşılı’ya göre, İlhanlı saray teşkilatında mevcut olan “İnak, Feyc, Peyk (yaya postacı), Rikâbdâr, Bukavul (Çaşnigir), Mîrâhûr (Emir-i Ahur), Ayakçı (Şarabdar)” gibi ünvanlar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine geçmiştir. Söz konusu devletlerde mevcut olan “Yasavul (Teşrifatçı), Kuşçı (Kuşçu), Barsçı (Parsçı), Yamçı (Kılavuz), Bâzbâz, Deveci, Ra’d Endâz (Naracı)” gibi ünvanlar da İlhanlılarda bulunmaktadır.⁹⁴⁹ Fakat bu ünvanların tamamına yakınının Farsça olduğu hesaba katılırsa, görünüme göre İlhanlı devlet sistemindeki Farsça terimlerin çoğu Selçuklu ve Harzemşah devirlerindeki görevlerden alınmış olup daha sonra İlhanlılar aracılığıyla XIII-XV. yüzyıllarda Anadolu Türkleri arasında benimsenmiştir. Ayrıca Orhan Bey’in Germiyanlı bir beye yazdığı mektupta Moğollar arasında yüksek rütbeli kişiler için kullanılan “Noyan” şeklinde hitap etmesi de⁹⁵⁰ Moğol etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda bir Moğol ünvanı olan “Tutkavul” da⁹⁵¹ Kadı Burhâneddin’in yazdığı şiirlerde kendine yer bulmuştur.⁹⁵²

Selçuklular bayrak renklerinde Abbasi Hilafetinin rengi olan siyahı tercih ederken, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı gibi Türk Devletleri beyaz rengi tercih etmişlerdir. Moğol hanlarının beyaz kuyruklu sancak ve beyaz renk bayraklar tercih etmesi bu devletleri etkilemiş gözükmektedir.⁹⁵³ Emecen’e göre, Osmanlı askerî organizasyonunda tımarlı sipahilerin emrinde bulunan askerlere Cebeli isminin verilmesi, İlhanlıların tesiri altında gerçekleşmiştir.⁹⁵⁴ Bu kelime daha önce belirtildiği gibi Moğolca ok manasına gelmektedir.

3.3.3. Kültür Tarihi Bakımından Moğol Tesiri ve Mimari Eserler

Anadolu’da Moğolların kültürel etkisinin birçok örneği mevcuttur. Sümer, Kara Yusuf’un Muş Ovası’nda 1412’de düzenlediği toyda 300 kısrak kesmesini, Karakoyunlu Hânedanı’ndaki Moğol tesirinin bir göstergesi olarak kabul etmiştir.⁹⁵⁵ Türkler, 12 Hayvanlı

⁹⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 260-261; a.mlf., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 205-206.

⁹⁵⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 477.

⁹⁵¹ Moğolcada aslı Totkaul (Totka’ul) olan bu terim için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 242-243.

⁹⁵² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 394.

⁹⁵³ Mehmet Fuat Köprülü, “Bayrak”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1949), 412-417.

⁹⁵⁴ Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 59.

⁹⁵⁵ Faruk Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XVI (1958), 145-146. Düzenlenen toyda 300 kısrak, 3.000 koyun kesilmişti. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 255.

Takvim'i bilip kullanmalarına rağmen, XI. yüzyıldan itibaren ay hesaplarında Harezmliler ve Soğdluların kullandıkları takvimi esas almışlardı. Selçuklu devrinde ise 12 Hayvanlı takvimi tamamen terk ettiler. İlhanlılar dönemine geldiğimizde bu takvimin Batı Türkleri tarafından tekrar benimsendiğini görüyoruz.⁹⁵⁶

Kadı Burhâneddin'in şiirlerinde, İlhanlı İmparatorluğu'nun coğrafyasından izler ve saray çevresindeki kişilerin varlığı sıkça göze çarpar.⁹⁵⁷ Togan'a göre, Osmanlı devrinde İznik'teki çinicilik geleneği Bizans etkilerinden ziyade İlhanlı etkilerini taşımaktadır.⁹⁵⁸ Selçuklu ve Osmanlı minyatürlerinde de eski Türk-Moğol inancı Şamanizm'e ait çok fazla figür bulunmaktadır. Minyatürlerde tef eşliğinde oynayan Şamanlar, boynuzlu, suratı gorile benzeyen insan ve hayvan karışımı yaratıklarla birlikte, kartal, horoz gibi hayvanlar, hayat ağacı, hayvan dövüş sahneleri ve Şamanizmdeki Tanrı ile birleşmeyi çağrıştıran oyun ve dans miti yer almaktadır.⁹⁵⁹

İlhanlılar döneminde tarih alanında da önemli gelişmeler olmuştur. Turan, ilk Osmanlı tarih yazımında Türk tarihini geniş kapsamda ele almanın ve tarih yazımına Oğuz Han destanı ile başlamanın nedeninin, Oğuz efsanelerinin ve bunların İlhanlı sarayında Câmi'üt-Tevârih'te kaydedilmiş olmasının tesirleri olduğunu öngörmüştür.⁹⁶⁰ Gerçekten de daha önceki tarih kitapları yaratılışla başlarken Reşîdüddin kitabına Oğuz Kağan destanıyla başlamıştır. Böylece yeni bir tarih yazım şekli başlamaktaydı.⁹⁶¹

Cüveynî'nin Cihan-Guşa'sı, Vassaf'ın Tarihi, Kâşânî'nin Tarih-i Olcayto'su ve Hamdullah Kazvî'nin Tarih-i Güzide'si gibi eserler hep bu devirde kaleme alınmıştır. Bilhassa XIV. asrın hemen başında yazılan Reşîdüddin'in Câmi'üt-Tevârih'i, Türklerin bilincinin canlanmasına ve yeniden bir araya gelmesine de katkıda bulunmuştur. Türkler, Câmi'üt-Tevârih sayesinde köklerine daha derin bir bağ hissettiler ve bu kültürel mirasa sahip çıkmaya başladılar.⁹⁶² Ayrıca halkların kendi tarihlerini anlattığı "Cengiznâme" olarak adlandırılan yeni bir edebi tarih yazımı ortaya çıkmıştır. Kendilerini hiçbir zaman Cengiz

⁹⁵⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 393.

⁹⁵⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 394.

⁹⁵⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 550.

⁹⁵⁹ Ahmet Dalkıran - Meliha Yılmaz, "Selçuklu ve Osmanlı Minyatürlerinde Şamanist Etkiler" (IV. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, Konya, 2015), 560-562.

⁹⁶⁰ Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV (1946), 478.

⁹⁶¹ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 437.

⁹⁶² Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 436.

soyuna dayandırmayan Osmanlılar bile alternatif tarih arayışlarına girdikleri bazı zamanlarda Cengiznâme'ye atıf yapmışlardır.⁹⁶³

Mimari alana baktığımızda İlhanlıların Anadolu'da hem eser inşa ettikleri hem de bazı eserleri tamir ettiğini görmekteyiz. Moğol istilası Türkistan şehirlerinin tahribine sebep olurken Anadolu'da bu durum farklı cereyan etmiştir. Hem istila sebebiyle Anadolu'ya gelen mimarlar hem de İlhanlıların Müslüman olup İslâmî eserler inşa etme gayretleri⁹⁶⁴ Anadolu'da yıkım yerine bir inşa sürecini beraberinde getirmiştir.⁹⁶⁵

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan gelen sanatçılar, Anadolu'da önemli bir etki yaratmış, sanat endüstrisi ve mimarlık alanlarının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur.⁹⁶⁶ Bu zanaatkarlar genellikle Konya gibi başkentlere gelerek, yerel malzemelerle kendi becerilerini birleştiriyor ve eserlerin tasarımlarından görebileceğimiz üzere, farklı kültürlerin sentezinden oluşan yapılar ortaya çıkarıyorlardı.⁹⁶⁷ Batıya doğru ilerledikçe, mimarideki kültürel sentez İran ve Arap motiflerinin yanı sıra Bizans-Roma ve Ermeni kökenli motifleri de içine alarak geliyordu. Sonuç olarak, o eşsiz Anadolu Türk-İslâm mimarisi ortaya çıkıyordu.⁹⁶⁸

Moğollar Anadolu'ya ilk geldiklerinde burayı Moğolistan'a bağlı bir eyalet olarak gördüklerinden imar faaliyetleri içine girmediler. Bu durumu değiştiren etken ise Moğolların hızla İslâmlaşması oldu.⁹⁶⁹ Zamanla Müslüman olan hükümdar ve valiler, çeşitli eserlerle Anadolu'daki yapılaşmaya katkıda bulunmuşlardır.⁹⁷⁰

Moğol koruması altındaki siyasî kargaşa döneminde, sanatta paradoksal bir şekilde, yaratıcılıkta bir artış ve daha fazla eser üretimi görülmüştür.⁹⁷¹ Bu artışın bir diğer sebebi de İlhanlıların ticarete verdikleri önemdir. Buna bağlı olarak Han ve Kervansaraylarda artış görülmüştür.⁹⁷² Böylece Türkistan istilasından bu tarafa Moğol Hânedanı'nın

⁹⁶³ Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", 8/397.

⁹⁶⁴ Moğolların imar faaliyetleri genellikle İslâmiyet'in kabul edildiği döneme denk gelir. Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977), 418.

⁹⁶⁵ Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatı", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7/808.

⁹⁶⁶ Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, 209.

⁹⁶⁷ Blessing, *Anadolu'nun Yeniden İnşası*, 22.

⁹⁶⁸ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011), 314.

⁹⁶⁹ Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, 418.

⁹⁷⁰ Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Mimarlığı, Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı" (VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildiriler, Kayseri, 2002), 5-6.

⁹⁷¹ Blessing, *Anadolu'nun Yeniden İnşası*, 23.

⁹⁷² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 318.

hâkimiyetinde, medeniyetin yıkıcı bir yönde ilerlemesinden inşa edici bir yöne dönüşmesi gözlemlenmiştir.⁹⁷³

İstiladan sonra mimaride üslup yönünden de değişimler gözlenmiştir. 1250 öncesi Anadolu’da uygulanan İslâm mimarisinin sanatsal yapılarında genellikle geometrik desenler kullanılırken istila akabinde bitki motifleri ağırlık kazanmıştır.⁹⁷⁴ Bu dönemde Türk-Moğol inancında çok önemli bir yere sahip olan hayvan figürlerinin de artmış olduğunu görüyoruz. Sivas’taki Gök Medrese’de hayvan başı figürleri hatta Amasya Bimarhanesi’nde ise tam boy bir insan figürü bulunur. İslâmî yapılara tamamen ters olan bu durum İslâm öncesi doğu üslubunun Anadolu’ya intikal etmesiyle izah edilebilir.⁹⁷⁵

İmar faaliyetlerine en fazla katkı sağlayan kişi, İlhanlı Moğol yönetiminin Kırşehir valisi olan Nureddin Cacabey’dir (ö. 1277’den sonra).⁹⁷⁶ O, 1273 yılında Kırşehir’de kendi ismiyle anılan medreseyi yaptırmakla kalmamış,⁹⁷⁷ bazı eserleri de tamir ettirmiştir.⁹⁷⁸ Ayrıca 1272 tarihli Kırşehir, İskilip, Koçhisar, Eskişehir- Sultanöyüğü (Sultanönü), Ankara, Konya ve Aksaray’da bulunan mallarının bir bölümünü kendi ailesine bırakmak şartıyla; Kırşehir, İskilip, Sultanönü, Kayseri’de bulunan medrese, cami, han gibi kurumlara verilmesini anlatan Arapça ve Moğolca vakfiyesi bulunmaktadır.⁹⁷⁹

Meşhur İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî’nin 1271 yılında Sivas’ta yaptırdığı Çifte Minareli Medrese, plan şeması ve taç kapı bezemeleriyle Orta Çağ Anadolu mimarlığının en mükemmel eserlerinden biridir.⁹⁸⁰ İlhanlı hükümdarı Argun’un Aladağ’da inşa ettirdiği yazlık sarayın yanında⁹⁸¹ İlhanlıların Anadolu valisi Emir Çoban (ö.1327) Pasinler’de, Aras Irmağı üzerinde bulunan ve günümüzde Çobanköprüsü olarak bilinen köprüyü inşa ederken, oğlu Timurtaş da Menderes ırmağında bir köprü inşa etmiştir.⁹⁸² İlhanlı kumandanlarından

⁹⁷³ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 62-66; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 318-319.

⁹⁷⁴ Hacıahmetoğlu - Bates, “Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi”, 145.

⁹⁷⁵ Hayvan kabartmalarına hatta insan silüetine Moğol istilasından önceki dönemdeki bazı yapılarda rastlanılması, bu üslubun Anadolu Hristiyan mimarisinden Selçuklulara intikal etmiş olabileceğini de düşündürmektedir. Semra Ögel, *Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966), 90-92.

⁹⁷⁶ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı II: Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973), 91.

⁹⁷⁷ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 352.

⁹⁷⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 449.

⁹⁷⁹ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 204.

⁹⁸⁰ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 202-203.

⁹⁸¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 316-317.

⁹⁸² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 438; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 318.

Baltı'nın oğlu Melikşah bir mescit,⁹⁸³ Moğol beylerinden olup Konya'da iskân eden İsmail Ağa ise Beyşehir'de bir medrese ve zâviye yaptırmıştır.⁹⁸⁴

Bunlardan başka Türk veya Moğol emirleri tarafından yaptırılıp Hânedan azası adına ithaf edilen eserler de vardır. Bunlar arasında 1309'da Anber ve Ahmed Beyler tarafından Olcaytu Han ve eşi için inşa edilen Amasya Darüşşifası, 1310'da Erzurum emiri Cemaleddin Yakut'un emriyle yapılan ve gene Olcaytu Han ve eşine ithaf edilen Yakutiye Medresesi, Niğde'de 1312 yılında İlhanlı valisi Sungur Ağa'nın himayesinde Türkiye Selçuklu Sultanı IV. Kılıçarslan'ın kızı Hüdavend Hatun adına inşa edilen kümbet, Sentimur oğlu Nureddin'in 1314'te Tokat'ta yaptırdığı kümbet ve aynı yıl içinde Erzurum'da Ali oğlu Gazi Ahmed adına inşa edilen Ahmediye Medresesi bulunmaktadır.⁹⁸⁵

⁹⁸³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 88-89.

⁹⁸⁴ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 61; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 116.

⁹⁸⁵ Engin Beksaç - Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İlhanlılar (Sanat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/106-107. İlhanlı yönetimindeki Anadolu'da yaptırılan eserlerle alakalı bkz. Nermin Şaman Doğan, "Bezemeye Bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (15 Haziran 2003), 150-166.

4. SONUÇ

XIII. yüzyılın hemen başlarında Cengiz Han'ın dağınık halde yaşayan boyları bir araya toplamak suretiyle temellerini atmış olduğu Moğol İmparatorluğu hızla yayılmış, karşısına ne çıkarsa yıkıp tarumar ederek Çin'den Atlas Okyanusu'na kadar devasa bir alanda egemenlik kurmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun istilaları yalnızca Türklerin ve Müslümanların yaşamlarını idame ettirdiği bölgeleri değil Asya'nın neredeyse tamamını, Avrupa'nın ise geniş bir kısmını içine alan, dünyaya yeni bir düzen getirmeye çalışan büyük bir olaydır ve dünyanın her yerinde büyük etkilere sebep olmuştur.

İslâm coğrafyasında ise evvela batıda Harzemşah Devleti ortadan kaldırılmış daha sonra ise gözler Irak, İran ve Anadolu topraklarına çevrilmiştir. Yüzyıllar boyunca ilim ve kültürde İslâm medeniyetinin gözdesi ve temsilcisi olan şehirler birbiri ardına ve çok kısa zaman içinde düşmüş Maverâünnehir, Horasan, İran ve Türkistan Moğolların eline geçmişti. Özellikle Türkistan şehirleri akıl almaz katliamlara tabi tutulmuştur.

Anadolu toprakları da bu işgalden nasibini almış ve 1243 Köseadağ Savaşı'nın kaybedilmesi ile birlikte Türkiye Selçuklu Devleti Moğollara bağlı bir konuma gelmişti. Böylece Köseadağ sonrası Anadolu'da siyasî birlik tamamen parçalandı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış vetiresi başladı. Neredeyse iki asırdır devam eden bu toprakları vatan kılma mücadelesi ağır bir darbe aldı. Sonuç sadece siyaseten alınan bir yenilgi olmayıp can ve mal güvenliği ile meşhur olmuş Küçük Asya (Anadolu) topraklarında korkunç katliamlar gerçekleştirildi.

Moğol istilasası, işgal altında kalan İslâm beldelerindeki Müslümanların sonu Anadolu'da bitecek olan göçe başlamalarını da beraberinde getirmiştir. Göç hareketleri beraberinde birçok sorunu getirdi ve istilanın Anadolu'ya dinî, etnik ve sosyokültürel birçok sonuçları oldu.

Türk-Moğol Şamanizmi etkisinde eski âdetlerini muhafaza eden Türkmenler yoğun olarak Anadolu'ya göç etmişlerdir. İstilanın hızlı bir göçe sebebiyet vermesi çok yüzeysel inançları olan kitleleri Anadolu'ya sürüklemiş, birçok şaman inancı Türkmenler ile birlikte Anadolu'ya aktarılmıştır. Eski Şaman din adamlarının devamı niteliğinde olan “dede, baba” ünvanlı kişiler Türkmenlerin din tasavvurlarının merkezinde yer almıştır. Şehirli çevrelerin medrese temelli kitabî din anlayışına karşı katı fıkıh kurallarına karşı esnek olan Türkmen babalar ve göçebeler tasavvufî ve heterodoks İslâm anlayışına bağlı kalmışlardır.

İstilaya uğrayan coğrafyadan Anadolu'ya göç eden sûfî ve dervişler burada yeni akımlar oluşturdu ve tasavvuf bu coğrafyada artık dinin yegâne temsilcisi oldu. Kâzerûnîyye'yi hariç tutarsak XI. ve XII. yüzyıllarda Anadolu'da herhangi bir tasavvufî grubun olduğu bilinmemektedir. XIII. yüzyılda ise durum tamamen değişmiş, Türkistan ve Horasan coğrafyasından gelen Yesevîlik, Vefâîlik, Rifâîlik, Evhadîlik, Kübrevîlik, Ekberîlik, Kalenderîlik, Mevlevîlik ve Bektâşîlik gibi gruplar burada kök salmıştır. Anadolu'da dinin referans kaynağı klasik İslâm hukuku anlayışından Seyyid, Şeyh ve Derviş ünvanlı kişilerin merkeze alındığı bir anlayışa evrilmiştir. Bu dönemde İslâm dininin aslında olmayan ve daha önce Anadolu'da görülmeyen birtakım uygulama ve ritüellerin meşruiyetinin sağlandığı görülmektedir.

İstilanın getirdiği umutsuzluk hali insanları mistik, bâtinî ve içrek öğretilere meylettirmiştir. Bu durum hem kıyametin yaklaştığı hem de içinde bulunulan durumdan çıkaracak bir kurtarıcının geleceği inancını getirmiştir. Bu dönemde kıyametin yaklaştığını öngören metinlerin telif oranı ve Mehdî bekleme temayülü artmıştır. Bazı siyasî kişilerin “Zamanın Mehdîsi” veya “Köse Peygamber” şeklinde anılması bu düşüncenin uzantısı olarak görülebilir.

Dönemin siyasî atmosferine bağlı olarak değişen bir diğer durum da teslimiyetçi kader inancıdır. Bu inanç aynı zamanda Moğol tahakkümünü meşrulaştıran bir araç vazifesi görmüştür. Çünkü bu düşünceye göre yaşanan istila Allah'ın takdiridir ve yapılacak şey ancak teslimiyet gösterip tevekkül etmektir. Mevlevî ve Kalenderî grupların başını çektiği tasavvufî zümreler bu görüşte olmuş ve siyasî konumlarını da buna göre ayarlamışlardır.

İstilanın diğer bir sonucu da Şîî göçü sebebiyle Sünnî tasavvuf ve Türkmenler arasında Şîîleşme temayüllerinin artmasıdır. İstilaya uğrayan bölgelerden Anadolu'ya yoğun göç olmuştur. Ayrıca Hülâgû'nün, Şîîliğin kuvvetli bir siyasî temsilcisi olan Alamut Kalesi'ni yok etmesiyle beraber Şîîler başka tarikatlar içerisinde gizlenerek var olmaya devam etmişlerdir. İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Şîî mezhebini benimsemesi de Şîîlere rahat nefes aldırıştır. Bu durum ise Anadolu'daki bazı sünnî tasavvuf akımlarının içerisine Şîî öğretilerin yoğun olarak dahil olmasını sağlamıştır.

İstila sonucu ilmî ve fikrî dengenin tasavvuftan yana değişmesine bağlı olarak klasik İslâmî ilimlerin ve pozitif bilimlerin gerilemesi de gözlemlenen sonuçlardandır. Bu dönemde bâtinî ilimlere sahip olmanın fıkha üstün tutulduğu bir anlayış gelişmiştir. Menakıbnâmelerde rastlanan metinlerde sıkça fukahâ tahkir edilmiş ve onların “kabukta kalıp dinin özü

anlayamadığı” iddiası dile getirilmiştir. Ayrıca Anadolu’nun fethinden XIII. asrın ortalarına kadar olan dönemde telif edilen eserlerin tamamına yakını; siyaset, mantık, matematik, astronomi, tıp ve felsefe oluştururken, bu ahval XIII. asırdaki Moğol istilasına sebebiyle Anadolu’ya göç eden tasavvuf menşeli kişiler vesilesiyle değişmiştir. Buna bağlı olarak ilmi ve fikri hareketler, tarikatlar ve mistisizm lehine değişmiştir. Bu durum yazılan eserlerden takip edilebilmektedir. İstila sonrası telif edilenler; mesnevi tarzı tasavvufi eserler, mehâsin olarak adlandırılan ahlak kitapları, kıyamet odaklı metinler ve Moğol inancının baskın olduğu astrolojik metinlerdir.

Türkistan’dan Orta Avrupa’ya kadar uzanan coğrafyada, Moğol istilasının etkisiyle göçebe Türk toplulukları sürekli olarak Batı yönünde göç ederek yerleşim yerlerini değiştirmişlerdir. Moğol egemenliğini kabul etmek istemeyen Türkmenlerin çoğu için Anadolu son durakları haline geldi. Anadolu’ya Türk göçü sadece istila önünden kaçıp gelenlerle olmamış Moğol ordusu içerisinde de birçok Türk komutan, asker ve aileleri gelmiştir. Bu göçlerin sonucu olarak daha önce “Asie Mineur”, “Anatoli” ve “Diyâr-ı Rûm” olarak anılan coğrafya bundan böyle “Türkiye” olarak isimlendirildi.

Moğolların Batı seferleri sebebiyle Anadolu’ya yoğun bir Moğol nüfusu akmıştır. Bu seferlerde askerler yerleşme gayesiyle geldikleri için ailelerini de yanlarında getirmişlerdir. Bundan dolayı tahmin edilen rakamlar oldukça kalabalıktır. Curmagun Noyan’ın ilk seferi, Baycu Noyan’ın Köseadağ sonrası Anadolu’ya yerleşmesi ve Hülâgû’nün Ön Asya seferi ile başta Kereyit, Uyrat, Sulduz, Celayir ve Tatar olmak üzere birçok Moğol obası Anadolu’ya gelip yerleşmiştir. Bu nüfusun 500.000 kişiden aşağı olmadığı tahmin edilmektedir.

Moğol (Tatar) obaları işgalci olarak geldikleri bu topraklarda yerleşip nesiller boyu kültürel etkiler bırakmışlardır. Anadolu’daki Tatar obalarının bir kısmı Timur tarafından Ankara Savaşı sonrası doğuya götürülürken kalanların büyük kısmı ise Osmanlı hükümdarları tarafından çapulculuk yaptıkları gerekçesiyle Rumeli’ye sürülmüştür. Geriye kalan kısım ise; çoğunun İslâm’a girmeleri, nüfusça Türklerden az olmaları ve Müslüman Türklere nazaran çok çok geri bir medeniyet seviyesinde olmalarından dolayı Türkleşip zamanla asimile olmuşlardır.

Moğolların bu topraklarda istiladan bu yana çoğalarak var olması Anadolu toponomisinde de önemli etkiler oluşturmuştur. Anadolu’daki yer, şahıs ve topluluk isimlerinde Moğol izlerini görmek mümkündür. “Moğol, İlhan, Tatar” isimleriyle birçok yerleşim yeri olduğu

gibi Moğol Noyanları ve komutanlarının hatırasını yaşatan oldukça yer adı vardır. Moğol oba isimleri de yerleşim yerlerine verilen adların arasında yer almaktadır.

Moğol istilasının Anadolu coğrafyasına diğer önemli etkisi de lisan sahasında olmuştur. Türkistan bölgesinden gelen yoğun Oğuz göçleri ve Moğolcanın Türkçeye yakın bir dil olması sebebiyle Arapça ve Farsça hegemonyası kırılmış, Türkçe lehçeleriyle birlikte sağlam temellere oturmuş ve bugüne kadar gelmiştir. İslâm dünyasında Arapça ve Farsça dışında herhangi bir dilin adı anılmazken istiladan sonra Türkçenin ehemmiyet kazanmasına bağlı olarak bu iki dilin yanına Türkçe de eklenmiştir. İlhanlıların Türkçeyi Moğolca ile beraber devamlı kullanımı ve istilanın Anadolu'ya getirdiği göçebe Türkmenlerin kavmî şuurlarından dolayı ısrarla Türkçeyi kullanmaları Türkçenin kullanım alanını genişletmiştir. Böylece Batı Anadolu, Selçuklu devrinin sonları ve beylikler döneminde Türkçe konuşan yerleşik bir muhite dönüşmüştür.

Moğolcanın kıymeti de istila sonrası İlhanlı sahası ve Anadolu'da artmıştır. Moğolca metinler Arap harfleriyle yazılmış ve prestij elde etmiştir. Osmanlı Türkçesinde Moğolca kelimeler oldukça geniş bir kullanım alanı elde etmiştir ve günümüzde çoğu kelime hala kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak Moğolca Anadolu ağızlarında ve Türk Atasözlerinde sıkça yer almıştır. Moğolca bazı kelimeler Anadolu coğrafyasında yer adları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Moğolların Anadolu Türkleri üzerindeki belirgin etkilerinden biri de devlet teşkilatı alanındadır. Hukukî, idarî ve malî sahada görülen bu etkiler Akkoyunlu, Karakoyunlu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti'ndeki birçok uygulamada kendisini göstermiştir. Hukukî olarak Türk devletlerinde Cengiz Yasası olarak adlandırılan “yasak” etkili olmuştur. Malî açıdan ise alınan vergiler ve basılan paralarda büyük oranda benzerlik gözükmemektedir. Siyasî, askerî ve benimsenen ünvanlarda da Moğol (İlhanlı) etkisi barizdir.

Kültür, sanat ve mimarî alanlarında da Moğol tesiri bulunmaktadır. Fazla yaygın olmasa da Anadolu'da verilen çok kalabalık bir ziyafette at eti yenilmesi, 12 hayvanlı takvimin unutulmasına rağmen bu dönemde kullanımı bunlara örnektir. Ayrıca istila Anadolu halkının hafızasını tazeleyerek unutilan Türk-Moğol âdetlerinin ihyasını da beraberinde getirmiştir. Bilhassa halk inanışlarında ve uygulanan örf âdetlerde Türk-Moğol davranışları bariz şekilde göze çarpmaktadır.

Bu dönemde tarih alanında da büyük gelişme yaşanmıştır. Cüveynî'nin Cihan-Guşa'sı, Vassaf'ın Tarihi, Kâşânî'nin Tarih-i Olcayto'su ve Hamdullah Kazvînî'nin Tarih-i

Güzide'si gibi eserler hep bu devirde kaleme alınmıştır. Öte yandan önceki tarih kitapları yaratılışla başlarken bu dönemde yazılan tarih kitapları Oğuz Kağan destanıyla başlamıştır. Böylece destanı merkeze koyan ve Türk-Moğol muhitine vurgu yapan yeni bir tarih yazımı gelişmiştir. Ayrıca Cengiz biyografisinin ve istilaya maruz kalan halkların tarihinin yer aldığı “Cengiznâme” isimli eserler ortaya çıkmıştır.

Mimarî alana baktığımızda İlhanlıların Anadolu'da hem eser inşa ettikleri hem de bazı eserleri tamir ettiğini görmekteyiz. Moğol istilasını Türkistan şehirlerinin tahribine sebep olurken Anadolu'da bu durum farklı cereyan etmiştir. Bu hal aslında tezat teşkil etse de hem istila sebebiyle Anadolu'ya gelen mimarlar hem de İlhanlıların Müslüman olup İslâmî eserler inşa etme gayretleri Anadolu'da yıkım yerine bir inşa sürecini beraberinde getirmiştir. İlhanlı hükümdarları, vezirler, valiler ve komutanlar birçok mimarî eser inşa ettirmişlerdir. Ayrıca istila öncesi mimarî alanda kullanılmayan ya da nadir kullanılan hayvan, bitki, insan kabartmaları bu dönemde daha fazla kullanılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı minyatürlerinde de eski Türk-Moğol inancı olan Şamanizm'e ait çok fazla figür bulunmaktadır.

5. KAYNAKLAR

- Abu-l Farac. *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Abu-l Farac. *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 8. Basım, 2018.
- Ağaldağ, Sebahattin. "Moğol Devleti". *Türkler*. 8/433-455. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ahmed b. Mahmud. *Selçuk-nâme*. ed. Erdoğan Merçil. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman, 1977.
- Ahmed Fakih. *Çarhname*. haz. Mecdut Mansuroğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1956.
- Ahmedi. "Dâstân ve tevârîh-i mülûk-i Âl-i Osman". *Üç Osmanlı Tarihi*. haz. Atsız. 131-181. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 7. Basım, 2011.
- Akar, Metin. "Şeyyâd Hamza Hakkında Yeni Bilgiler". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2 (1986), 1-14.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Akkuş, Mustafa. "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Kalenderî Grupların Rolü". *Turkish Studies (Elektronik)* 9/7 (2014), 117-134.
- Akkuş, Mustafa. "Ateş ve Ocak Kültürünün Anadolu'da Yaygınlaşmasında Moğolların Etkisi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 68 (2013).
- Akkuş, Mustafa. *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Akkuş, Mustafa. "Moğol İstilâsının Selçuklu Bilim ve Düşünce Hayatına Etkileri". *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce*. 3 (Tabii Bilimler)/455-478. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013.
- Aknerli Grigor. *Okçu Milleti Tarihi*. çev. Hrand D Anreasyan. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Akropolites, Georgios. *Vekayinâme*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2023.

- Ak n, Ömer Faruk. “Divan Edebiyatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/389-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Algar, Hamid. “Kâzerûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/145-146. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Algar, Hamid. “K zer niyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/146-148. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Algar, Hamid. “Necmeddîn-i Kübrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Anna Komnena. *Alexiad*.  ev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.
- Anonim. *Moğolların Gizli Tarihçesi*.  ev. Mehmet Levent Kaya. İstanbul: Kronik Kitap, 3. Basım, 2018.
- Anonim. *Moğolların Gizli Tarihi*.  ev. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Arabacı, İsmail. *Türkler*, 2005.
- Arnaud Demir, Françoise. “Semah Bir Oyun mudur? : Şamanizm, Tasavvuf ve Canlandırma Işığında Alevi-Bektaşilerde Dinsel Dansın Adı”. *Folklör/Edebiyat* 12/454 (2006), 241-248.
- Arsal, Sadri Maksudi. “Cengiz’in Yasası”. *Türk Hukuk Tarihi*, 167-177.
- Arslan, Seher. “Türk Kültüründe Ağ  Kültü ve Hayat Ağacı”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 1/1 (06 Haziran 2014), 59-71.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı II: Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973.
- Aşan, Muhammet Beşir. *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1989.
- Âşık Paşa. *Garibnâme*.  ev. Bedri Noyan. Ankara: Ardıç Yayınları, 1998.
- Aşıkpaşazade. *Osmanoğulları’nın Tarihi*.  ev. Kemal Yavuz - Mehmet Ali Yekta Saraç. İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Ata, Aysu. “Moğol F tuhatı ve Doğu - Batı Türk Yazı Dili Kavramları  zerine”. *Türkoloji Dergisi* XVII/1 (2010), 29-38.
- Attar, Aygün. “Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI.-XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu’nun Etnik ve Siyasi Tarihi  zerine Bir Deneme)”. Diyarbakır, 2004.

- Avşar, Yağmur. *Türk ve Moğollarda Şamanist İnanç Sisteminin Mukayesesi*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ay, Resul. “XIV. Yüzyıl Beylikler Dünyasına Yeniden Bakmak: Selçuklu Mirasının İki Farklı Tezahürü ve Orta Anadolu’da Özgün Siyasi Yapılanma”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 20 (2008).
- Ay, Zahide. “13. Yüzyılda Anadolu’nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Bu Etkilerdeki Vefâilik Boyutu”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/2 (2016), 0-0. <https://doi.org/10.17550/aid.50032>
- Aydın, Mehmet. “Hz Mevlana’nın Yaşadığı Devrin Sosyal Yapısı”. 279-286. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Azamat, Nihat. “Evhadüddîn-i Kirmânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/518-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Azamat, Nihat. “Kalenderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/253-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Azamat, Nihat. “Kaygusuz Abdal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/74-76. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Babinger, Franz. *Anadolu’da İslamiyet*. ed. Mehmet Kanar. çev. Ragıp Hulusi. İstanbul: İnsan yayınları, 1996.
- Bademci, Ali. *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2016.
- Bağlıoğlu, Ahmet. “Türkler’de İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (30 Haziran 1997), 200-226.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi. *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.
- Banarlı, Nihad Sami. “Anadolu Vicdanında Moğollar”. *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 4 (1973), 31-45.
- Barbaro, Josaphat. *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*. nşr. Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.
- Barkan, Ömer Lütfi. *İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

- Barkan, Ömer Lütü. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-386.
- Bars, Mehmet Emin. “Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufi/Velîye Değişim/Dönüşümler”. *Türkbilig* 36 (01 Haziran 2018), 167-186.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. “Çağatay”. *İslam Ansiklopedisi*. 3/266-270. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1988.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Mehmed Fuad Köprülü. Ankara: Dinayet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*. ed. Gülnar Kara. çev. Seniha Sami Moralı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. “Moğol İstilas ve İran Kültürüne Tesirleri”. çev. İlyas Kamalov. *Halife ve Sultan: İslâm’da İktidarın Serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. çev. Ragıp Hulusi Özdem. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Baş, Mustafa. “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 13/1 (01 Mart 2013), 165-179.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Şaman Metinleri-Efsaneler ve Memoratlar*. Ankara: Piramit Yayıncılık, 2004.
- Bayburtluoğlu, Zafer. “Anadolu Selçuklu Mimarlığı, Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı”. Kayseri, 2002.
- Bayram, Mikail. “Anadolu Selçukluları Zamanında Evhadî Dervişler”. *Türkler*. 320-327. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Bayram, Mikail. *Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Türkçe Eser “Keşfü’l-akabe”*. Konya, 1981.
- Bayram, Mikail. “Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”. *Erdem* 12/36 (07 Mayıs 2000), 899-906.
- Bayram, Mikail. “Baba İshak ve Ahi Evren”. *Diyanet Dergisi* 18 (1979).
- Bayram, Mikail. “Danışmend Oğulları’nın Dinî ve Millî Siyaseti”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (01 Aralık 2005), 131-147.
- Bayram, Mikail. *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren Mevlana Mücadelesi*. Çizgi Kitabevi, 2020.

- Bayram, Mikâil. *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Namesi*. İstanbul: Kardelen Yayınları, 2005.
- Bayram, Mikâil. “Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (01 Aralık 2001), 1-11.
- Beckwith, Christopher I. *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*. çev. Kürşat Yıldırım. Ankara: Odtü, 1. Basım, 2011.
- Bedirhanoğlu, Hüseyin Erkan. “1071 Malazgirt Savaşı'ndan Osmanlı Kuruluşuna Kadar Anadolu'nun Siyasi Durumu”. *The Journal of International Scientific Researches* 2/7 (26 Aralık 2017), 148-159.
- Bediüzzaman Fûrûzanfer. *Mevlânâ Celâleddin*. çev. Feridun Nâfız Uzluk. Konya: TC. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, ts.
- Beksaç, Engin - Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “İlhanlılar (Sanat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/105-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Beyânî, Şîrîn. *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. çev. Mustafa Uyar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2018.
- Bezer, Gülay Öğün. “Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun Üzerindeki Etkileri”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 79-113.
- Bilen, Yılmaz. *Moğolların Türkistan Fethi ve Sonuçları (13.-14. Yüzyıllar)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.
- Bilgin, Azmi. “Gök Tanrısı Terimi Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2005), 189-197.
- Bilgin, Orhan. “Fahreddîn-i Irâkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/84-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan. “Prof. Dr. Mehmet Ersöz'e Göre Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 44 (1986).
- Biran, Michal. *Cengiz Han*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Blessing, Patricia. *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslami Mimari, 1240-1330*. çev. Merve Özkılıç. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Bozkuş, Metin. “Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dinî ve Mezhebi Yapi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (15 Aralık 2001), 249-258.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi ‘u’s-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bulduk, Üçler. “Dede Korkut Destanları’nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya”. *Yeni Türkiye* 3/15 (1997).
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Cahen, Claude (F). *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*. çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2021.
- Cahun, David-Leon. *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*. çev. Inan Kaya. Ankara: Altınordu Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Câmî, Abdurrahman. *Evliya Menkıbeleri*. ed. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. çev. Lamii Çelebi. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.
- Can, Şefik. *Mevlânâ: Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*. Ötüken Neşriyat, 1995.
- Carpini, Plano. *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Kronik Kitap, 4. Basım, 2018.
- Cebecioğlu, Ethem. “Hoca Ahmed Yesevi (ö.562/1167)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993).
- Ceyhan, Semih. “Selâhaddîn-i Zerkûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ceyhan, Semih. “Şems-i Tebrîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/511-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Cezar, Mustafa. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Charles, Melville. “Moğol Yönetimi Altında Anadolu”. çev. Ali Özdamar. *Türkiye Tarihi Bizans’tan Türkiye’ye 1071-1453*. ed. Kate Fleet. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Chittick, William. *13. YY Sufî Metinlerinde İman ve Amel*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

- Chun, Chang. *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı: Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi*. çev. Gülşah Hasgüçmen. İstanbul: Kronik Kitap, 2. Basım, 2019.
- Cihan, Cihat. “Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri”. *Türkler*. 8/278-287. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Clauson, Sir Gerard. “14. Yüzyıl Moğolcasındaki Türkçe Unsurlar”. *TDE Araştırmaları Dergisi* 7 (1993), 215-234.
- Clavijo, Ruy Gonzales De. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Köprü Kitap, 2016.
- Crucis, Ricoldus de Monte. *Doğu Seyahatnamesi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2021. Basım, 2018.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Cüzcanî, Minhac-ı Sirac. *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Cüzcanî, Minhac-ı Sirac. *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*. çev. Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Çakmak, Mehmet Ali. “Moğol İstilas ve Harezmsah İmparatorluğunun Dağılışı”. *Türkler*. 4/1430-1447. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Çamuroğlu, Reha. *Tarih Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: OM Yayınevi, 3. Basım, 1999.
- Çelebi, İlyas. “Fal (İslâm'da Fal)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çelebi, İlyas. “Mu‘tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çelik, Nihal. *Ahḡāl-i Kıyāmet (metin-çeviri)*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çetin, İsmet. *Türk Edebiyatında Hz. Alî Cenknâmeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997.
- Çetin, Kenan. *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- Çetin, Osman. *Anadoluda İslamiyetin Yayılışı*. İstanbul: Maarifet Yayınları, 2. Basım, 1990.
- Çubukçu, İbrahim Agah. “Mutezile ve Akıl Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1-4 (01 Haziran 1964), 51-62.
- Dağtekin, Hüseyin. *Genel Tarih Atlası*. İstanbul: İnkılâp, 5. Basım, 1987.
- Dalkıran, Ahmet - Yılmaz, Meliha. “Selçuklu ve Osmanlı Minyatürlerinde Şamanist Etkiler”. 557-562. Konya, 2015.

- Defterdar Seyfî Çelebi. *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*. çev. Serkan Acar. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Değirmençay, Veyis. “Sultan Veled”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Değirmençay, Veyis. *Sultan Veled ve Rebabname*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Deliorman, Altan. *Osmanlılardan Önce Türkler*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım, 2010.
- Demir, Mazlum Şahin. “Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Köse Dağ Savaşı (3 Temmuz 1243)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/12 (25 Ağustos 2017), 229-246.
- Demir, Mustafa. “Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmâret Kurumları ve Vakıfları”. *Vakıflar Dergisi* 27 (1998), 41-45.
- Develi, Hayati. *Ahmed Yesevi*. İstanbul: Şule Yayınları, 1999.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*. haz. Aydın Sami Güneyçal. Ankara: Aydın Kitabevi, 2001.
- Devletşah bin Alaüddevle Bahtışah el-Gazi es-Semerkindi. *Devletşah Tezkiresi*. çev. Necati Lugal. 4 Cilt. İstanbul: Tercüman, 1977.
- Dilçin, Cem. “XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahval-i Kıyamet”. *Ömer Asım Aksoy Armağanı*. ed. Mustafa Canpolat vd. 49-75. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
- Doğan, Nermin Şaman. “Bezemeye Bakış: Anadolu’da İlhanlı İzleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (15 Haziran 2003), 150-166.
- D’ohsson, Abraham Constantin Mouradgea. *Moğol Tarihi*. çev. Mustafa Rahmi - Ekrem Kalan. İstanbul: Selenge Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Donuk, Abdülkadir. “Cüveynî ve Moğol Mezalimi”. *Tarih Dergisi* 47 (06 Haziran 2012), 47-57.
- Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî. *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*. çev. Şerafeddin Yaltkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Ebülгази Bahadır Han. *Şecere-i Türk - Türk’ün Soyağacı*. çev. Arif Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Eflâkî, Ahmed. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2. Basım, 2020.

- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Elvan Çelebi. *Nâme-i Kudsi (Kutsal kitap) ; Menâkıbu'l-Kudsiyye (Kutsal menkabeler)*. ed. Mertol Tulum. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Emecen, Feridun. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Emecen, Feridun. “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine”. *Türkler*. 9/15-32. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Enverî. *Düstûrnâme-i Enverî (19-22. kitaplar): Osmanlı tarihi (1299-1465)*. ed. Necdet Öztürk. Çamlıca Yayınları, 2012.
- Eraslan, Kemal. “Ahmed Yesevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erdem, İlhan. “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20/31 (01 Mayıs 2000), 1-36.
- Erdem, İlhan. *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Orhun Abideleri*. çev. Muharrem Ergin. Ankara: M.E.B, 1970.
- Eröz, Mehmet. *Türkiye’de Alevilik-Bektâşilik*. İstanbul: Otağ Matbaacılık, 1977.
- Erpolat, Mehmet Salih. “XVI. Yüzyılda Siverek Sancağı’nda İskan ve Nüfus”. Urfa, 2001.
- Ertürk, Ahmet Çetin. “Türklerin İslâmı Anlayış ve Uygulayışında Hoca Ahmet Yesevî’nin Rolü”. 119-127. Kayseri, 1993.
- Erzi, Adnan Sadık. “Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I: Yûnus Emre’nin Hayatı Hakkında Bir Vesika”. *Belleten* 14/53 (1950), 85-105.
- Esterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr. *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. “Eş’arî, Ebü’l-Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevilik ve Bektâşilik*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1996.
- Gibb, Elias John Wilkinson. *Osmanlı Şiir Tarihi*. çev. Ali Çavuşoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- Gibbons, Herbert Adams. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*. ed. Mustafa Everdi. çev. Ragıp Hulusi. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1998.

- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş Ortaçağ ve Erken Yeniçağda Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*. çev. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 8. Basım, 2018.
- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Küçük Asya'da Selçuklular*. çev. Abdülkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2019.
- Göde, Kemal. "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1995), 165-190.
- Göde, Kemal. *Eratnalılar, 1327-1381*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Göde, Kemal. "Eretnaoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gökbulut, Süleyman. *Necmeddîn-i Kübrâ: Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *100 Soruda Tasavvuf*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlana Celaleddin: Hayatı, Felsefesi, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2010.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılâp kitabevi, 2006.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Yunus Emre*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 4. Basım, 1981.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2. Basım, 1992.
- Gölpınarlı, Abdülbaki - Boratav, Pertev Naili. *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Gömeç, Saadettin. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 5. Basım, 2016.
- Gömeç, Saadettin. "Terken Ünvanı Hakkında". *Türkoloji Dergisi* 17/2 (01 Ağustos 2010), 107-114.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. "Çingiz Han'ın Topraklarında Bölünme". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (20 Temmuz 2019), 203-208.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2. Basım, 2015.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 3. Basım, 2014.
- Grigor, Aknerli. *Moğol Tarihi*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: İ.Ü.E.F Yayınları, 1954.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1. Basım, 1980.

- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu: Attila / Cengiz Han / Timur*. çev. M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Gül, Bülent. “Moğol Atasözleri”. *Türkbilig* 5 (01 Ocak 2003), 45-64.
- Gül, Muammer. “Anadolu’da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları”. *Tarih Okulu Dergisi* 9/25 (2016), 455-473.
- Gül, Muammer. “İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihî Arka Planı”. *Belleten* 70/259 (20 Aralık 2006), 845-866.
- Gül, Muammer. *İslamın Batını Çehresi: Dağlar, Çöller, Bataklıklar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Gül, Muammer. *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihî Arka Plan ve 13 - 14. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, 2010.
- Gülensoy, Tuncer. “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumeli’deki İzleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/11 (1981), 126-131.
- Gülensoy, Tuncer. “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar”. *Türkoloji Dergisi* 6/1 (01 Mayıs 1974), 235-259.
- Gülensoy, Tuncer. “Moğolların Gizli Tarihi’ne ve Altan Tobçı’ye Göre Çinggis-Han’ın Şeceresi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (01 Mayıs 1967), 189-191.
- Gülşehrî. *Feleknâme*. haz. Saadettin Kocatürk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Günay, Ünver - Güngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
- Gündüz, Ahmet. *1523 M (929 H) Tarih ve 998 nolu T.T Defterine Göre Musul, Mardin, Çemik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Gündüz, Ahmet. *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları, 1998.
- Güner, İbrahim. “Moğolistan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/275-276. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Güngör, Harun. “Şamanizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, ts.

- Günşen, Ahmet. *Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecinde Türk Soy, Boy, Oymak ve Cemâatleri İle Kırşehir*. Kırşehir: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, 1997.
- Güzel, Abdurrahman. *Dîni Tasavvufî Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Güzel, Abdurrahman. *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.
- Haciahmetoğlu, İsmail - Bates, Ülkü Ü. “Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (29 Nisan 2015), 141-154.
- Harita Genel Müdürlüğü. *1/100.000 Ölçekli Türkiye Topoğrafya Haritası M 39 Paftası*. Ankara, 1990.
- Harita Genel Müdürlüğü. “Atlas”. Erişim 20 Nisan 2024. <https://atlas.harita.gov.tr/#17/38.777508/35.560189>
- Hasluck, Frederick William. *Bektaşilik Tetkikleri*. ed. Kamil Akarsu. çev. Ragıp Hulusi. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 2000.
- Heyet. *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tâcü't-Tevârih*. nşr. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
- Howrth, Henry Hoyle. *Moğol tarihi: IX asırdan XIX asra kadar*. çev. İrfan Şahinbaş, ts.
- Hung, Shao. *Cengiz İmparatorluğu: Hakkında İlk Tarih Kayıtları*. ed. Mustafa Uyar. çev. Ankhbayar Danuu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2021.
- Işık, Abdulcelil. *Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt-Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar*. Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Işık, Kemal. “Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasil b. Ata ve Büyük Günah Meselesi”. *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (1981).
- İbn Arabşah. *Acaibü'l Makdur: Bozkırdan Gelen Bela*. nşr. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- İbn Bîbî. *El-Evamirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2020.
- İbn Fazlan. *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. çev. Ramazan Şeşen, 2020.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. 3 Cilt. İstanbul: MEB Basımevi, 1986.

- İbn Kesîr. *Büyük İslâm Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l- Mehasin Cemalüddin Yusuf b. Tağrıberdi el- Atabeki. *en- Nücumü 'z-zahire fi müluki Mısır ve'l- Kahire*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin. 15 Cilt. Beyrut: Darü' l- Kütübi'l- İlmiyye, 1992.
- İbn'ül Arabî. *el-Futûhât el-Mekkiyye*. haz. Nihat Keklik. 2 Cilt. İstanbul: İ.Ü.E.F Yayınları, 1974.
- İbnü'l-Esîr. *İslâm Tarihi El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İller İdaresi Genel Müdürlüğü. *Köylerimiz*. Ankara: İçişleri Bakanlığı, 1968.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu". *Genel Türk Tarihi*. C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Fetih Yöntemleri". *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. haz. Oktay Özel-Mehmet Öz. 443-472. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. haz. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Altınordu Yayınları, 2020.
- Jackson, Peter. *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihten İhtidaya*. çev. Ali Fahri Doğan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Kafalı, Mustafa. *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Osman Yalçın Matbaası, 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1984.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*. 10/353-416. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1967.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi". *Tarih Dergisi* 5/8 (03 Haziran 2011), 105-136.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Türkler, Moğollar ve Cengiz'in Milliyeti". *Türk Yurdu* 252 (1956).

- Kalan, Ekrem. “Tarihi Kaynaklara Göre Cuçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/1 (01 Haziran 2012), 119-130.
- Kamalov, İlyas. “Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 140 (2002), 167-180.
- Kanat, Cüneyt. “İlhanlı Hükümdarı Teküder’in Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*.
- Kara, Mustafa. “Tekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kara, Seyfullah. *Selçuklular’ın Dini Serüveni: Türkiye’nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Mevlânâ Kongrelerinde Sunulmuş Olan Tebliğler”. 5-6, 2004.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tanrının Kuraltanımaz Kulları: İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 12. Basım, 2023.
- Kartal, Ahmet. *Yunus Emre’nin Anadolu’sunda Kültürel ve Entelektüel Hayat*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Kastritsis, Dimitris J. *Bayezid’in Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil*. çev. Ayda Arel. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Kaşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti-t- Türk*. çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Kaya, Çetin. “Büyük Moğol Ulusu’nda İlk Veliaht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 14 (02 Temmuz 2021), 23-34. <https://doi.org/10.23897/usad.961201>
- Kayaoğlu, İsmet. “Anadolu’da XIII. Yüzyılda Derviş Tarikatları ve Sosyal Zümreleri”. Ankara, 1997.
- Kaymaz, Nejat. *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü’l-dîn Keyhüsrev ve Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009.
- Kaymaz, Nejat. *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Kaymaz, Nejat. *Pervâne Mu’înü’l-dîn Süleyman*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970.
- Kaymaz, Zeki. “Yunus Emre’nin Şiirlerinde Moğolca Kaynaklı Kelimeler”. 569-574. Eskişehir, 2010.

- Kazvinî, Hamdullah Müstevfî-yi. *Târih-i Güzîde*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Keleş, Erol. “Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası’na Gelen Türk-Moğol Boyları”. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2018), 186-211.
- Kesik, Muharrem. “Muînüddin Süleyman Pervâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/91-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kılıç, Mahmud Erol. “İbnu’l-Arabi’nin I. İzzeddin Keykavus’a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasi Tarihine Bakış”. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II* (2001), 11-28.
- Kılıç, Orhan. *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*. Ankara: Tamga Yayıncılık, 1999.
- Kılıç, Rüya. “Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Sufi Çevreler: Toplu Bir Bakış Denemesi”. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 0/33 (2005), 227-246.
- Koca, Ferhat. “Kâsânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/531. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koca, Salim. *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Koca, Salim. *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınları, 2011.
- Koca, Salim. “Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek’in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü”. *Gazi Türkiyat* 1/7 (01 Eylül 2010), 65-97.
- Kolektif. *Mevlana: Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. çev. Altay Tayfun Özcan. Selenge Yayınları, 2015.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”. *Belleten* 7/27 (20 Temmuz 1943), 379-522.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Anadolu’da İslamiyet*. Alfa Yayınları, 2022.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Bayrak”. *İslam Ansiklopedisi*. 401-420. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1949.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Türk-Moğol Şamanizmi’nin Tasavvufi İslam Tarikatları Üzerindeki Tesiri”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1996), 1-8.
- Köy İşleri ve Kooperatifleri Başkanlığı YSE Genel Müdürlüğü. *1974 yılı itibariyle yerleşim üniteleri kılavuzu Urfa*. Ankara, 1974.
- Kuban, Doğan. *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Kul Himmet. “Bugün Bize Pir Geldi”. www.turkudostlari.net. Erişim 05 Ocak 2024. https://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=257#google_vignette
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Kut, Günay. “Âşık Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kutluer, İlhan. “Sühreverdî, Maktûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/36-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Lekolcugh1. *Mungol Empire*. 18 Şubat 2017. https://tr.wikipedia.org/wiki/Mo%C4%9Fol_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu#/media/Dosya:Mungol_Empire.png
- Lewis, Franklin. *Mevlana: Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı: Mevlana Celaleddin Rumi’nin Hayatı, Öğretisi Ve Şiiri*. çev. Gül Çağalı Güven - Hamide Koyukan. Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Lkhundev, Ganbat. *XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013.
- Maksudoğlu, Mehmet. “Tatarlar Moğol mu, Türk mü?” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (14 Ocak 2014).
- Mansuroğlu, Mecdut. “Eski Anadolu Türkçesine Ait Bazı Metinler”. *İstanbul Mecmuası* 39 (1945), 4-5.
- Marco Polo. *Marco Polo’nun Geziler Kitabı*. çev. Ömer Cemal Güngören. İstanbul: Yol Yayınları, 1984.
- Markopolo. *Markapolo Seyahatnamesi*. çev. Filiz Dokuman. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman, 1976.

- McEvedy, Colin. *Ortaçağ Tarih Atlası*. çev. Ayşen Anadol. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Mélikoff, Irène. *Uyur Idik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*. çev. Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları, 2006.
- Mélikoff, Irène (F). *Efsaneden Gerçeğe: Hacı Bektaş*. çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2. Basım, 1999.
- Memiş, Abdurrahman. “Osmanlı’da Tekkeler, Sosyal Fonksiyonları ve İstanbul’da Halidi Tekkeleri”. *Osmanlı*. ed. Güler Eren. 4/512-525. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Merçil, Erdoğan. “Şahne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mevlanâ, Celaleddin Rumi. *Mesnevi*. çev. Veled Çelebi İzbudak. nşr. Abdülbaki Gölpınarlı. 6 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2. Basım, 1990.
- Mirza Haydar Duğlat. *Tarih-i Reşidi*. çev. Osman Karatay. İstanbul: Selenge Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Mustafa Kemal Atatürk. *Medenî Bilgiler Türk Milletinin El Kitabı*. sad. Neriman Aydın. haz. Afet İnan. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Mustafayev, Şahin. “Akkoyunlular Döneminde Türk Etnik Şuuru”. Diyarbakır, 2004.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi ‘u’ş-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Müverrih Kiragos. *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. çev. Gürsoy Solmaz. Ankara: Elips Kitap, 1. Basım, 2009.
- Müverrih Vardan. “Türk Fütuhâtı Tarihi (889- 1269)”. çev. Hrant D. Andreasyan. *Tarih Semineri Dergisi* 1/1-2 (1937), 153-244.
- Nasır-ı Hüsrev. *Sefaretnâme*. nşr. Abdülvehhab Tarzi. İstanbul, 1994.
- Necmeddîn Kübrâ. *Tasavvufta On Esas: (Usulu’l-aşere şerhleri)*. ed. Süleyman Gökbulut. İstanbul: İnsan yayınları, 2010.
- Necmuddin-i Daye. *Sufilerin Seyri: Mirsadü’l-İbad*. çev. Hakkı Uygur. İlk Harf Yayınevi, 2013.
- Nedîm. *Nedîm Dîvânı*. haz. Muhsin Macit. PDF: Ankara: Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.

- Nesevî, Şehâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî. *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübürtî*. çev. Necip Asım Yazıksız. Ankara: Maarif Vekaleti Yayınları Devlet Matbaası, (639/1241.
- Neşrî, Mehmed. *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*. nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen. 2 Cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Nicholson, Reynold Alleyne. *Tasavvufun Menşei Problemi*. çev. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Nişanyan, Sevan. “Arguma”. Erişim 17 Ocak 2024. <https://nisanyanmap.com/>
- Nişanyan, Sevan. “İlhan”. Erişim 17 Ocak 2024. <https://nisanyanmap.com/>
- Nişanyan, Sevan. “Moğochur, Moğos, Moğan”,. Erişim 17 Ocak 2024. <https://nisanyanmap.com/>
- Nişanyan, Sevan. “Tatar”. Erişim 17 Ocak 2024. <https://nisanyanmap.com/>
- Nişanyan, Sevan. “Tatarköy”. Erişim 17 Ocak 2024. <https://nisanyanmap.com/>
- Nizamüddin Şamî. *Zafername*. nşr. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949.
- Nizamülmülk. *Siyasetname: Siyerülmülük*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergah Yayınları, 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri: Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Baba İlyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/368. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı: Alevî tarihsel altyapısı yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksisinin teşekkülü*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Balım Sultan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/17-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Barak Baba”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Bektaşîyye”. *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Bir XIII. Yüzyıl Sufîsi Olarak Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî”. *Bildiriler*. Konya, 1989.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Dağ (Eski Türkler’de Dağ Kültü)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Ocak, Ahmet Yaşar. “Elvan Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Hacı Bektâş-ı Velî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/455-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Küçük Asya’da İslam”. Ankara, 2006.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Moğol Tahribatı Karşısında Ahilik Kültürü”. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce”. *Genel Türk Tarihi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Türkiye Selçukluları Devrinde Şehirli Tasavvufi Düşünce Yahut Mevlana’yı Yetiştiren Ortam”. 19-30, 2003.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 15. Basım, 2003.
- Onay, İbrahim. “Cengiz Han’ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı”. *Electronic Turkish Studies* 7/4 (2012), 2441-2455.
- Oruç Beğ. “Oruç Beğ Tarihi”. *Üç Osmanlı Tarihi*. haz. Atsız. 11-131. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 7. Basım, 2011.
- Oruç, Züriye. *Moğol İstilâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 1995.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 2010.
- Ögel, Semra. *Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966.
- Önder, Mehmet vd. *Mevlâna Bibliyografyası*. 2 Cilt. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973.
- Öney, Gönül. “Anadolu Selçuklu Sanatı”. *Türkler*. C. 7. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Örs, Derya. *El-Kâşânî, Tarih-i Olcaytu: İnceleme-Çeviri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Ötemiş Hacı. *Cengizname*. çev. Tuncer Gülensoy. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2020.
- Özarslan, Metin. “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”. *Türkbilig* 5 (01 Ocak 2003), 94-102.
- Özcan, Altay. “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları”. *Journal of Turkology* 22/2 (30 Aralık 2012), 63-82. <https://doi.org/10.18345/tm.95370>
- Özdemir, Ali. *Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu’da Mevlevi-Ahi mücadelesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özdemir, H. Ahmet. “Klandan İmparatorluğa Cengiz Han’ın, Soyu, Yetiştği Ortam Çocukluğu Kişiliği ve Yasası -Psikotarih Bağlamında Bir Deneme”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11/1 (30 Nisan 2011), 31-50.
- Özdemir, H. Ahmet. *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2018.
- Özdemir, H. Ahmet. “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş ve Yükseliş Dönemi’nde Anadolu’da Moğol Algısı”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (01 Temmuz 2010), 21-35.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295 - 1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Moğollar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/225-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özkan, Mustafa. “Gülşehrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/250-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özkan, Mustafa. “Türkçenin Anadolu’da Yazı Dili Olarak Gelişmesi”. *Türkiyat Mecmuası* 24/1 (26 Haziran 2014), 53-73.
- Özköse, Kadir. “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (15 Haziran 2003), 249-280.
- Öztuna, Yılmaz. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi: Selçuklular ve Anadolu Beylikleri*. Hayat Kitapları, 1964.

- Öztuna, Yılmaz. “Türklerle Moğolların İrk ve Dil Birliğı Yoktur”. *Türkiye Gazetesi* (26 Şubat 2011).
- Öztürk, Eyüp. *Velilik İle Delilik Arasında: İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Müvelleh Dervişler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Pachymeres, Georges. *Bizanslı Gözüyle Türkler*. çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: İlgi Kùltür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Papp, Sándor. “Vasal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/531-534. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Peacock, A. C. S. *Moğol Anadolu’sunda İslam, Edebiyat ve Toplum*. çev. Renan Akman. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Pefeiffer, Judith. “‘Karşılıklı Yakınlaşma’: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”. çev. Kazım Uzun. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (28 Aralık 2018), 639-660.
- Peng Da Ya. *Cengiz İmparatorluğu: Hakkında İlk Tarih Kayıtları*. ed. Mustafa Uyar. çev. Ankhbayar Danuu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2021.
- Perin, Michel. *Şamanizm*. çev. Bülent Abraş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Pero Tafur. *Pero Tafur Seyahatnamesi: 9 Mayıs 1437 - 22 Mayıs 1438*. çev. Hakan Kılınç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Pırlanta, İsmail. “Büyük Selçukluların Horasan’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi*.
<http://acikerisim.gumushane.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12440/5018>
- Polat, M. Said. *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları’nda İctimai ve İktisadi Hayat*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.
- Polat, M. Said. *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Reşîdüddîn. *Cam’iu’t-Tevarih*. çev. Abdùlbaki Gölpınarlı. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ts.
- Reşîdüddin Fazlullah. *Câmiü’t-Tevârih: (İlhanlılar kısmı)*. çev. İsmail Aka vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2022.
- Roux, Jean Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Dergah Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Roux, Jean-Paul. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

- Rubruk, Wilhelm Von. *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Samarrai, Yunus eş-Şeyh İbrahim es-. *Seyyid Ahmed Rıfai Hayatı ve Eserleri*. çev. Münir Atalar. İstanbul: İlkharf Yayınları, 2013.
- Sevan Nişanyan. “Bahadır, Bahadırlar, Bahadırlı”. Erişim 06 Ocak 2024.
<https://nisanyanyeradlari.com/?yer=12993&haritasi=velibaba>
- Sevan Nişanyan. “Belek”. Erişim 06 Ocak 2024.
<https://nisanyanyeradlari.com/?yer=12993&haritasi=velibaba>
- Sevan Nişanyan. “Bor, Borlu”. Erişim 06 Ocak 2024.
<https://nisanyanyeradlari.com/?yer=12993&haritasi=velibaba>
- Sevan Nişanyan. “Cebeci”. Erişim 06 Ocak 2024.
<https://nisanyanyeradlari.com/?yer=12993&haritasi=velibaba>
- Sevan Nişanyan. “Kalkan, Kalkanlı, Kalkancı, Kalkancık, Kalkansöğüt, Kalkantepe, Kalkandere, Kalkandelen”. Erişim 06 Ocak 2024.
<https://nisanyanyeradlari.com/?yer=12993&haritasi=velibaba>
- Sevan Nişanyan. “Velibaba Köyü”. Erişim 06 Ocak 2024.
<https://nisanyanyeradlari.com/?yer=12993&haritasi=velibaba>
- Sevgi, H. Ahmet. “Hüsâmeddin Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/512. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sevim, Ali. “Süleyman Şah I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2020.
- Sevim, Ali - Yücel, Yaşar. *Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Simon de Saint-Quentin. *Bir Keşif'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*. çev. Erendiz Özbayoğlu. Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Soysal, Ayşe Asude. *XII.-XIII. Yüzyıllarda İran Kültürünün Anadolu'ya Nufuzu: Anadolu Selçukluları Üzerinde İran Tesirleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları: Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 2011.

- Sultan Veled. *Rebabname*. çev. İbrahim Hakkı Eroğlu. İstanbul: Konya Valiliği, 2011.
- Sultan Veled. “Rebabname (Sultan Veled) tam metin”. çev. İbrahim Hakkı Eroğlu. haz. İsmail Koçak. *Rebab.name*. Erişim 11 Ocak 2024. <https://rebab.name/rebab-name/>
- Süleyman Sabri Paşa. *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*. haz. Gamze Gayeoğlu. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.
- Sümer, Faruk. “Anadolu Selçukluları (1075-1308)”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/380-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sümer, Faruk. “Anadolu’da Moğollar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1970), 1-148.
- Sümer, Faruk. “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi”. *Belleten* 24/96 (1960), 567-594.
- Sümer, Faruk. *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Sümer, Faruk. “Keykâvus II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/355-357. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk. “Kutalmış”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/480-481. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Sümer, Faruk. *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmail İle Halefleri ve Anadolu Türkleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1998.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları 2*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Sümer, Faruk. “X. Yüzyılda Oğuzlar”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XVI (1958), 131-162.
- Şadi Meddah. *Makel-i Hüseyin: Kerbela Hadisesi*. ed. Özkan Daşdemir. İstanbul: Fenomen Yayınları, 2015.
- Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Şahin, Hanifi. “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (30 Haziran 2016), 109-138. <https://doi.org/10.29288/ilted.304763>

- Şahin, Haşim. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler: (1299-1402).* ; İstanbul : Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Şahin, Haşim. “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 70 (11 Temmuz 2014), 39-54.
- Şahin, Haşim. “Şücâüddin Velî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şahin, Haşim. “Vefâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/600-603. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Şeker, Mehmet. *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 1991.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. haz. Paşa Yavuzarslan. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Şen, Mehmet Emin. “Bilim Tarihçisi Subki'ye Göre Cengiz Han”. *Gazi Akademik Bakış* 11 (2012), 237-266.
- Şener, Cemal. *Şamanizm*. İstanbul: BDS Yayınları, 1996.
- Şenödeyici, Özer. “Yaygın Bir Yanlış Algılama: ‘Âşık Paşa’nın Ulu Menzilleri’”. *Dil Araştırmaları* 9/9 (01 Aralık 2011), 35-44.
- Şeref Han. *Şerefname Kürt Tarihi*. çev. Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul: Hasat Yayıncılık, 1971.
- Şerefüddin Ali Yezidi. *Emîr Timur: Zafernâme*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Şeyh Muhammed Bek b. Yar. *Tarih-i Selatîn-i Tatar Han: Tatar Han Sultanlarının Tarihi*. çev. M. Akif Erdoğan - Ayşe Değerli. İstanbul: Selenge Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Şikârî, Ahmet. *Şikârinin Karamanoğulları Tarihi*. haz. M. Mesud Koman. Konya: Yeni Kitab Basımevi, 1946.
- Şimşirgil, Ahmet. *1520 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Amasya Sancağı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Şükrullah. “Behcetü't-tevârîh”. *Üç Osmanlı Tarihi*. 181-241. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 7. Basım, 2011.
- Tahralı, Mustafa. “Ahmed er-Rifâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/127-130. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Tahralı, Mustafa. “Rifâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/99-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Taneri, Aydın. *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977.

- Taneri, Aydın. “Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taneri, Aydın. *Harezmşahlar Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım, 1984.
- Taneri, Aydın. “Hârizmşahlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taneri, Aydın. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı: Menâkibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Tang, Ch'i. *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler*. İstanbul: İÜEF, Doktora Tezi, 1970.
- Tansuğ, Feza. “Tasavvuf ve Şamanizm Arasındaki Tarihsel Etkileşim”. *Türkiye'de Müzik Kültürü: Kongresi Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1. Basım, 2011.
- Tarım, Cevat Hakkı. *Tarihte Kırşehir-Gülşehir ve Babailer-Ahiler-Bektaşiler*. İstanbul: Yeniçağ Matbaası, 1948.
- Tatçı, Mustafa. “Yûnus Emre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/600-606. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Orhon Yazıtları*. çev. Talat Tekin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.
- Temir, Ahmet. “Anadolu’da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan”. *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953.
- Temir, Ahmet. *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 1989.
- Temir, Ahmet. “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”. *Türkler*. 8/256-264. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Temir, Ahmet (ed.). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1986.
- Temir, Ahmet. “Türk Devletleri”. *Türk Dünyası El Kitabı*. 913. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976.
- Temizsu, Habibe. *Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*. Ötüken Neşriyat, 2018.
- Tihriânî, Ebû Bekr-i. *Kitab-ı Diyarbekriyye*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. *Moğollar, Çingiz ve Türkler*. İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1941.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1-42.

- Togan, Ahmet Zeki Velidi. “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (13 Ağustos 2015), 0.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 2 Cilt. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Togan, İsenbike. “Çinggis Han ve Moğollar”. *Türkler*. 8/377-415. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Tokuş, Ömer. “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyanları”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 117/230 (25 Ekim 2017), 177-208.
- Toprak, İsmail. *Hazreti Ali Cenkleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- Tuna, Erhan. *Şamanlık ve Oyunculuk*. İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2000.
- Tuna, Osman Nedim. “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”. *Türkiyat Mecmuası* 18 (1976), 281-314.
- Tuna, Osman Nedim. “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”. *Türkiyat Mecmuası* 17 (1972), 209-250.
- Turan, Fatma Ahsen. “Şaman Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 56 (28 Ocak 2013), 153-162.
- Turan, Osman. “Çingiz Adı Hakkında”. *Belleten* 5/19 (1941), 267-276.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 23. Basım, 2020.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 6. Basım, 2015.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 15. Basım, 2017.
- Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 31. Basım, 2021.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2014.
- Turan, Osman. “Türkler ve İslamiyet”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV (1946), 457-485.
- Turan, Refik (ed.). *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Turan, Şakir. *XIII. yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu’dan Batı Anadolu’ya Göçler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.

- Turgal, Hasan Fehmi. *Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukîleri*. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1935.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. Ankara: Altınordu Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Tursun Beg. *Târîh-i Ebül-Feth*. haz. A. Mertol Tulum. İstanbul: Baha Matbaası, 1977.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2011.
- Türkay, Cevdet. *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret, ve Cemaâtlar*. Ankara: Tercüman, 1979.
- Türkyılmaz, Atilla. "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları". *Bilim ve Kültür Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi* 4 (2013), 83-100.
- Uçman, Abdullah. "Tekke Şiiri". *Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Klasikleri*. C. 2. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Ulziibayar, Sugarnyam. *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Uno Harva. "Altay Kavimlerinde Gök Tanrı". çev. Harun Güngör. *Türk Kültürü* 362 (1993), 357-368.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Uyar, Mustafa. "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri". *Belleken* 76/275 (01 Nisan 2012), 7-30.
- Uzluk, Feridun Nâfiz. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*. Ankara, 1952.
- Uzun Firdevsi. *Manakıb-ı Hüknar Hacı Bektaş-ı Veli "Vilayet-name"*. haz. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap, 1958.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "12. ve 13. Asırlarda Anadolu'da Fikir Hareketleri ile İçtimai Müesseselere Bir Bakış". 287-306. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1969.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, 7. Basım, 1997.

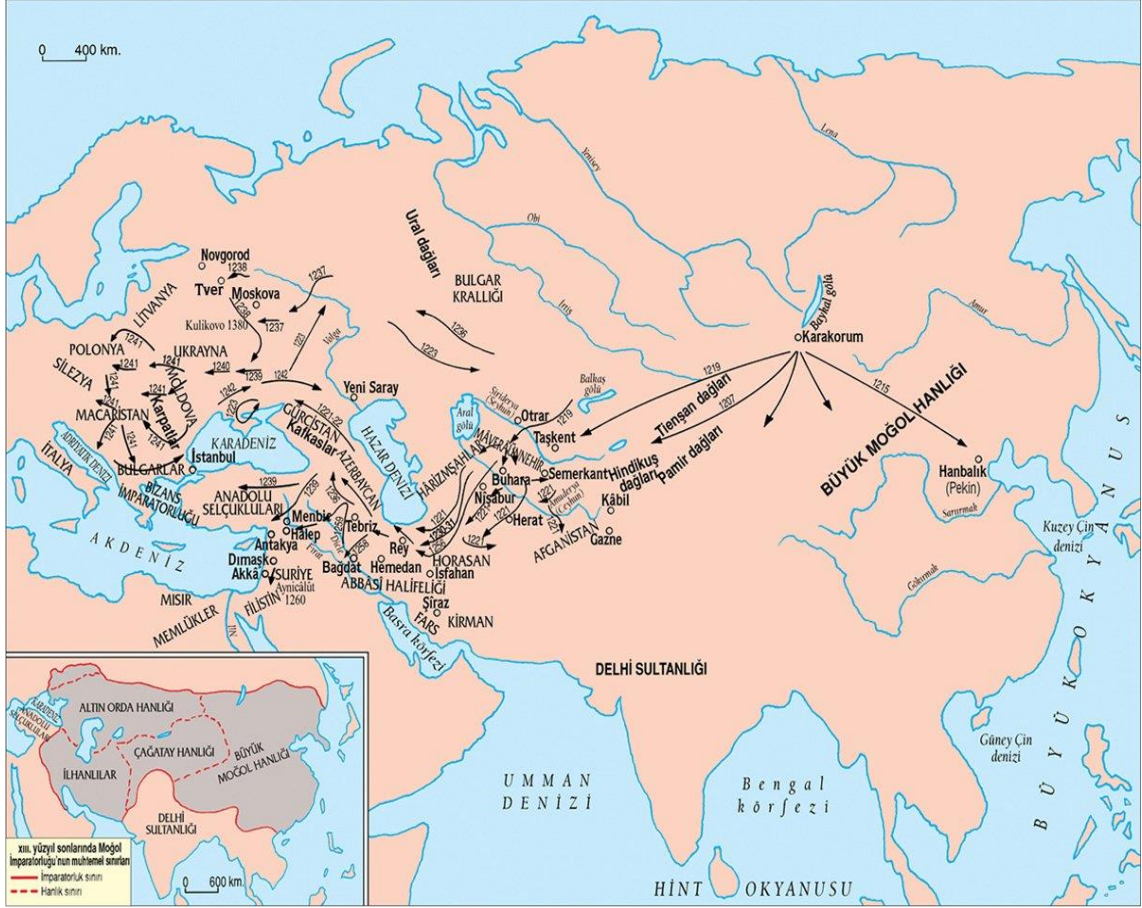
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”. *Belleten* 124 (20 Ekim 1967), 601-646.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Üçok, Çoşkun vd. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: y.y, 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi: Kaynakları ve Etkileri*. İstanbul: Cem Yayınları, 1998.
- Ürekli, Muzaffer. “Celâyirliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ürkmez, Rauf Kahraman. *Menakıbnamelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolu’sunda Tasavvufi Zümreler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Vatandaş, Celaledin. *Vahiyden Kültüre*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Vernadsky, George. “Cengiz Han Yasası”. çev. Mehmet Fuat Köprülü. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* 1/1941-1942 (1944).
- Vladimirtsov, B. Y. *Moğolların İçtimai Teşkilatı - Moğol Göçebe Feodalizmi*. çev. Abdülkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Vladimirtsov, Boris Y. *Cengiz Han*. çev. Hasan Ali Ediz. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1950.
- Witteck, Paul. “Ankara Bozgunundan İstanbul’un Zaptına”. çev. Halil İnalcık. *Belleten* 7/27 (20 Temmuz 1943), 557-590.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği: 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*. çev. Orhan Şaik Gökyay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Yakupoglu, Cevdet. “Türkistan’ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu’da İskân İzleri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/47 (01 Mayıs 2010), 103-136.
- Yaltkaya, Şerafeddin. “Selçukiler Devrinde Mezahib”. *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925), 101-118.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Bezm-i Elest”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2011.
- Yazıcı, Tahsin. “Ârif Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/363-364. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yazıcı, Tahsin. “Cüveynî, Şemseddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/144-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yazıcızâde Ali. *Tevarih-i Âl-i Selçuk*. nşr. Abdullah Bakır. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Kürşat. “Tatar Adının Kökeni Üzerine”. *Journal of Turkology* 22/2 (30 Aralık 2012), 171-190.
- Yıldırım, Rıza. “Anadolu’da İslâmiyet: Gaziler Çağında (XII.-XIV. Asırlar) Türkmen İslâm Yorumunun Sünnî-Alevî Niteliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 43 (2014), 93-124.
- Yılmaz, Eyyüp. *Tasavvuf’un Anadolu’ya Yayılmasında Moğol İstilâsı’nın Etkisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar: Tarihi, Kavramları ve Mes’eleleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir: (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*. İstanbul: Akşam Matbaası, 1934.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Anadolu’da Alevîler ve Tahtacılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Yunus Emre. *Yunus Emre Divânı: İnceleme*. nşr. Mustafa Tatçı. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Yurdaydın, Hüseyin G. *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Yuvalı, Abdülkadir. *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, 2019.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Anadolu’da Türk Kimliğinin Oluşması İle İlgili Bazı Tespitler”. *Erdem* 8/23 (1996), 439-450.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Anadolu’nun Türkleşmesi ve Moğollar”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 38 (1985), 90-101.

- Yuvalı, Abdülkadir. “Gâzân Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/429-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yuvalı, Abdülkadir. “İlhanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Moğol Harekâtının Anadolu’nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri”. *Erdem* 9/27 (01 Ocak 1997), 1287-1294.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (1995), 249-254.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Türk Kültür Tarihinde Atalar ve Babalar”. Kayseri, 1993.
- Güncel Türkçe Sözlük*, 12 Mayıs 2024. <http://sozluk.gov.tr>
- Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmeleri*. nşr. Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.

EKLER

Ek-1 Haritalar

Harita 1. XIII. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilaları⁹⁸⁶

⁹⁸⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005).

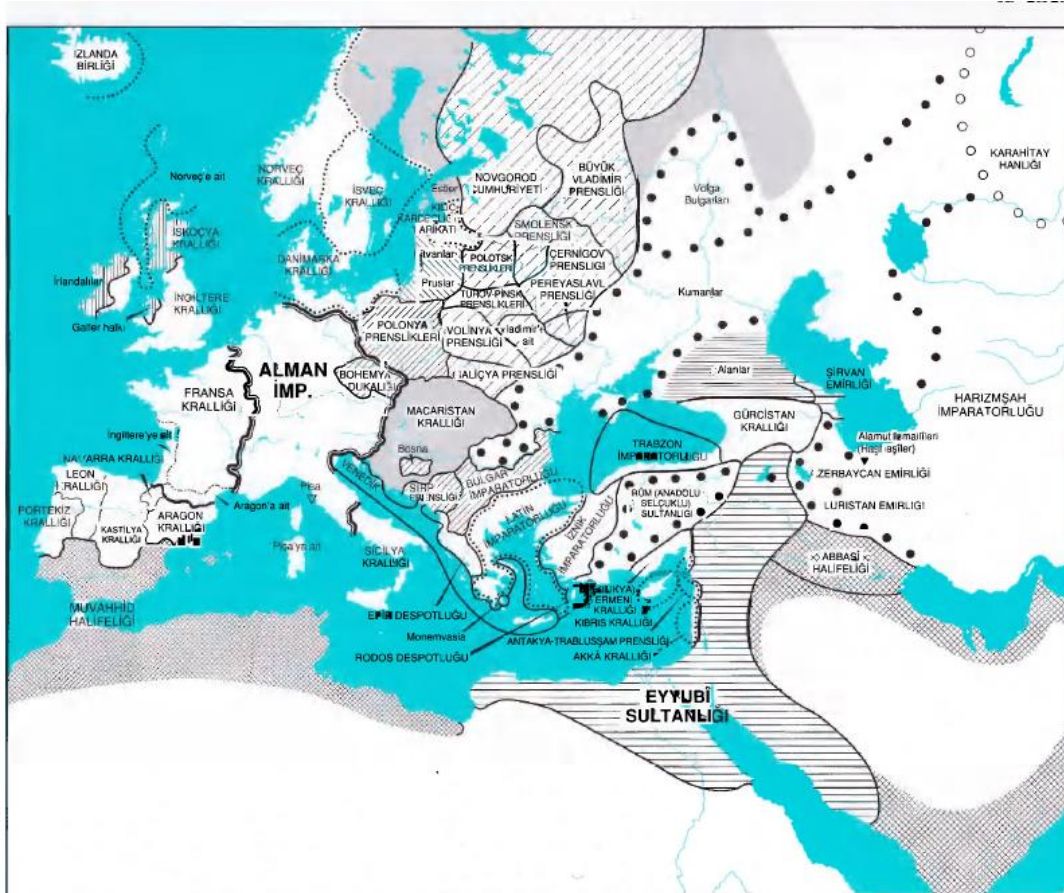
Ek-1 (devam)

Harita 2. Harzemşah Devleti’nin Moğol istilası öncesi en geniş sınırları⁹⁸⁷

⁹⁸⁷ Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

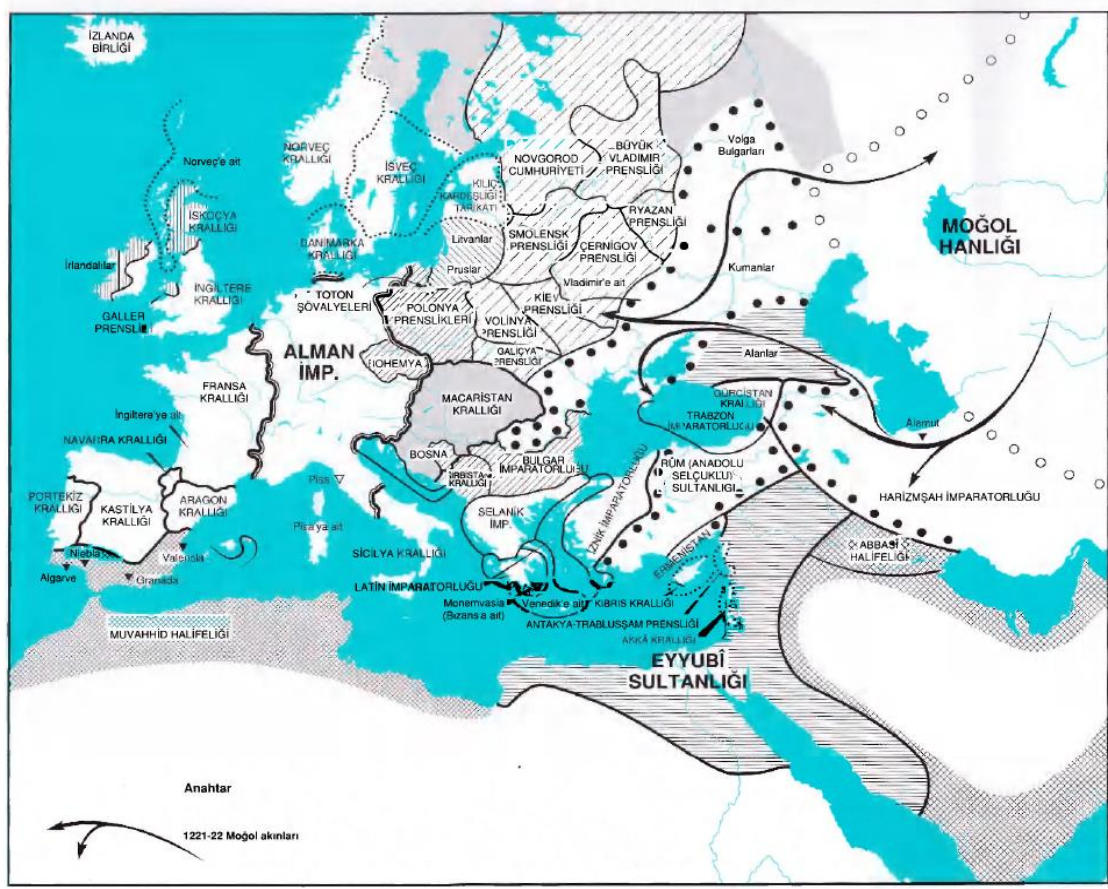
Ek-1 (devam)

Harita 3. Moğol Devleti kurulduğunda istila öncesi genel siyasi tablo⁹⁸⁸

⁹⁸⁸ Colin McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2004), 69.

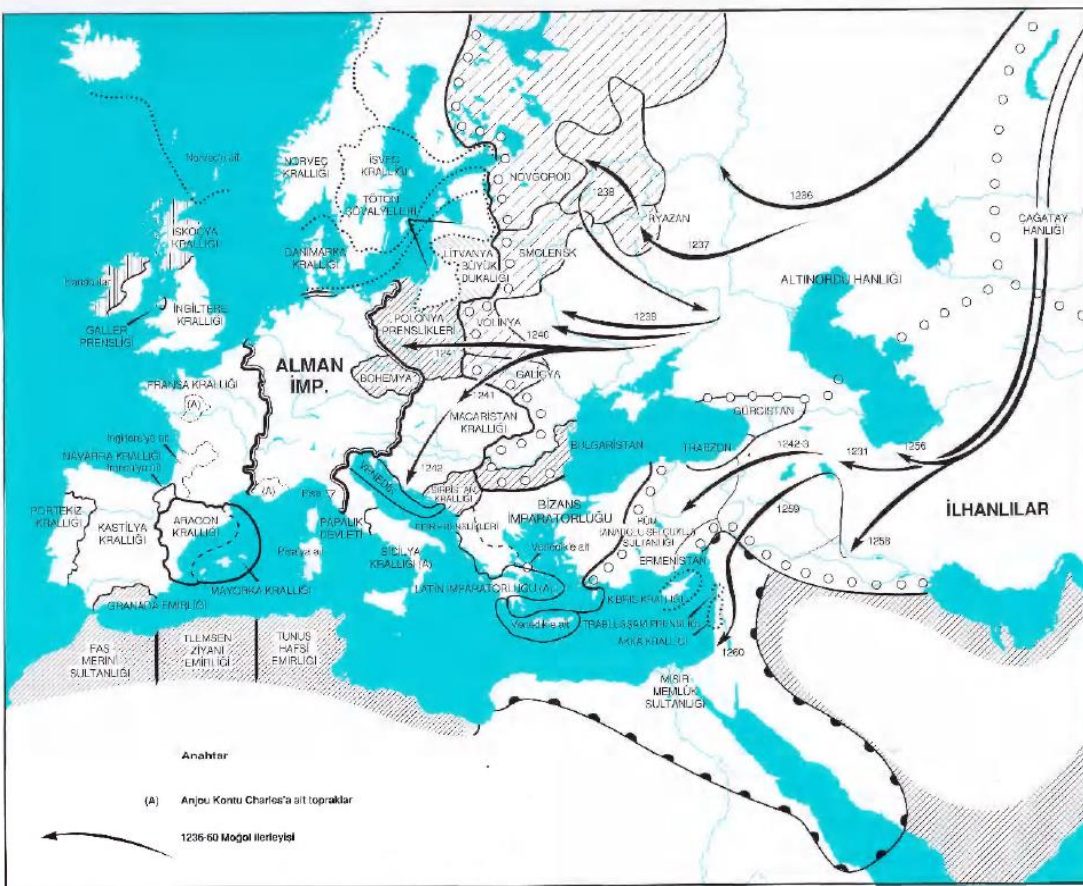
Ek-1 (devam)

Harita 4. Moğolların Harzemşah Devleti üzerine düzenlediği istilalar⁹⁸⁹

⁹⁸⁹ McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, 75.

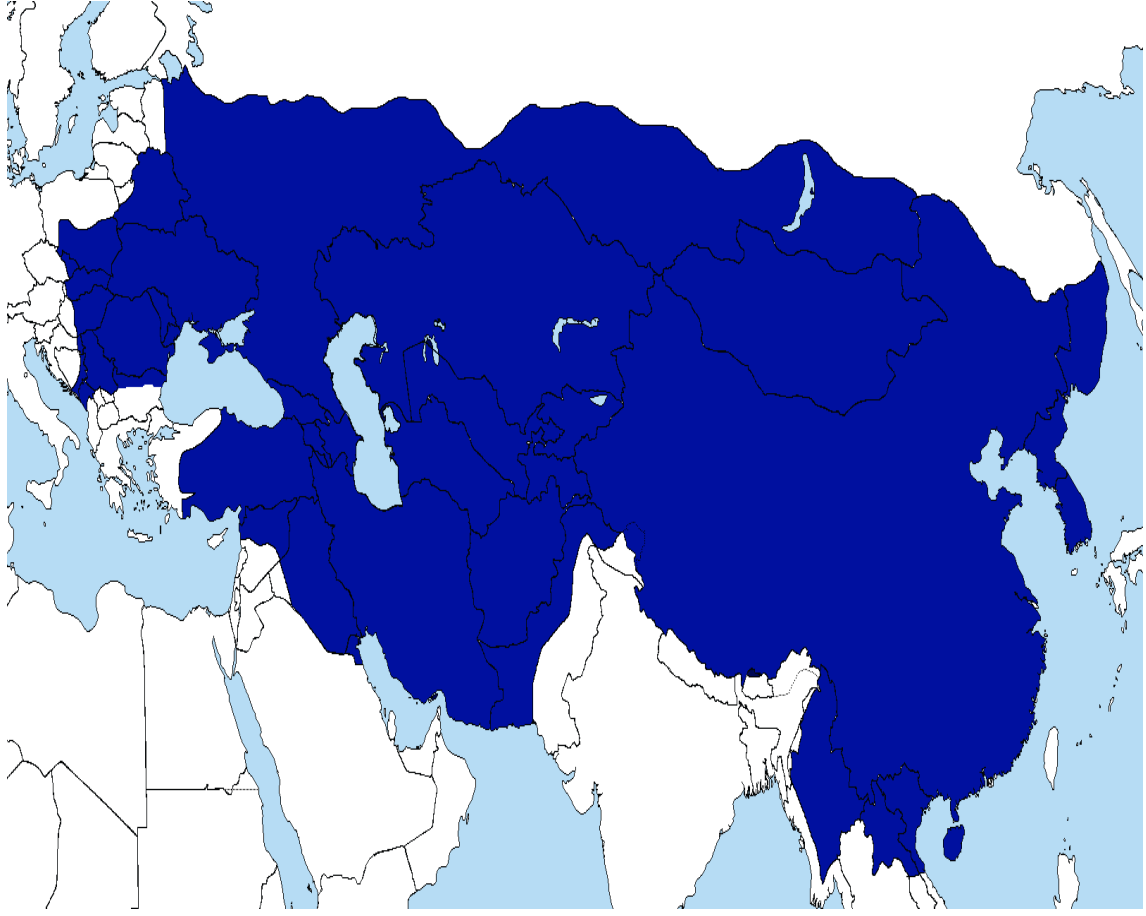
Ek-1 (devam)

Harita 5. 1236-1260 yılları arasındaki Moğol ilerleyişi⁹⁹⁰

⁹⁹⁰ McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, 77.

Ek-1 (devam)

Harita 6. 1278-1279 Moğol hakimiyetinin en geniş sınırları⁹⁹¹

⁹⁹¹ Lekolcugh1, *Mungol Empire*, 18 Şubat 2017.

Ek-2 Moğol İmparatorluğu Hanları

1. Cengiz Han (1206-1227)
2. Ögedey Han (1229-1241)
3. Güyük Han (1246-1248)
4. Mengü Han (1251-1259)
5. Kubilay Han (1260-1294) (Moğolların şubesi olan Altın Orda, İlhanlı ve Çağataylı Devletlerinin kendisine bağlı olduğu Son Büyük Moğol Hanı)
6. Temür Olcaytu Han (1294-1307)
7. Kaysan Külük Han (1307-1311)
8. Buyantu Han (1311-1320)
9. Kegen Han (1320-1323)
10. Yesün Temür Han (1323-1328)
11. Arigaba Han (1328)
12. Tok-Temür Han (1328-1329)
13. Kutugtu Han (1329-1332)
14. R.İnçendpar Han (1332)
15. Toğan Temür Han (1332-1370)

Ek-3 İlhanlı Devleti Hükümdarları (1256-1335)

1. Hülâgû Han (1256-1265)
2. Abaka Han (1265-1282)
3. Ahmed Teküder (1282-1284)
4. Argun Han (1284-1291)
5. Geyhatu Han (1291-1295)
6. Baydu Han (1295)
7. Gazan Han (1295-1304)
8. Olcaytu Han (1304-1316)
9. Ebû Saîd Han (1316-1335)

Ek-4 Türkiye Selçuklu Devleti Sultanları (1075-1310)

1. Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1086)
2. Ebû'l-Kasım (1086-1092)
3. I. Kılıç Arslan (1092-1107)
4. Melikşah (Şehinşah) (1110-1116)
5. I. İzzeddin Mesud (1116-1155)
6. II. İzzeddin Kılıç Arslan (1155-1192)
7. I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in birinci hükümdarlığı (1192-1196)
8. II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204)
9. III. İzzeddin Kılıç Arslan (1204-1205)
10. I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ikinci hükümdarlığı (1205-1211)
11. I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)
12. I. Alâeddîn Keykubâd (1220-1237)
13. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246)
14. II. İzzeddin Keykâvus'un müstakil hükümdarlığı (1246-1249)
15. II. İzzeddin Keykâvus - IV. Rükneddîn Kılıç Arslan - II. Alâeddîn Keykubad'ın müşterek saltanatları (1249-1254)
16. II. İzzeddin Keykâvus'un IV. Rükneddîn Kılıç Arslan ile müşterek ve müstakil hükümdarlığı (1254-1262)
17. IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'ın müstakil hükümdarlığı (1262-1266)
18. III. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1266-1284)
19. II. Gıyâseddîn Mesud'un birinci hükümdarlığı (1284-1296)
20. III. Alâeddîn Keykubad (1298-1302)
21. II. Gıyâseddîn Mesud'un ikinci hükümdarlığı (1302-1310)

Ek-5 Kronoloji

- 1162 Cengiz Han doğdu.
- 1206 Moğol Devleti kuruldu.
- 1211 Cengiz Han, ordusu ile Kuzey Çin'e saldırdı.
- 1215 Cengiz Han ve Harzemşahlar karşılıklı elçiler gönderdi.
- 1215-1216 Harzemşah Kıpçaklara karşı sefer yaptı ve Moğollar ile çarpıştı.
- 1218 Cengiz Han Karahıtalara sefere çıktı.
- 1219-1224 Cengiz Han Harezme sefere çıktı.
- 1220 Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah, tahtı oğlu Celâleddin Mengübertî'ye devredip perişan bir vaziyette öldü.
- 1221 Moğollar Celaleddin Harzemşah karşısında Pervan Savaşı'nda ilk mağlubiyetini aldı.
- 1225 Cengiz Han Moğolistan'a döndü.
- 1225 Celaleddin Harzemşah bir dizi geri çekilmenin ardından Azerbaycan'da Meraga şehrini kendine başkent yaptı.
- 1227 Cengiz Han öldü, Batu Han Altın Orda'nın tahtına geçti.
- 1229-41 Ögedey Han ilan edildi.
- 1230 Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah arasında vuku bulan Yassıçemen Savaşı gerçekleşti.
- 1231 Celâleddin Harzemşah vefat etti.
- 1235 Ögedey Han'ın emriyle büyük kurultay toplandı.
- 1236 Ögedey, Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'a bir elçilik heyeti gönderip kendisine tabii olmasını istedi.
- 1236 Batu Han'ın idaresinde Doğu Avrupa'ya karşı seferler başladı.

Ek-5 (devam)

- 1237 Alâeddin Keykubad verdiği ziyafette zehirlenip vefat etti.
- 1237 Tahta geçen II. Gıyâseddin Keyhüsrev bir mektupla Moğollara bağlılığını bildirdi.
- 1237-38 Rus Knezlikleri Moğol Devletinin hakimiyeti altına girdi.
- 1238 Berke Han, birtakım Rus prensliklerini ele geçirdi.
- 1240 Türkmen şeyhi Baba İlyas önderliğindeki Babaî isyanı gerçekleşti.
- 1240 Kiev istila edildi.
- 1241-46 Ögedey'in dul eşi Töregene'nin saltanatı.
- 1243 Baycu Noyan Köseadağ'da Selçuklu ordusunu mağlubiyete uğrattı.
- 1246 II. Gıyâseddin Keyhüsrev vefat etti. 11 yaşındaki II. İzzeddin Keykâvus tahta geçti.
- 1246-48 Moğolistan'da büyük kurultay toplandı ve Güyük Han ilan edildi.
- 1251 Karakurum'da kurultay toplandı ve Mengü büyük han ilan edildi.
- 1251-59 Mengü Han'ın hükümdarlık devri.
- 1254 II. İzzeddin Keykâvus tahta geçti.
- 1255 Hülâgû Azerbeycan'a geldi. Bu durum burayı karargâh olarak kullanan Baycu'nun Anadolu'ya yerleşmesine neden oldu.
- 1256 Sultanhanı Savaşı'nda Selçuklular Moğollara ikinci kez yenildi.
- 1256 Berke Altın Orda hanı oldu, İran'da Hülâgû'nün saltanatı başladı.
- 1257 IV. Kılıçarslan hükümdar oldu.
- 1258 Hülâgû Bağdat üzerine yürüdü.
- 1259 Mengü Han öldü.
- 1260 Ayn-ı Calut'ta Memlûk Sultanı Kutuz ile Ketboğa savaştı.
- 1262 Hülâgû ve Berke Han arasında savaş başladı.
- 1262 İlhanlı ve Altın Orda Terek ırmağında çarpıştı.

Ek-5 (devam)

- 1263 Altın Orda ve İlhanlılar Kür Irmağının sol kıyısında savaştılar.
- 1265 Hülâgû Han öldü. Abaka (1265-1282) tahta geçti.
- 1266 Berke Han öldü.
- 1266-1284 III. Gıyâseddin Keyhüsrev tahta geçti.
- 1277 Memlûk sultanı Baybars Moğol tahakkümünden kurtulmak isteyen beyler tarafından Anadolu'ya davet edildi. Baybars'ın ordusu Moğolları Elbistan'da imha etti.
- 1277- 1308 Anadolu'da doğrudan İlhanlı hâkimiyeti tesis edildi.
- 1281 İlhanlılar ve Memlûkler Humus civarında savaştı.
- 1282 İlhanlılarda Ahmed Teküder tahta geçti.
- 1284 İlhanlı tahtına Argun çıktı.
- 1291 İlhanlılarda Geyhatu han ilan edildi.
- 1294 Argun'un oğlu Gazan İlhanlı hanı oldu.
- 1295 Baydu han ilan edildi.
- 1299 Gazan Han, Şam'ı teslim aldı.
- 1304-1316 İlhanlı tahtına Olcaytu geçti.
- 1312 Altın Orda'da Özbek han ilan edildi.
- 1313 İlhanlılar ile Çağataylılar savaştı.
- 1316 Ebu-Sa'îd tahta geçti.
- 1318 Türkiye Selçuklu Hânedanı (1075-1318) sona erdi.
- 1322 İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş kendini hükümdar ilan etti.
- 1327 İlhanlılar Gazne'yi ele geçirdi.
- 1328 Timurtaş öldü. Eretna Bey onun yerini aldı.
- 1335 İlhanlı Devleti yıkıldı ve Anadolu'da Moğol egemenliği sona erdi.

FURKAN ŞAHİN

Yüksek Lisans Tezi

HAZİRAN 2024

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**